Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Nationalmuseets Arbejdsmark 2008

Nationalmuseets Arbejdsmark 2008

Nationalmuseets Arbejdsmark 2008

Redaktion: Per Kristian Madsen og Bente Gammeltoft

© Nationalmuseet og forfatterne

ISBN: 978-87-7602-084-2
ISSN: 0084-9308
Printed in Denmark 2008

Grafisk tilrettelæggelse og sats: Mette & Eric Mourier
Billedbehandling og tryk: Narayana Press

Engelsk oversættelse og/eller sprogrevision af billedtekster og resumeer: James Manley

Forfatteren Benny Andersen og Borgens Forlag takkes for tilladelse til at citere fra Benny Andersens digt »I Begyndelsen«, der indleder artiklen »De første mennesker i Danmark«

Illustrationerne på omslag og titelopslag er begge fra Nationalmuseets nyåbnede permanente udstilling af Danmarks Oldtid, fotograferet af Roberto Fortuna en nat i juli 2008; på omslaget ses Gundestrupkedelen i sin montre, mens s. 2-3 giver et indtryk af udstillingens opbygning.

Illustrations on cover and p. 2-3: The Gundestrup Cauldron and a glimpse from the row of rooms in the National Museum's new permanent exhibition of Danish Prehistory which opened to the public in May, 2008. Photo: Roberto Fortuna.

Udgivet af:
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K

Salg til boghandlere: DBK Bogdistribution

Indholdsfortegnelse

7 Forord
PER KRISTIAN MADSEN

9 Verdens nordligste arbejdsmark.
Ni år med SILA – Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning
BJARNE GRØNNOW

25 Danefæ på Nationalmuseet – eventyrlige oldtidsfund gennem 200 år
PETER VANG PETERSEN OG JYTTE HØSTMARK

55 Frederiksgave – Nationalmuseet genopfører slaveplantage i Ghana
JESPER KURT-NIELSEN, ANNE METTE JØRGENSEN, NIKOLAJ HYLLESTAD, JØRGEN FRANDSEN OG HANS MIKKELSEN

69 De første mennesker i Danmark
MORTEN FISCHER MORTENSEN, JØRGEN HOLM, CHARLIE CHRISTENSEN OG KIM AARIS-SØRENSEN

83 De stille stuer. Interiørtegninger af Chr. Hetsch som kulturhistorisk dokumentation
MONA RASMUSSEN

101 De første mennesker i det nordligste Grønland. Eigil Knuths opdagelser i Thuleområdet
MIKKEL SØRENSEN

115 »En viid og riig Mark for Undersøgelser«. Danmark og den tidlige arkæologiske udforskning af Tunesien
JOHN LUND

133 Shamanens hellige udstyr – etnografens strategiske værktøj.
Om indsamling af Embedsmandens Hat i Korea, 1973 og 2007
MARTIN PETERSEN

149 »... Husk at folk lever af flere ting end bare af brød«. De norrøne grønlænderes kost
JETTE ARNEBORG, JAN HEINEMEIER OG NIELS LYNNERUP

161 Søvnens kulturhistorie. Om boligindretning og sovevaner på landet i Danmark fra o. 1600 til o. 1850
MIKKEL VENBORG PEDERSEN

175 Dialog er vigtig – og en god samtale om kulturmøde kan meget vel begynde på Nationalmuseet
METTE BORITZ OG MERETE STAACK

187 Anders Sunesens helligtrekongersgruppe og en baltisk madonnatype
EBBE NYBORG

203 Blandt bønder og byfolk. Møntbrug i Roskilde og omegn ca. 1000-1250
GITTE TARNOW INGVARDSON

219 Den nye Danmarks Oldtid. Om nyopstillingen 2005-2008
BIRGITTE KIKKENBERG, POUL OTTO NIELSEN OG JENS-ERIK THØGERSEN

239 Hvor galt står det til og hvorfor? Bevaringsundersøgelse af Ribe Domkirkes Kathoveddør og runestenene i Jelling
SUSANNE TRUDSØ, KLAUS STØTTRUP JENSEN OG PER KRISTIAN MADSEN

258 Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 2008

Forord

Nationalmuseets årbog, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, skal i et jævnt og ligefremt sprog vise resultaterne af de ansattes indsats på museets arbejdsmark, som dækker alle tider og alle verdensdele. Således var hensigten, da det første bind udkom i 1928, og museumsdirektør M. Mackeprang håbede dengang, at bøgerne ville knytte Nationalmuseet til befolkningen i Danmark og dermed bidrage til museets trivsel og vækst.

Årgang 2008 lever 80 år senere op til målsætningen ved at byde på bidrag om indsatsen både herhjemme og ud over verden. Nationalmuseets største udstillingsindsats i lang tid, den nye Danmarks Oldtid, bliver præsenteret, foruden ny indsigt i den viden, der kan hentes i samlingerne.

Nationalmuseets grundlag er dets samlinger fra ind- og udland og den viden, der knytter sig til dem, og som dets medarbejdere til stadighed udbygger. Det er museets berettigelse via forskning og formidling at bevare Danmarks kulturarv i et åbent samspil med omverdenen. Vores rod er i fortiden, arbejdet hører nutiden til, og blikket er rettet mod fremtiden. Ved at tro på den og på, at vi også fremover må nyde godt af bevillingsgiveres og donatorers velvilje og støtte, håber jeg, at Nationalmuseet forbliver hele Danmarks museum.

Per Kristian Madsen
Museumsdirektør

Foreword

The National Museums's yearbook, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, should give an account in plain, straightforward language of the results achieved by the museum's staff in the museum's field of work, covering all periods and all parts of the world. That was the intention when the first volume appeared in 1928, and the director of the museum, M. Mackeprang, hoped then that the books would forge bonds between the National Museum and the people of Denmark and thus contribute to the wellbeing and growth of the museum.

Eighty years later the 2008 volume lives up to these goals by offering contributions about work both in Denmark and across the world. The National Museum's biggest exhibition venture for many years, the new Danish Prehistory, is presented, as well as new insights into the knowledge that can be found in the collections.

The basis of the National Museum is its collections from Denmark and abroad, and the knowledge associated with them, knowledge that the staff is constantly expanding. It is the justification of the museum's existence that it preserves Denmark's cultural heritage in an open interaction with the surrounding world, through research and presentation. Our roots are in the past, our work belongs to the present, and our gaze is fixed on the future. Believing in this and that we shall continue to benefit in the future from the good will and support of granting authorities and donors, I hope that the National Museum will remain the whole of Denmark's museum.

Per Kristian Madsen
Director General

Verdens nordligste arbejdsmark

Ni år med SILA – Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning

AF BJARNE GRØNNOW

Med udgangen af 2008 afrundes ét af Nationalmuseets største forskningsprogrammer nogensinde: SILA – Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning. 'Sila' er en grønlandsk ordstamme, der i overført betydning står for 'ånd og vilje', og dét har da også kendetegnet samtlige ni år, hvor centret har haft sit virke ved Nationalmuseet. SILA's finansiering var baseret på puljer i Forskningsministeriet (nu Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling) og Statens Forskningsråd samt et betydeligt bidrag fra Nationalmuseet selv. Bevillingerne var afsat til et tidsbegrænset initiativ, og det er ganske efter planen, at centret nu lukker. Al den viden, der er opsamlet gennem årene, skal indlejres i Nationalmuseet, og heldigvis sker dette på en god og fremadrettet måde – mere herom senere. Det er således med megen vemod, men dog uden frygt for fremtidens grønlandsforskning på Nationalmuseet, at vi nu lukker SILA.

Hovedformålet med centret var at udføre forskning i Grønlands forhistorie og tidlige historie på det højeste internationale niveau. To eksterne, internationale evalueringer af centrets videnskabelige publikationer og aktiviteter undervejs har bekræftet, at dette mål er nået. SILA blev rammen om et meget frugtbart, internationalt præget forskningsmiljø, der – ligesom i Knud Rasmussens dage – har sat Nationalmuseets arktiske samlinger på verdenskortet. Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation anerkendte dette ved tildelingen af prisen til SILA for 'Årets Dynamiske Forskningsmiljø, 2006'.

De tre faste seniorforskere og de i gennemsnit 10 projektforskere og ph.d.-studerende pr. år, der for eksterne midler har været ansat ved SILA, har produceret talrige videnskabelige bøger, artikler i internationale tidsskrifter, rapporter og populære artikler på dansk og grønlandsk om deres forskningsresultater. Vor samlede viden om Grønlands forhistorie er øget markant gennem denne koncentrerede indsats. Men inden en præsentation heraf skal et andet vigtigt resultat af SILA's virke fremhæves. Et tæt forskningssamarbejde mellem Danmark og Grønland er nu etableret.

Centrets oprettelse i 2000 kom i kølvandet på en næsten 20 år lang proces med nyregistrering og tilbageførsel af dele af de omfattende arkæologiske og etnografiske grønlandssamlinger fra Nationalmuseet i København til Grønlands Nationalmuseum & Arkiv i Nuuk. Denne proces, kaldet 'Utimut' ('Retur'), skabte et fremragende samarbejdsklima omkring administrative og museale forhold, og det blev derfor SILA's opgave at føre denne konstruktive ånd ind i en ny fase, nemlig et samarbejde omkring den arkæologiske forskning. En kontrakt blev i 1999 indgået mellem de to museer, og inden for rammerne af denne er forskningen blom-

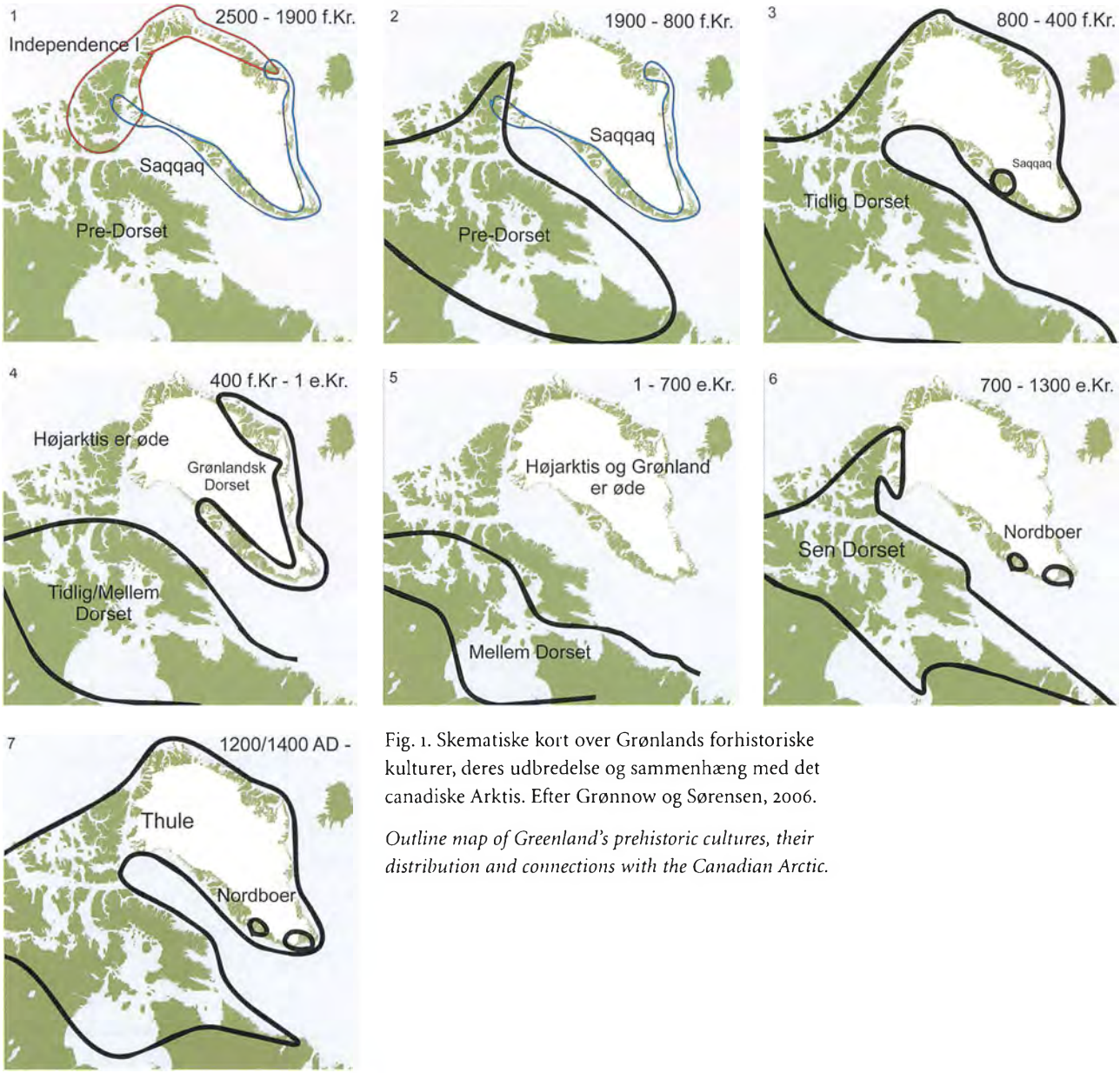

Fig. 1. Skematiske kort over Grønlands forhistoriske kulturer, deres udbredelse og sammenhæng med det canadiske Arktis. Efter Grønnow og Sørensen, 2006.

Outline map of Greenland's prehistoric cultures, their distribution and connections with the Canadian Arctic.

stret i de forgangne år. I næsten alle SILA's projekter har Grønlands Nationalmuseum eller ét eller flere af de grønlandske lokalmuseer været involveret, hvad enten projektet omfattede udgravninger i Grønland eller var baseret på studier af arkæologiske og historiske kilder i museernes samlinger. Herved har SILA's forskerhold altid været synligt og velkomment i de grønlandske lokalsamfund.

Som i megen anden humanistisk forskning ligger værdien i SILA's resultater i, at vi nu kan belyse og forstå kulturhistoriske sammenhænge på en ny måde. Iagttagelser fra SILA's enkelte forskningsprojekter kædes sammen til et overblik over 4.500 års grønlandsk kulturhistorie, der er noget mere multikulturel end hidtil antaget. I bogen *Grønlands forhistorie* fra 2004 præsenterer forskerne fra SILA og Grønlands Nationalmuseum sammen et sådant nyt billede af forhistorien, og de seneste fire års forskning ved SILA kan endog udbygge dette. Gennem nye kul-

stof 14-dateringer, analyser af bopladsernes geografiske fordeling og af de håndværkstraditioner, der præger de forskellige kulturers redskaber, kan vi nu påvise i hvert fald fem indvandringer af eskimoiske folk fra Alaska og Canada til Grønland. Efter SILA's forskningsresultater tegner en ny version af kulturhistorien sig således (fig. 1):

Med oprindelse i det østligste Sibirien spredes de første eskimoiske kulturer omkring 2.500 f.Kr. over Alaska og de arktiske øer i Canada til Grønland på ganske få generationer. Nogle af disse såkaldte palæo-eskimoer forbliver i det højarktiske miljø og vandrer via Peary Land – verdens nordligste landområde – over til Nordøstgrønland. Vi betegner dem som Independence I-kulturen. Andre pionerer spredes ned i Vestgrønland, hvor de kaldes Saqqaq-kulturen. Disse folk runder landets sydspids, Kap Farvel, og når op i Øst- og Nordøstgrønland, hvor de kan have mødt deres oprindelige fæller, Independence I-kulturen. Denne kultur forsvinder dog fra sine højarktiske jagtmarker omkring 1.800 f.Kr., mens Saqqaq-kulturen trives i de sydligere egne helt frem til 800 f.Kr. I løbet af denne lange periode kan Saqqaq-folkene sporadisk have mødt mindre grupper fra den canadiske Pre-Dorset-kultur, hvis bopladser vi har påvist i Thule-området i de seneste år. Saqqaq-kulturen er i sin seneste fase kun udbredt i Vestgrønland og forsvinder derefter, uvist af hvilken årsag.

De næste indvandrere, der fra Canada spredes ind i hele Grønland i århundrederne omkring 800-400 f.Kr., betegnes Dorset-kulturen. Mønstret med en ganske kort bosætningsperiode i de barske, nordligste egne og længere tid i de sydlige egne gentager sig, indtil Grønlandsk Dorset-kultur helt forsvinder fra scenen omkring Kristi fødsel. Dernæst ligger Grønland folketomt hen i 6-700 år.

En indvandring af de sidste palæo-eskimoer – Sen Dorset-kulturen – når omkring 750 e.Kr. fra Canada ind i Thule-området. De forbliver her på deres østlige 'forpost' frem til ca. 1300, og det er netop her, at Den Ny og Den Gamle Verden mødes én af de allerførste gange: Nordboerne, der har etableret sig i Øster- og Vesterbygden i det sydlige Grønland i slutningen af 900-årene, når på deres fangstrejser helt til Thule, hvor de er i (handels-)kontakt med gruppen af Sen Dorset-folk. Dette kulturmøde bliver dog snart mellem tre parter, idet inuit, af arkæologerne betegnet Thule-kulturen, hurtigt spredes fra Alaska og når Grønland o. 1200. Mens den sene Dorset-kultur forsvinder fra den 'arkæologiske scene', spredes Thule-kulturen igennem de følgende århundreder i hele Grønland. De nye dateringer viser, at inuit opholdt sig langs yderkysten i de områder i Vestgrønland, hvor nordboernes gårde lå inde i fjordene, og så snart nordboerne havde forladt deres bygder i løbet af 1300- og 1400-tallet, rykkede inuit ind i disse områder på helårsbasis. Inuit er de nuværende grønlænderes direkte forfædre, og det er dem, de europæiske hvalfangere, handelsfolk og missionærer mødte i løbet 1600-1700-tallet.

Der ses altså et mønster, hvor de kulturer, der i deres pionérfase spredes hele vejen rundt om Grønland, efter nogle få generationer forlader de højarktiske (nordligste) dele af landet. Andre kulturer med oprindelse i Canada når derimod kun til det nordvestligste Grønland. Mens landet i nogle århundreder ligger helt

folketomt, rummer andre perioder til gengæld møder mellem de forskellige kulturer og geografisk adskilte grupper, herunder kontakter mellem eskimoer og nordboer. Den norrøne bosætning udgør en sjette forhistorisk indvandring til Grønland, ifølge de islandske sagaer ledet af den berømte/berygtede Erik den Røde.

Vi har i de enkelte forskningsprojekter under SILA søgt at udnytte de ganske særlige muligheder for arkæologisk forskning, som Grønland byder på, takket være det kolde klimas fremragende bevaringsbetingelser for fortidslevn og den nære forbindelse mellem fortid og nutid i det grønlandske samfund, for eksempel gennem de gamle fortællinger og de historiske kilder. *Bosætningsmønstre og ressourceudnyttelse* og *Kulturmøder og handel* er de overordnede temaer, der har bundet vore projekter sammen. Et udvalg heraf skal her kort præsenteres (fig. 2):

Fig. 2. Kort over Grønland med forskningsprojekternes arbejdsmarker:
1: 'Habakuks Jagtmarker'.
2: SOAP-projektet.
3: Vatnahverfi-projektet.
4: Kap Farvel-projektet.
5: GeoArk-projektet.

Map of Greenland with the working field of the research projects:
1: 'Habakuk's Hunting Grounds'.
2: The SOAP Project.
3: The Vatnahverfi Project.
4: The Kap Farvel Project.
5: The GeoArk Project.

'Habakuks Jagtmarker' er et projekt, der under ledelse af projektforsker Ulla Odgaard undersøger Thule-kulturens bosætningsmønstre i Vestgrønland med fokus på sommerbopladserne, der findes på de vidtstrakte højsletter nær Indlandsisen. Traditionelt rejste grønlænderne hvert år fra deres vinterbopladser ved kysten ind til store sommerlejre i indlandet, hvor man fiskede ørreder i elvene og jagede rensdyr. Projektet er opkaldt efter 'den falske profet Habakuk', der i 1700-tallets slutning havde sin families sommerlejr i det indlandsområde syd for Kangerlussuaq (Sdr. Strømfjord), der er projektets studieområde. Flere hundrede års historie står nærmest 'skrevet i sten' i landskabet, hvor sporene efter sommerboligerne – telthusene – er tydeligt synlige på overfladen. Forskerne har kortlagt og opmålt bopladserne, og ved at kombinere disse data med en rigdom af beretninger, der findes fra området – endog rensdyrjægernes egne håndtegnede kort og illustrationer fra 1800-tallet – fremstår rensdyrjægernes kulturlandskab (fig. 3). Her kan vi følge de forhistoriske familiers vandring ind i landet fra samlingspladserne ved fjorden via vardemarkerede ruter til sommerpladserne. Jagtterritorierne kan ses arkæologisk som lange rækker af stenbyggede varder og skydeskjul, der vidner om, at man tidligere ved hjælp af disse anlæg jagede store rensdyrflokke ved fælles klapjagter. Bosætningsmønstre, jagtmetoder og -intensitet viser sig at variere gennem perioden fra Thule-kulturens tidligste periode i 1400-tallet op til vor tid, og projektet har søgt at belyse årsagerne til disse ændringer. Rensdyrbestandens klimabestemte svingninger og en lang række historiske faktorer spiller ind.

Et forskerhold under ledelse af seniorforsker Jette Arneborg i samarbejde med museumsinspektør Georg Nyegaard fra Grønlands Nationalmuseum undersøger et ganske andet, men lige så unikt bevaret kulturlandskab i nordboernes Østerbygd i det sydligste Grønland. Området Vatnahverfi rummer et næsten fuldstændigt bevaret middelalderligt kulturlandskab med tydelige spor af gårde, kirker, markdiger og folde omkranset af stenbyggede gærder (fig. 4). Omfattende arkæologiske opmålinger af anlæggene, udgravninger og præcise dateringer giver grundlag for at følge ændringer i bebyggelsen og landbruget lige fra landnamstiden i slutningen af 900-tallet – hvor nordboerne ryddede vegetationen og etable-

Fig. 3. En sommerbolig – et telthus – på en omtrent hundrede år gammel rensdyrjægerboplads i indlandet syd for Kangerlussuaq. Huset har været overdækket med et skind- eller lærredstelt. Fotografiet er taget fra boligens bagvæg, således at boligens sovebriks ses forrest i billedet. Arkæologen Mille Gabriel sidder på en af sidebriksene. Indgangspartiet med et kogested er bagest i billedet. På bopladsens overflade ligger rensdyrknogler og -gevirer. Foto: Ulla Odgaard, 2002.

A summer dwelling – a tent house – at a c. hundred-year-old reindeer hunters' settlement inland south of Kangerlussuaq. The house was once covered with a skin or canvas tent. The photograph was taken from the back wall of the dwelling, such that the plank-bed of the home can be seen at the front in the picture. The archaeologist Mille Gabriel is seated on one of the side benches. The entrance with a cooking area is farthest back in the picture. On the surface of the settlement lie reindeer bones and antlers.

rede græsningsområder – frem til nordboernes forsvinden i 1400-tallet. Det kan ses, at gårdene allerede fra starten var mange og beliggende ikke blot på de gode jorder, men også i områder nær Indlandsisen, som vi i dag ville betragte som ganske marginale for en landbrugskultur. De grundige kortlægninger af gårdene og deres placering i forhold til hinanden og topografien (søer, kyster og fjelde) åbner mulighed for studier af samfærdslen i området og for beregninger af de enkelte gårdes opland. Til projektet er knyttet et internationalt team af forskere fra naturvidenskabelige fag, så ændringerne i bebyggelsen og landbrugsdriften kan belyses gennem velbevarede dyreknogler fra gårdenes møddingslag og planterester fra jordlagene omkring gårdene. Disse data sammenholdes med periodens klimaforhold, som klarlægges ved analyser af borekerner fra aflejringer på bunden af søer og fjorde i området. Projektet, der er støttet af Kommissionen for Videnskabelige

Fig. 4. Arkæologen Niels Algreen Møller opmåler en tomt af en bygning fra en nordbogård i Vatnahverfi-området. Den 6-700 år gamle ruin ved søen Eqaluit Tasiat fremstår nu som en lille blomsterdækket eng midt i et kratbevokset klippelandskab. Opmålingen foregår med en GPS-enhed – et satellitbaseret navigationssystem, der arbejder med stor præcision. Foto: Christian Koch Madsen, 2006.

The archaeologist Niels Algreen Møller measuring the ruins of a building from a Norse farm in the Vatnahverfi area. The 6-700-year-old ruin by the lake Eqaluit Tasiat now appears as a small flower-covered meadow in the middle of a scrub-covered rocky landscape. The measuring is being done with a GPS unit – a satellite-based navigation system that works with great precision.

Undersøgelser i Grønland (KVUG), er en del af Det internationale Polarår 2007-2009 og er dermed knyttet til et stort fagligt netværk.

Et tredje af SILA's store projekter om bosætning og ressourcer, GeoArk-projektet, er ligesom Vatnahverfi-projektet et bidrag til Det internationale Polarår og økonomisk støttet af KVUG. Undersøgelsesområdet ligger i det højarktiske Nordøstgrønland, nærmere betegnet kystområderne ved Clavering Ø. Med udgangspunkt i Slædepatruljen Sirius' hovedkvarter i Daneborg og forskningsstationen Zackenberg har SILA's arkæologer, under ledelse af denne artikels forfatter, sammen med zoologer og geografer fra Københavns Universitet kortlagt og beskrevet en lang række forhistoriske bopladser og spor efter historiske ekspeditioner og danske og norske fangstmænd. Denne barske region bød kun i begrænsede perioder på en kombination af naturgivne og kulturelle betingelser for menneskelig bosætning. I Polaråret er fokus på Thule-kulturen, som repræsenterer den sidste indvandring til området. Inuit kom ifølge kulstof 14-dateringerne hertil nord om Grønland omkring 1400 og forsvandt igen lige efter 1823, hvor europæere for første og sidste

Fig. 5. Forskerholdet fra GeoArk-projektet er gået i land på øen Lille Finsch syd for Clavering Ø i Nordøstgrønland. I forgrunden ses to hulninger i den bevoksede flade. Det er sporene efter to vinterhuse fra Thule-kulturen. De nordøstgrønlandske inuit blev for første og sidste gang set af europæere i 1823, da englænderen Claverings ekspedition mødte en lille gruppe mennesker nær denne boplads. Foto: Bjarne Grønnow, 2007.

The research team from the GeoArk project has gone ashore on the island Lille Finsch south of Clavering Island in North East Greenland. In the foreground two depressions in the overgrown surface can be seen. These are the traces of two winter houses from the Thule culture. The North East Greenlandic Inuit were seen for the first and last time by Europeans in 1823, when the Englishman Clavering's expedition met a small group of people near this settlement.

gang mødte denne – fra øvrige inuit-grupper – isolerede befolkning. Det er bemærkelsesværdigt, at Nordøstgrønland er beboet netop i den såkaldte 'Lille Istid' (fra ca. 1400-1800), hvis kolde, tørre klima åbenbart gav inuit optimale livsbetingelser.

Kortlægningerne viser, at Nordøstgrønland var ganske tæt beboet. Mens vinterbopladserne typisk er jævnt fordelt (fig. 5), bortset fra et par store bopladser omkring lokaliteten Dødemandsbugten på Clavering Ø, så er bopladserne fra de varme årstider placeret, hvor havisen først bryder op og danner iskanter. Om foråret går sælernes, hvalernes og havfuglenes trækveje nordpå langs disse iskanter. Og både her og ved polynierne – våger i isen – findes store koncentrationer af hvalros og isbjørn. En af Nordøstgrønlands største bopladser fra Thule-kulturen, der rummer omtrent 200 forårs- og sommerboliger og et utal af køddepoter, er således placeret på Hvalros Ø, der ligger lige ud til et havområde med iskanter og våger. Fund af dyreknogler og analyser af kvælstof- og kulstof-isotoper i menneskeknogler viser i øvrigt, at nordøstgrønlænderne i overraskende høj grad jagede

rensdyr og moskusokser. Det er snelagets tykkelse og hyppigheden af overisninger, der bestemmer størrelsen af bestandene af disse dyrearter, og for dem har klimaet i Den lille Istid været optimalt. Men som overalt i Højarktis: Det hele er omskifteligt. Det er forskerholdets opgave gennem naturvidenskabelige undersøgelser at belyse klimaforholdene i lokalområdet i løbet af Thule-kulturens periode (temperatur, nedbør, stabilitet osv.) og at klarlægge, hvorledes isen på havet, og dermed fangstdyrene, var fordelt. Dermed håber vi at kunne beskrive rammerne for inuits bosætning i området og komme nærmere et svar på spørgsmålet om, hvorfor de forsvandt engang i 1800-tallet. En anden faktor er dog også i projektets søgelys: Har den storstilede europæiske hval- og sælfangst, der i 16-1800-tallet fandt sted i drivisen mellem Svalbard og Nordøstgrønland, haft indflydelse på afslutningen af Thule-kulturens bosætning? Enorme mængder af havpattedyr blev nedlagt af kommercielle fangstkompagnier i denne periode for at skaffe tran til Europas olielamper. Blev dele af økosystemerne i Højarktis ændret herved? Eller kunne man tænke sig, at skibbrudne europæiske hvalfangere søgte ind til Nordøstgrønlands kyst og derved overførte smitsomme sygdomme til inuit? Vi véd det ikke endnu, men et faktum er det i hvert fald, at den sidste gruppe på blot 12 mennesker blev set af den engelske kaptajn Clavering i 1823, og at den næste ekspedition til området under tyskeren Koldeway i 1869-70 kun fandt 'verfallende Eskimohütten'. GeoArk-projektet er et eksempel på endnu ét af de arktiske initiativer fra Nationalmuseet, der fortsætter i en periode, også efter SILA's lukning.

Som nævnt ovenfor var et andet overordnet tema for SILA's forskning *kulturmøder og handel*. Et par projekter, der har taget udgangspunkt heri, skal præsenteres som eksempler på den nyeste forskning i dette emne inden for kulturhistorien.

SILA's forskningsprofessor H. C. Gulløv og historikeren Einar Lund Jensen har i samarbejde med det lokale museum i Nanortalik undersøgt Grønlands sydligste egne, Kap Farvel-området. Landets markante sydspids dannede i næsten tre århundreder grænse mellem det koloniserede Vestgrønland og det 'forhistoriske' Østgrønland. Gennem hele perioden foretog østgrønlænderne rejser rundt om Kappet og langt op i Vestgrønland, hvor de tilhandlede sig produkter som hvalbarder, rensdyrskind og europæiske kramvarer. Østgrønlænderne rejste altid tilbage igen til Skjoldungen eller Ammassalik, eller hvor de nu kom fra, men i løbet af 1800-tallet skete en forandring: Sydøstgrønland affolkedes gradvist, idet familierne slog sig ned ved de sydvestgrønlandske handels- og missionsstationer, særligt ved den tyske herrnhutiske station i Frederiksdal (fig. 6). Det er denne udvandring af ikke-kristne østgrønlændere til kolonitidens kristne Vestgrønland, der er i projektets søgelys: Hvilke forhold tiltrak østgrønlænderne eller drev dem ud af deres oprindelige land? Hvordan udformede kulturmødet sig mellem østgrønlænderne og den vestgrønlandske befolkning, som bestod af såvel lokale grønlændere som danske kolonifolk og tyske missionærer? Hvor slog østgrønlænderne sig ned? Kan udvandringen og følgerne heraf spores i vor tid i sagn og dialekt? Forskerholdet har gennem en række feltsæsoner fulgt de gamle rejseruter mellem Øst- og Vestgrønland gennem Kap Farvel-områdets sunde og stræder for at kortlægge og dokumentere de gamle bopladser fra udvandringsperioden og for at indsamle for-

Fig. 6. En flok grønlandske konfirmander ved herrnhuternes missionsstation i Friedrichstal (Frederiksdal/ Narsarmiijit). Alle konfirmander er efterkommere af indvandrerne fra Østgrønland. Fotoet, taget af den tyske missionær Bohlmann, er fra slutningen af 1800-tallet. Unitäts-Archiv, Herrnhut.

A crowd of Greenlandic Confirmation candidates at the Moravian Mission Station in Friedrichstal (Frederiksdal/Narsarmiijit). They are all descendants of the immigrants from East Greenland. The photo, taken by the German missionary Bohlmann, dates from the late 1800s.

tællinger, slægtssagaer, genstande og fotografier fra disse omskiftelige årtier i 1800-tallet. Det har vist sig, at det arkæologiske og etnohistoriske kildemateriale er langt rigere på oplysninger end hidtil antaget, og der tegner sig nu et nuanceret og dramatisk billede af kulturmøderne i Kap Farvel-området. Det viser sig bl.a., at i kulturmødets kølvand har den danske koloniadministration gentagne gange flyttet de østgrønlandske immigranter og lokalbefolkningen rundt i distriktet og nedlagt bopladser af politiske og økonomiske grunde.

I den store fjord bag Grønlands hovedstad, Nuuk, har post.doc. Martin Appelt fra SILA forestået projektet SOAP (Steatite Object Analyses Project). Bag titlen gemmer sig et forsknings- og undervisningsprojekt, der tager udgangspunkt i inuits udnyttelse af råstoffet fedtsten. Denne bløde stenart, hvoraf Grønlands rigeste og bedste forekomster findes inderst i Nuuk-fjorden, blev i stor stil brudt og forarbejdet til spæklamper og gryder, der først med kolonisationen blev gradvist

Fig. 7. Et af de talrige brud, hvor grønlænderne i Godthåbsfjorden udhuggede råemner til deres fedtstensprodukter. Et af stykkerne (nederst til venstre) sidder endnu tilbage, men ellers blev råemnerne båret ned til bopladsen, Narsatsiaq, der ses i baggrunden på det spidse næs nede ved fjorden. Her blev de bearbejdet til færdige lamper og gryder, der var meget værdifulde. SOAP-projektet udgravede brud og boplads i 2006. Foto: Martin Appelt.

One of the numerous quarries where the Greenlanders in the Godthåb Fjord hewed raw material for their soapstone products. One of the pieces (bottom left) remains, but otherwise the raw blocks were carried down to the settlement, Narsatsiaq, that can be seen in the background on the sharp point down towards the fjord. There they were carved into finished lamps and pots which were very valuable. The SOAP Project excavated the quarry and settlement in 2006.

afløst af europæiske kar af kobber. Lamper og gryder var uundværlige for inuit, som derfor kom rejsende til Nuuk-området langvejsfra for enten selv at bryde fedtstenen eller at tilhandle sig de færdige produkter. Således kan vi betragte fedtstenen som et slags sporstof i kortlægningen af handelskontakterne mellem de forskellige grupper af Thule-kulturen. Forbindelserne gik, som ovenfor nævnt, helt over til Østgrønland og langt op ad Vestgrønlands kyst. Det eftertragtede råstof er sporadisk fordelt, og i vore dage kan fedtstensbruddene være vanskelige at finde. Men bl.a. takket være lokalbefolkningens viden – man skærer stadig i fedtsten i Grønland – og ihærdige arkæologiske rekognosceringer er det lykkedes at finde og undersøge nogle særdeles interessante lokaliteter. Oven for den nu for-

Fig. 8. En lille fedtstensfigur (4 cm høj) fundet ved udgravninger i 2007 på bopladsen ved herrnhuternes missionsstation på øen Uummannaq i Godthåbsfjorden. Tallet 509, der er indridset på figurens mave, findes i missionærernes lister. Dette nummer dækker over Agathe fra Neu Herrnhut, der i 1904 bliver gift med Johan Kristian Anton Klosler fra Uummannaq. Måske har Johan snittet figuren, mens han længtes efter sin kommende brud. Figuren er lavet af en lokal fedtsten, som findes knap 2 km fra findestedet. Foto: Peter A. Toft.

A small soapstone figure (4 cm in height) found during excavations in 2007 at the settlement at the Moravian Mission Station on the island of Uummannaq in the Godthåb Fjord. The number 509, incised on the stomach of the figure, is in the missionaries' lists. This number refers to Agathe from Neu Herrnhut, who in 1904 married Johan Kristian Anton Klosler from Uummannaq. Perhaps Johan carved the figure while he longed for his future bride. The figure is made of a local soapstone which is found just 2 km from the find-spot.

ladte boplads, Narsatsiaq, findes flere mindre brud, hvor man kan se negativer af de blokke af fedtsten, der blev hugget ud af klippevæggen og båret ned til videre forarbejdning på bopladsen ved fjorden (fig. 7). Ved selve bruddene ligger fedtstensaffaldet i form af huggespåner i tykke lag, mens sporene på bopladsen efter den finere forarbejdning ses som dynger af hvidt pulver (talkum) i de gamle kulturlag. Længere inde i en sidefjord ligger meget store fedtstensbrud, som vidner ikke blot om en storstilet fedtstensproduktion i løbet af Thule-kulturens periode, men også om, at stenaldereskimoerne og nordboerne i høj grad udnyttede og handlede med denne ressource. Projektet følger anvendelsen af fedtsten op i histo-

Fig. 9. Blandt polarforskeren Eigil Knuths (1903-1996) fund fra en af verdens nordligste bopladser, Pearylandville, i Peary Land, findes disse to genstande af en flintlignende stenart. Det groft tilhuggede råemne (t.v.) og det færdige knivsblad (t.h.) er fra Independence I-kulturen (c. 2.400-1.800 f.Kr.). Projektforsker Jens Fog Jensen, SILA, har udført en række nye analyser af fundmaterialet fra denne boplads. Foto: Jens Fog Jensen.

Among the polar explorer Eigil Knuth's (1903-1996) finds from one of the world's northernmost settlements, Pearylandville, in Peary Land, are these two objects of a flint-like stone type. The roughly hewn raw block (left) and the finished knife blade (right) are from the Independence I culture (c. 2400- 1800 BC). The project researcher Jens Fog Jensen, SILA, has conducted a number of new analyses of the find material from this settlement.

Fig. 10. Undervisning i bestemmelse af dyreknogler ved SILA's feltskole på Narsatsiaq i Nuuk Fjorden. Deltagerne er studerende og universitetslærere fra Grønland, Danmark, Tyskland og Sverige. Foto: Martin Appelt, 2006.

Instruction in the identification of animal bones at SILA's field school at Narsatsiaq in the Nuuk Fjord. The participants are students and university teachers from Greenland, Denmark, Germany and Sweden.

Fig. 11. SILA's feltskole i 2003: En af de grønlandske gymnasieelever finder en tøndestav ved udgravningen af nordbogården, Ø 34, nær Brattahlid (Qassiarssuk) i Sydgrønland. Foto: Bjarne Grønnow.

SILA's field school in 2003. One of the Greenlandic high school pupils finds a barrel stave during the excavation of the Norse farm Ø 34 near Brattahlid (Qassiarssuk) in South Greenland.

risk tid, hvor kolonisterne efterspurgte snitterier (fig. 8), til vore dage, hvor grønlandske kunstnere og kunsthåndværkere skærer figurer i det bløde materiale. Det er lykkedes at klarlægge mange hidtil ukendte aspekter af udnyttelsen af fedtstenen og den vigtige kulturhistorie, der knytter sig dertil.

Ovennævnte eksempler på SILA's forskningsprojekter tager alle udgangspunkt i feltarbejde i Grønland. Men det må fremhæves, at megen forskning på centret har bestået i at samle, analysere og offentliggøre resultaterne af tidligere undersøgelser såvel som i at udnytte ældre fund og arkivalier i de nationale museer. I skønsomt udvalg kan nævnes: Den første samlede beskrivelse af nordboernes 'Mellembygd'; en fuldstændig publikation af polarforskeren og arkæologen Eigil Knuths optegnelser om bosætningen i Verdens nordligste landområder (fig. 9) (se også Mikkel Sørensens artikel i dette bind af Nationalmuseets Arbejdsmark); publikationen af tre store afhandlinger om Saqqaq-kulturens bopladser, ressourceudnyttelse og fangstøkonomi; samt en præsentation af de banebrydende analyser af nordboernes fødeindtag på baggrund af isotopmålinger på skeletmateriale (se artiklen af Jette Arneborg m.fl. i dette bind af Nationalmuseets Arbejdsmark).

Vi har i SILA set det som en vigtig opgave at gå forrest i uddannelsen af nye generationer af forskere med interesser i arktiske og nordatlantiske kulturer. Derfor har forskerne alle forestået undervisning ved universiteterne i Danmark og Grønland, og ikke mindst har SILA arrangeret arkæologiske feltskoler. De to første fandt sted i Sydgrønland, hvor grønlandske gymnasieelever var med til at udgrave en nordbogård og en boplads, der var forløberen for bygden Qassimiut. De seneste år har SOAP-projektet i Nuuk været rammen om en succesrig feltskole, hvor studerende fra Grønland, Danmark, Sverige, Tyskland og Canada er blevet undervist i arkæologiske undersøgelsesmetoder (fig. 10 og 11). Endelig har fire yngre forskere (og yderligere to er på vej) taget den højeste forskeruddannelse, ph.d.-graden, med udgangspunkt i centrets forskningsmiljø.

Den megen ny viden, som SILA har produceret gennem sine ni år, ville nærmest være værdiløs, hvis den blot var forbeholdt en kreds af fagfolk. Derfor har *forskningsformidling* været et centralt begreb fra starten. Den rigt illustrerede bog om Grønlands forhistorie er nævnt, men også talrige populære foredrag og artikler til danske og grønlandske aviser og tidsskrifter er udgået fra SILA-miljøet. Et særligt formidlingsinitiativ skal fremhæves: SILA har i samarbejde med Ilinniusiorfik (Det Grønlandske Undervisningsmiddelforlag) og avisen Sermitsiaq igangsat en tegneserie, tegnet og forfattet af den grønlandske kunstner Nuka Godtfredsen. Med denne kvalitetstegneserie håber vi at kunne skabe interesse for Grønlands mangfoldige forhistorie hos den del af befolkningen, vi normalt ikke når ud til. Der er planlagt fire albums, med hver sit emne fra en særligt spændende periode: De første mennesker i Grønland, Den sene Dorsetkultur, Inuits møde med hvalfangerne i 1600-tallets Vestgrønland og Nordboerne. Tegneren arbejder tæt sammen med fagfolkene, så hver historiefortælling er baseret på de nyeste forskningsresultater (fig. 12).

Det ville være et stort tilbageslag for Nationalmuseets forskning, hvis SILA

Fig. 12. En side fra kunstneren Nuka K. Godtfredsens tegneserie om Grønlands forhistorie. Bind 1, som denne side er fra, foregår for 4.500 år siden, hvor palæoeskimoerne som de første mennesker vandrede fra Canada ind i Grønland. Her er historiens hovedpersoner for første gang stødt på hvalrosser, som de forsøger at nedlægge. Kunstneren og fagfolkene på SILA arbejder tæt sammen om tegneserien, der udgives af det grønlandske forlag Ilinniusiorfik. Tegning og tekst: Nuka K. Godtfredsen, 2008.

A page from the artist Nuka K. Godtfredsen's comic book about the prehistory of Greenland. Volume 1, from which this page comes, takes place 4500 years ago when the Palaeoeskimos became the first people to migrate from Canada into Greenland. Here the main characters of the story have encountered walruses for the first time and try to kill them. The artist and the experts from SILA worked closely together on the comic book, which is published by the Greenlandic publishing house Ilinniusiorfik.

blot uden videre lukkede og slukkede. Det kan ikke undgås, når vor forskningsindsats i Grønland indskrænkes, at en del af centrets meget dygtige projektansatte forskere må søge væk, men tabet kan begrænses, idet der er lagt et stort arbejde i at indlejre så meget som muligt af centrets ekspertise i museets aktiviteter i fremtiden. I lyset af de aktuelle problemstillinger omkring klimaændringer og deres påvirkning af mennesket og med baggrund i sine store samlinger har Nationalmuseet nemlig valgt at udnævne et forskningsprogram, kaldet 'Nordlige Verdener', til et tværgående satsningsområde i de kommende år. Her kan den viden, som SILA har skabt, og alle de erfaringer, der er gjort med at koordinere forskningen, komme til gavn og glæde. 'Nordlige Verdener' samler over 35 forskere på tværs af alle museets afdelinger og enheder samt samarbejdspartnere fra den øvrige museumsverden og universiteterne for at udforske menneskets indvandring til de tempererede og polare områder, at studere kulturelle tilpasninger og strategier i forhold til klima- og miljøændringer og at belyse forbindelserne mellem de nordlige og sydlige kulturer gennem tiderne.

SUMMARY

The northernmost field of work in the world: nine years with SILA – the National Museum's Centre for Greenland Research

The end of 2008 sees the conclusion of one of the National Museum's biggest research programmes ever: SILA – the National Museum's Centre for Greenland Research. The centre was established in 2000 as a continuation of the collaboration between the National Museum and the Greenland National Museum and Archives. *Sila* is a Greenlandic root which in the metaphorical sense means 'spirit and will'. It was the aim of SILA to conduct research in Greenlandic prehistory of the highest international standard, and after nine years of work it can be asserted that the goal has been reached. Two external international evaluations of the scientific activity and publications of the centre have confirmed this. SILA became a dynamic, internationally-spirited research environment for Arctic archaeology.

Our knowledge of the prehistory of Greenland has increased strikingly. A new picture of cultural history is emerging: we can see five immigrations of Eskimo peoples from Canada to Greenland beginning 4,500 years ago. After a period the cultures, which were spread all over the country in their immigration phase, left the High Arctic. Other immigrant cultures, however, only reached as far as northwestern Greenland. While the country was quite empty of humans for a few hundred years after the beginning of our era, in other periods encounters occurred between different population groups.

Under the heading *Settlement Patterns and Resource Exploitation,* three of SILA's research projects are presented: 'Habakuk's Hunting Grounds' investigates the reindeer hunters' settlements of the Thule culture in inland West Greenland; at Vatnahverfi in South Greenland a preserved cultural landscape from the Norse period is investigated; while the field of work of the GeoArk project is in North

East Greenland, where the adaptation of the Thule culture to climatic and environmental change is in focus.

Cultural encounter and trade is another theme. The encounter between East and West Greenlanders in historical times in the southernmost part of Greenland has been elucidated archaeologically and historically, while another project in the Nuuk Fjord sheds light on the Inuit's extensive trading in lamps and pots of soapstone.

It has been SILA's mission to publish the results of earlier investigations as well as to exploit the older collections at the national museums in Denmark and Greenland. The centre has been responsible for the training of new generations of researchers, as it has organized international archaeological field schools in Greenland. Six PhDs have been completed, and finally the research results have been presented in popular books and articles and – as a new feature – in quality comic books.

SILA is closing down, but with the adoption of the National Museum's new focus area 'Northern Worlds', where researchers gather across all the departments of the museum, among other reasons to shed light on cultural strategies in relation to climatic and environmental change in the temperate and polar areas, the conditions have been created for SILA's results to be of benefit in the future.

Danefæ på Nationalmuseet
– eventyrlige oldtidsfund gennem 200 år

AF PETER VANG PETERSEN OG JYTTE HØSTMARK

Det danske Nationalmuseum er i dag i den internationalt set ganske enestående situation, at det rummer samtlige betydningsfulde fund af oldtidsguld og -sølv, som er fremkommet inden for landets grænser siden 1807, da museet blev grundlagt.

Nationalmuseets særstilling i denne henseende skyldes loven om danefæ. Denne lov var en af de vigtigste årsager til, at det unge nationalmuseum hurtigt kom til at hæve sig højt over de andre danske oldsagssamlinger, som eksisterede i første halvdel af 1800-tallet. Ikke mindst blandt godsejerne var der flere passionerede oldsagssamlere, som nok kunne ønske at beholde gode fund i egen samling, men danefæloven sikrede, at særligt værdifulde oldtidsfund altid endte i statens samling.

Loven om danefæ er meget ældre end Nationalmuseet. Allerede i Valdemar Sejrs Jyske Lov fra 1241 lød det: »Hittær nokær man gull æthæ silf i høghæ æthæ æftær sin plogh, æthæ nokræ andræ lundæ, tha skal kunung thæt havæ«. I Chris-

Fig. 1. Medalje slået af Niels Friis, Hesselagergård. Den latinske tekst fortæller, at medaljen er lavet af omsmeltet guld fra et skattefund ved Lundeborg på Østfyn.

Medal struck by Niels Friis, Hesselagergård. The Latin text says that the medal was made of melted-down gold from a hoard find at Lundeborg in eastern Funen.

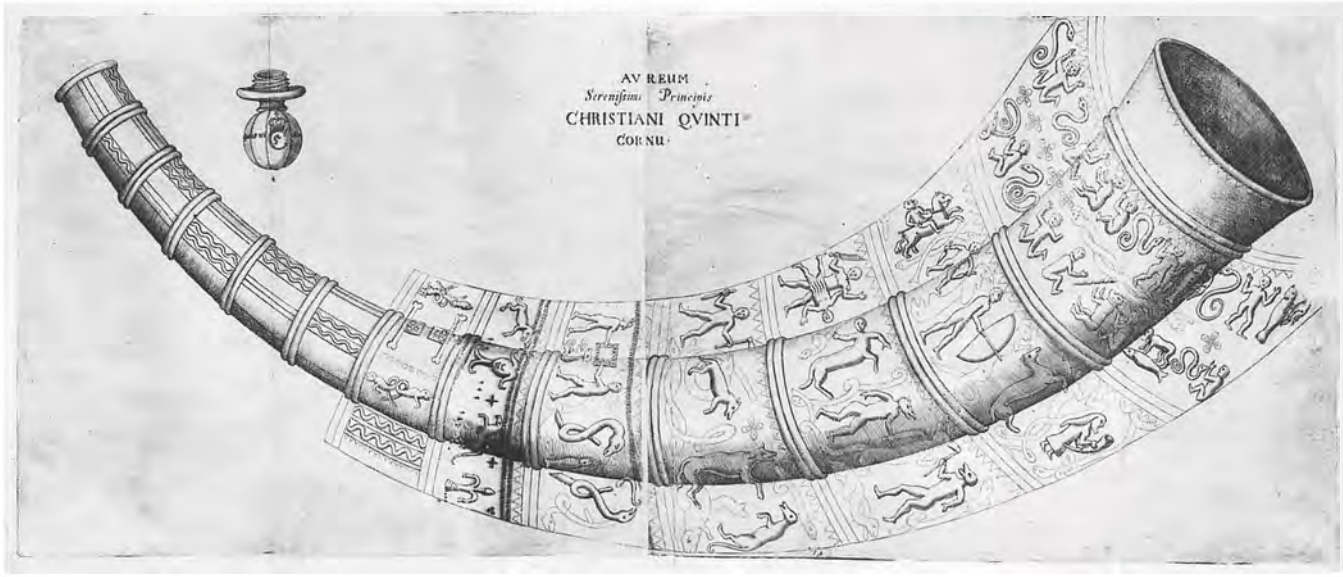

Fig. 2. Stik af guldhornet fundet 1639. Sammen med hornet, som fandtes i 1734, blev dette indlemmet i Det kongelige Kunstkammer, som Frederik 3. havde oprettet omkring 1650. Hornene forblev i den kongelige samling indtil 1802, hvor de blev stjålet – og omsmeltet! Derom skrev Oehlenschläger sit berømte digt »Guldhornene«, trykt i *Digte 1803*.

Engraving of the Golden Horn found in 1639. Along with the horn found in 1734 this was added to the Royal Kunstkammer *established by King Frederik III around 1650. The horns remained in the Royal collection until 1802, when they were stolen – and melted down! Adam Oehlenschläger wrote his famous poem* The Golden Horns *about them, printed in* Digte 1803.

Fig. 3. En af lurerne, som i 1797 blev fundet i Brudevælte Mose.

One of the lur-horns found in 1797 in the bog Brudevælte Mose.

tian 5.s Danske Lov 5-9-3 fra 1683 gentages princippet: »Guld og Sølv, som findis enten i Høje, eller efter Ploven, eller andetsteds, og ingen kiender sig ved, og kaldis Dannefæ, det hør Kongen alleene til og ingen anden«. Ordet danefæ nævnes her for første gang i betydningen »død mands gods«.

Men danefælovens formål var slet ikke at sikre bevaringen af interessante fortidsminder. Det var alene at styrke rigets pengekasse. Alt indleveret oldtidsguld og -sølv blev omsmeltet til mønter, og derfor er ingen af de danefæfund, som fremkom i middelalderen, bevaret i dag. Vort ældste konkrete minde om fund af danefæ i Danmark er en guldmedalje fra 1585 slået af adelsmanden Niels Friis, Hesselagergård på Fyn (fig. 1).

Det første fund af danefæ, som undgik smeltediglen, var guldhornet, som Kirsten Svendsdatter snublede over ved Gallehus nær Møgeltønder i sommeren 1639 (fig. 2). Hornet blev sendt til kongen, Christian 4., og som hædersgave fik den unge pige et skørt! Danefæloven indeholdt intet om findeløn.

Efter sigende var det kongens lærde livlæge, Ole Worm, som udvirkede, at det ramponerede guldhorn blev restaureret og bevaret som en raritet, og efterhånden som interessen for antikvariske forhold steg blandt adelsfolk og lærde, fik danefæloven et nyt sigte. Ved »Forordning af 1737« blev danefæ således udvidet til foruden guld og sølv at omfatte »metal og al anden skat«. Og med en »Placat« af 1752 sikredes det, at findere, som afleverede danefæ, skulle modtage en »efter dets værd fuldkommen betaling«.

I praksis var princippet om findeløn dog indført allerede, da husmand Erich Lassen i 1734 fandt et nyt guldhorn i Gallehus. Efter sigende viste han guldet til sin kone med ordene: »I dag har jeg fortjent brændevin«. Men lykken varede kun kort, for Erich Lassen døde kun tre uger efter at have modtaget sin findeløn på 200 rigsdaler.

Et andet spektakulært oldtidsfund, som fremkom før museets grundlæggelse, var seks lurer fra yngre bronzealder, som gårdmand Ole Pedersen i 1797 gravede frem i den lille Brudevælte Mose ved Lynge i Nordøstsjælland (fig. 3). De seks lurer blev overdraget til amtsforvalteren i Frederiksborg Amtstue, hvorfra amtmanden videresendte dem til Det kongelige Rentekammer med en anbefaling om en dusør til finderen i overensstemmelse med ovennævnte »lov-placat« fra 1752. Finderen fik herefter 30 rigsdaler i findeløn, og Brudevælte-lurerne kom til Kunstkammeret. Herfra blev to af dem i 1811, kort efter Oldsagskommissionens oprettelse, overført til det nye museum, Oldnordisk Museum (nu Nationalmuseet).

I forbindelse med Kunstkammerets opløsning blev også de øvrige Brudevæltelurer i 1844 overført til Oldnordisk Museum. For en af lurerne blev opholdet kort; den blev nemlig i 1845 på initiativ af kronprinsen, den senere Frederik 7., skænket til zaren af Rusland. Denne lur er i dag på Eremitagemuseet i Sankt Petersborg.

I 1700-tallet var det langtfra alt danefæ, som endte i Kunstkammeret. Indtil grundloven af 1849 hørte det nemlig til grevernes privilegier at modtage, hvad der fremkom af skatte på deres jord, og derved er sikkert en del fund gået tabt. Efter oprettelsen af »Kongelig Commission til Oldsagers Opbevaring« i 1807 valgte de fleste godsbesiddere at demonstrere deres nationale sindelag ved at overdrage fremkomne skattefund til det nye museum. Eksempelvis blev der ved Vejleby un-

der grevskabet Christianssæde på Lolland i 1845 oppløjet en pragtfuld guldhalsring fra folkevandringstiden (400-550 e.Kr.) (fig. 4). Bonden slængte den over en gærdestolpe og gik hjem til middag, men om aftenen viste han dog ringen til en smed, som sendte ham til Nakskov. Her blev han på et værtshus budt 24 rigsdaler for ringen. Besindige folk rådede dog finderen til at overdrage halsringen til grev Reventlow, som senere udbetalte ham 200 rigsdaler. Selv modtog greven nemlig ikke mindre end 1026 rigsdaler i dusør, da han indsendte den 484 g tunge guldring som danefæ til museet.

Under tørvegravning ved Smørumovre i 1851 stødte gårdmand Peter Sørensen

Fig. 4. Guldhalsring, cirka 500 e.Kr., fundet i 1845 ved Vejleby på Lolland. Finderen afleverede ringen til jordens ejer, grev Christian Ditlev Reventlow. Greven lod sin del af danefædusøren indgå som bidrag til opførelsen af et hospital for gamle i Vejleby Sogn, nær det sted, hvor smykket var fundet.

Gold neck ring, c. 500 AD, found in 1845 at Vejleby on Lolland. The finder handed the ring to the owner of the land, Count Christian Ditlev Reventlow. The Count donated his share of the danefæ *reward to the building of a hospital for the old in Vejleby Parish, near the place where the ring was found.*

og husmand Lars Jensen på en større mængde bronzesager. Finderne var forstandige nok til at se, at der var tale om oldsager, som kunne have interesse for den landskendte »gamle Thomsen« på Oldnordisk Museum i København. Sørensen mente, at Thomsen sikkert ville betale godt for sagerne, og drog derfor til hovedstaden med bronzerne pakket i en stor sæk.

Oldnordisk Museum havde til huse i en række værelser i den nordre fløj af Christiansborg Slot med opgang i kolonnaden ud mod Ridebanen. I den store forhal var der til venstre indgang til samlingen og til højre en lignende indgang til kong Frederik 7.s bolig. Skæbnen ville, at gårdmand Sørensen ankom på en dag, hvor museet ikke var åbent, og mens bonden stod dér i forhallen uden at vide, hvor han skulle henvende sig med sin store sæk, kom en hoffunktionær ud fra kongens lejlighed. Da hofmanden hørte, at Sørensen søgte Thomsen for at vise ham nogle oldsager, gav han ham den besked, at Thomsen ikke var i huset, men at »vi har også nogen her, som forstår sig på oldsager og samler på dem«, og »når han ville følge med ham, skulle han føre ham til en mand, der ville glæde sig ved at se hans sager«. Således gik det til, at bonden et øjeblik efter stod over for kongen selv. Han så på tingene og meddelte fornøjet, »at han nok selv ville beholde dem«. Peter Sørensen kunne dårligt gøre andet end at overlade sækken med dens indhold til kongen, som gav ham en god betaling og »nådig tak for hans betænksomhed at bringe sagerne til slottet« (fig. 5).

Fig. 5. Dansk arkæologi nød stor kongelig bevågenhed i 1800-tallet, ikke mindst under Frederik 7., som var passioneret oldsagssamler. For ét af de største fund af danefæ fra bronzealderen blev kongens interesse dog skæbnesvanger. Tegning af Magnus Petersen, 1853.

Danish archaeology attracted much Royal attention in the 1800s, not least from Frederik VII, who was an enthusiastic collector of antiquities. But the King's interest turned out to be fateful for the largest find of danefæ *from the Bronze Age.*

Fig. 6. Guldskåle fra yngre bronzealder, oppløjet i 1842 på Borgbjerg Banke.

Gold bowls from the Late Bronze Age, ploughed up in 1842 at Borgbjerg Banke.

Nogen tid efter fremlagde kong Frederik fundet fra Smørumovre ved et møde i Det kongelige nordiske Oldskriftselskab, hvor kyndige museumsfolk som Christian Jürgensen Thomsen og J. J. A. Worsaae kunne konstatere, at der var tale om landets hidtil største fund fra ældre bronzealder, omfattende i alt 170 stykker: 97 økser (pålstave og celte), 66 spydspidser, et smukt sværd, en dragtnål og talrige smelteklumper af bronze. Fundet indeholdt flere nystøbte bronzer og beviste for danske arkæologer, at bronzealderens kunstfærdigt støbte våben og smykker ikke var importeret sydfra, men derimod fremstillet her i Norden af lokale støbemestre.

Det lykkedes aldrig Thomsen og Worsaae at fravriste kongen det fine fund, men regenten havde dog den godhed at invitere de to fremtrædende arkæologer og tegneren Magnus Petersen til at studere sagerne i sin samling på Frederiksborg Slot. Her kom de tre mænds ophold til at vare en hel uge i marts 1853. Men da man på slottet opvartede gæsterne »på det splendideste« og blandt andet serverede fin diner med ægte skildpaddesuppe og andre rariteter, så må man tro, at deres ophold på slottet bestemt var tåleligt – om end koldt. Vinteren 1853 var en meget kold vinter, og i kongens billardværelse, hvor oldsagssamlingen var opstillet, blev der fyret med hele favnestykker af glødende brænde i den store kamin. Dette gentog sig i december 1859, hvor der under stærk vinterkulde blev fyret så voldsomt, at der fra billardværelsets kamin spredte sig en ødelæggende brand, som lagde slottet i ruiner. Ved samme lejlighed gik hele kongens oldsagssamling op i luer. Tilbage af gårdmand Sørensens flotte fund fra Smørumovre blev kun de, til dels forsmeltede, bronzer, som ved et lykketræf raslede ned i slottets vinkælder.

I 1800-tallet kunne en danefædusør få stor social betydning. Det viser historien om guldfundet på Borgbjerg Banke i Boeslunde (fig. 6). Hér fortalte et gammelt sagn, at Boeslundes første kirke skulle have ligget på toppen af den nærlig-

Fig. 7. Forpagteren af en lille mose under grevskabet Lindenborg ved Aalborg, Jens Christensen, fandt ved efterårspløjningen i 1869 fem massive guldringe, som tilsammen vejer 1861,65 gram. Skatten var fundet på grevens jord, men den gamle lov om danefæ sikrede finderen en dusør på 1581 rigsdaler og 24 skilling, der svarede til godt tre års løn for en arbejdsmand. Berlingske Tidende, som beskrev det enestående fund, var ikke blind for ironien og bemærkede lakonisk, at finderen var den selv samme Jens Christensen »som i sin Tid forgjæves søgte efter Guld i Amerika«.

During autumn ploughing in 1869, Jens Christensen, the tenant of a small bog area belonging to the manor of Lindenborg near Aalborg, found five solid gold rings which together weighed 1861.65 grams. The hoard had been found on the land of the lord of the manor, but the old danefæ *law ensured the finder a reward of 1581* Rigsdaler *and 24* skilling, *amounting to a good three years' wages for a worker. The newspaper* Berlingske Tidende, *which described the unique find, was not blind to the irony and laconically noted that the finder was the very same Jens Christensen "who at one time looked in vain for gold in America".*

gende Borgbjerg Banke, men at man måtte flytte den herfra, fordi en trold i bakken ødelagde grundvolden. Sagnet om trolden spøgte endnu i 1842, da fæster Jeppe Karstensen sammen med sin kone var i færd med at opdyrke arealet på bankens top. Konen pløjede, og manden gravede sten op, da ploven pludselig skurede mod noget, som viste sig at være en guldskål. »Jeg tror, jeg pløjede troldens hat op, Jeppe«, råbte konen til manden, som straks kom til og i jorden fandt endnu et guldkar. De to guldskåle indbragte Jeppe Karstensen 454 rigsdaler, og med dem i ryggen blev det muligt at lade sønnen Jens læse til dyrlæge. Familien tog navn efter Borgbjerg, og navnet blev landskendt, da Stauning udnævnte Jeppe Karstensens sønnesøn, Frederik Jeppesen Borgbjerg, til socialminister i 1924 og til undervisningsminister i 1929.

»Hvad udad tabes, må indad vindes« lød de bevingede ord, som digteren H. P. Holst skrev i 1872, og som Enrico Dalgas gjorde til et nationalt motto ved opdyrkningen af heden. For arkæologien betød den øgede landbrugsaktivitet og gravning efter grus og tørv en voldsom stigning i fund af danefæ og andre betydningsfulde oldsager.

Tørvegravningen foregik endnu med håndkraft, og der var derfor gode chancer for at opdage eventuelle oldsager i tørven. Danefæloven omfattede oprindelig kun metalgenstande, men i løbet af 1800-tallet blev reglerne justeret, så smykker og andre genstande af rav fra oldtid og middelalder også blev danefæ (fig. 8).

Fig. 8. Husmand Søren Nielsen Kjærgaard havde øjnene med sig, da han i 1866 gravede tørv i Sortekjærs Mose ved Tørring i Vestjylland. I 5 alens dybde stødte han på et lerkar fyldt med ravperler. En ravhandler vurderede ravets værdi (i alt 1 kilo) til 2 rigsdaler. Til denne sum lagde Nationalmuseet en dusør, som bragte den samlede findeløn op på 5 rigsdaler.

The smallholder Søren Nielsen Kjærgaard was very observant when he was digging peat in 1866 in the bog Sortekjærs Mose at Tørring in western Jutland. At a depth of about 10 feet he came upon an earthenware pot filled with amber beads. An amber dealer valued the amber (a total of 1 kilo) at 2 Rigsdaler. *To this sum the National Museum added a reward that brought the total reward to 5* Rigsdaler.

Fig. 9. Fisker Peder Jensen gjorde nok sit livs bedste fangst, da han i 1866 fik en 757 gram tung guldring fra folkevandringstid på ålejernet ud for Havnsø i Odsherred. Finderen bragte guldringen til Nationalmuseet med en bøn om, at dusøren blev sendt til den lokale præst, så denne kunne udbetale pengene. En dusør på 898 rigsdaler var uhyggeligt mange penge at administrere for en fattig fisker!

The fisherman Peder Jensen probably had the best catch of his life in 1866 when he hooked a 757-gram gold ring from the Age of Migrations on his eel spear off Havnsø in Odsherred. The finder took the gold ring to the National Museum with a request that the reward should be sent to the local pastor, who could then pay out the money. A reward of 898 Rigsdaler *was a daunting amount of money to manage for a poor fisherman!*

Krigsnederlaget i 1864 blev helt afgørende for den nationale selvforståelse i Danmark. Truslen fra naboen mod syd resulterede i en stærk nationalfølelse, som bredte sig til hele befolkningen via foreningslivet og højskolebevægelsen. Den nationale tidsånd understøttede den unge videnskab arkæologien, som oplevede en stigende interesse både i befolkningen og hos statsmagten. Stærkt medvirkende var en række eventyrlige fund af danefæ, hvoraf sølvkarret fra Gundestrup, fundet 1891, og Solvognen fra Trundholm, fundet 1902, stadig topper rangstigen over Nationalmuseets klenodier.

Ålestangning er nærmest en saga blot i dagens Danmark, men indtil langt op i 1900-tallet var denne simple form for fiskeri en kærkommen indtægtskilde for fiskere og daglejere. Stangning af ål foregik om vinteren og var slidsomt arbejde. Time efter time blev ålejernet jaget ned i havbundens dynd, og her skete det enkelte gange, at fiskerne havde det mageløse held at finde oldtidsguld klemt fast mellem jernets modhager.

I 1866 stangede en fisker ål ud for Havnsø i Vestsjælland, og hans uventede fangst blev en stor, trekvart kilo tung halsring fra folkevandringstid (fig. 9). Atten år senere, i 1884, trak en anden fisker en mindre guldring op fra havbunden på samme sted. Om det var ved ålestangning, melder historien intet om. Til gengæld fortæller datidens fiskepriser, at de 43 rigsdaler, som fiskeren fik i dusør for denne 6,5 g tunge guldring, svarede til prisen på cirka 200 kg ål.

Fig. 10. Det forgyldte bæger fra Fejø, som Folketingets formand C. Krabbe i 1872 reddede fra omsmeltning, er et fornemt stykke karolingisk kirkesølv fremstillet i et klosterværksted i slutningen af 700-tallet. Bægrets fromme fortid bekymrede næppe vikingerne, som sikkert fyldte det med mjød og skålede for Odin og Thor.

The gilded cup from Fejø that the Speaker of the Danish Parliament C. Krabbe saved from melting-down in 1872 is a fine piece of Carolingian church silver made in a monastery workshop at the end of the 8th century. The pious past of the cup is unlikely to have worried the Vikings, who probably filled it with mead and drank to Odin and Thor.

På Fejø gik en gårdmand i 1872 hen over sin nyharvede pløjemark og fandt hér fem små glatte sølvbægre, der lå stablet i et større forgyldt og rigt dekoreret sølvbæger (fig. 10). Skatten var pløjet op på et lavtliggende sted, som engang (måske i vikingetid) var en vig af Smålandshavet. Finderen anmeldte ikke fundet, som han burde, men solgte i stedet bægrene for 43 rigsdaler til en guldsmed i Maribo. Heldigvis var en ny birkedommer, C. Krabbe, lige kommet til Fejø. Det var en mand af særlig støbning, som ud over dommerhvervet også bestred posten som formand for Folketinget. Da Krabbe fik nys om fundet, indkaldte han resolut finderen til forhør, og over for den myndige dommer gik gårdejeren til bekendelse efter »nogen nægtelse«. På anmodning fra birkedommeren foretog byfogeden i Maribo herefter ransagning hos guldsmeden, hvorved bægrene blev bragt til veje. Metalværdien af sølvet blev fastsat til 55 rigsdaler, som dog ikke blev udbetalt, idet finderen ved sin misgerning havde fortabt retten til godtgørelse. Til gengæld sendte museet efter indstilling fra birkedommer Krabbe en dusør på 10 rigsdaler til gårdmandens nabo, hvis oplysninger havde haft afgørende betydning for sagens opklaring.

I slutningen af 1800-tallet gav øget byggeri og anlæg af veje og jernbaner anledning til udbredt grusgravning. Endnu foregik arbejdet med håndkraft, og da grus

Fig. 11. Tempelskatten fra Thy indeholdt 100 miniatureskibe, 10-17 cm lange, med ræling og spanter af tynde bronzebånd. Bådenes sider er beklædt med tyndt guldblik, præget med koncentriske cirkelornamenter, som antagelig illustrerer bronzealderfolkets tanker om solens færd over havet.

The 'temple hoard' from Thy contained 100 miniature ships 10-17 cm long with gunwales and ribs of thin bronze bands. The sides of the boats are clad with thin gold foil embossed with concentric-circle ornaments, probably illustrating the Bronze Age people's ideas of the journey of the sun over the sea.

især blev taget fra mindre bakker, hvor oldtidsfolkene foretrak at begrave deres døde, blev resultatet en perlerække af arkæologiske fund landet over.

Et af de mest forunderlige kom tirsdag den 12. maj 1885, da to husmænd, Hans Jensen og Jens Lukassen, var i færd med at grave grus nær gravhøjen Thorshøj ved Nors i Thy. Pludselig ramte hakken et sort lerkar, som stod nedgravet lige under jordoverfladen, dækket af en flad sten. Karrets indhold raslede ud, og omkring hundrede små både af fint guldblik kom sejlende ned ad skrænten (fig. 11). Guldstumperne blev i hast samlet sammen i findernes madkasse (en tejne af træ), og med deres kostbare fund drog de to husmænd ind til amtsfuldmægtig C. B. V. Hansen i Thisted, der sørgede for den videre transport til Oldnordisk Museum i København. Herfra skrev museets direktør J. J. A. Worsaae tilbage til amtsfuldmægtigen og bad ham udbetale finderne en danefægodtgørelse på 500 kroner og 80 øre, der var udregnet således: 480 kr. for guldværdi, 20 kr. i dusør – og, ikke at forglemme, 80 øre for madkassen.

Fundet vakte berettiget opsigt, og den 21. maj 1885 foreslog Berlingske Tidende sine læsere, at der kunne være tale om en »tempelskat«. Selv om det var grebet ud af luften, var forslaget slet ikke så tosset endda, idet nyere undersøgelser foretaget af Thisted Museum viser, at højene i Thy ofte har haft rektangulære tilbygninger, som kunne være templer for forfædrekult. Grusgravningen har for længst fjernet sporene af den eventuelle tempelbygning ved Thorshøj, men at der i bronzealderen har været et vigtigt kultsted på dette markante bakkedrag, blev understreget, da de to grusgravere 14 dage efter deres første guldfund igen blev tilsmilet af guddommeligt held. Kun 2-3 meter fra stedet, hvor lerkarret med guldbådene stod, stødte mændene på et nyt lerkar, og denne gang var det en 392 gram tung guldarmring, der kom trillende ned i grusgraven (fig. 12). Herefter forstår man jo godt, at sønnen til grusgravens ejer, Thøger Sørensen, nu også fik lyst til at se sig om i

'guldgruben'. Drengen brugte sine øjne godt og fandt en række oversete rester af guldblik fra de små både. Disse fund blev også behørigt indsendt til Oldnordisk Museum, og det unge menneske fik en fortjent belønning på 2,50 krone.

Et af Nationalmuseets fineste oldtidsfund kom i 1920, da Rasmus Larsen og arbejdsmand Peder Larsen var i færd med at grave en afløbsrende til Rasmus Larsens hus i Hoby på Sydlolland. Pludselig stødte spaden på to store bægre af drevet sølv (fig. 13). Under bunden af det ene bæger er indridset navnet Silius, og det formodes, at der er tale om den romerske militærkommandant Silius, som 14-21 e.Kr. var udstationeret ved den romerske rhinhær, og som blandt andet havde til opgave at afklare forholdene efter det skæbnesvangre slag i Teutoburgerskoven, hvor den romerske hærfører Varus år 9 e.Kr. mistede to legioner, og den romerske imperialisme led et af sine alvorligste knæk.

Hoby-fundet omfatter også knoglerne af en mand og repræsenterer således en af Nordeuropas rigeste høvdinge-begravelser fra perioden lige efter Kristi fødsel. Hoby-høvdingen levede netop på den tid, hvor Silius var romersk kommandant, og formodentlig kom de prægtige sølvbægre til Lolland som et led i den romerske diplomatiske offensiv, der efter Varus-slaget skulle forbedre relationerne til de ukuelige stammeledere i »Germania Libera« (det frie Germanien).

At Silius' diplomati bar frugt, viser de mange spejlinger af romersk kultur, som kom til at præge jernalderen i Danmark gennem de første århundreder efter Kristi fødsel. På Lolland fandtes således nogle rige kvindegrave i 1909, som ud over rigdom på glas, bronzekar og andre romerske importsager også spejler romersk kul-

Fig. 12. 14 dage efter fundet af guldbådene trillede en stor, 392 g tung guldarmring ned i grusgraven ved Thorshøj i Nors. På ny gik der bud til Oldnordisk Museum, og denne gang modtog de gudbenådede findere ikke mindre end 891 kroner (lønnen for daglejere var dengang cirka 20 øre i timen).

A fortnight after the find of the golden boats (fig. 11), a large gold arm ring weighing 392 grams rolled down into the gravel pit at Thorshøj in Nors. Once more a message went to the Museum of Nordic Antiquities, and this time the lucky finders got no less than 891 kroner *(the wage of a day labourer at that time was about a fifth of a* krone *an hour).*

Fig. 13. Hoby-fundet fremkom ved kloakgravning i 1920. Fundet omfattede et helt sæt romersk drikkeservice af sølv, bronze og glas samt skelettet af en mand og repræsenterer en af Nordeuropas rigeste høvdinge-begravelser fra perioden lige efter Kristi fødsel.

The Hoby find appeared during the digging of a sewer in 1920. The find comprised a complete Roman drinking service of silver, bronze and glass as well as the skeleton of a man, and represents one of northern Europe's richest chieftain burials from the period just after the Birth of Christ.

tur helt bogstaveligt. Bedst kendt er den lille gravplads med fornemt udstyrede kvindegrave fra den ældre romerske jernalder (0-150 e.Kr.), som fandtes ved anlæggelsen af en roebane under baroniet Juellinge ved Halsted. En af gravene blev optaget i præparat og indgik i Nationalmuseets udstilling.

Mindre kendt er en jævngammel kvindegrav, som også fandtes i 1909 under anlæggelsen af en sukkerfabrik i Sakskøbing. Foruden guldsmykker, sølvfibulaer, sølvhårnåle og en kam af ben havde kvinden fra Sakskøbing en særlig kostbarhed: Et fortinnet romersk bronzespejl, som desværre blev noget ramponeret ved opgravningen. Et vægmaleri fra Pompeji viser et tilsvarende spejl anvendt ved opsætningen af en fornem romersk kvindes frisure (fig. 14).

Også den tyske besættelse af Danmark kan aflæses i historien om danefæ: Den 9. april 1940 blev Værløse Flyveplads angrebet af tyske fly. To danske piloter omkom under angrebet, og under resten af krigen var flyvepladsen overtaget af den tyske besættelsesmagt. Ved et jordarbejde på flyvepladsen i 1944 fremkom en jernaldergrav indeholdende et kvindeskelet. En årvågen arbejdsmand, J. Lauritzen, sikrede gravens indhold, som omfattede flere stykker danefæ, blandt andet en smuk sølvfibula med en indridset runeindskrift foruden to hagekors – sidstnævnte anbragt på hver side af fibulaens nåleholder (fig. 15). Fibulaen stammer fra tidlig yngre romersk jernalder, det vil sige tiden omkring år 200 e.Kr. De seks runer

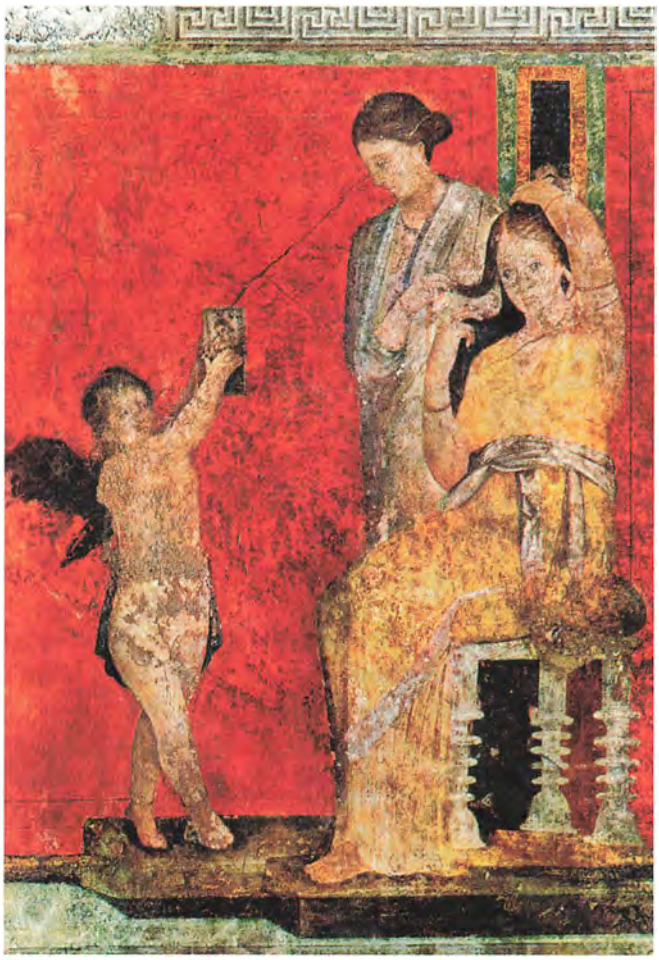

Fig. 14. Et vægmaleri fra Pompeji viser opsætningen af en fornem kvindes frisure. Måske sad kvinden fra Sakskøbing netop sådan ved sit romerske spejl derhjemme på Lolland den dag i år 79, hvor skyer af gloende gas og aske fra vulkanen Vesuv dræbte Pompejis indbyggere.

A wall painting from Pompeii shows the setting of a fine lady's coiffure. Perhaps the woman from Sakskøbing sat just like this in front of her Roman mirror at her home on Lolland, on the day in the year 79 when clouds of scorching gas and ashes from the volcano Vesuvius killed the inhabitants of Pompeii.

Fig. 15. På Værløse Flyveplads fremkom i 1944 en sølvfibula med runeindskriften ALUGOD (ØLGOD). På smykket findes også to hagekors, som pudsigt nok ikke kunne ses på de billeder, som blev trykt i de danske aviser.

At Værløse Aerodrome in 1944 a silver fibula with the runic inscription ALUGOD (ØLGOD) was found. On the brooch there were also two swastikas, which oddly enough could not be seen in the pictures that were printed in the Danish newspapers.

danner personnavnet: Alugod (Ølgod), som måske var navnet på den døde kvinde. Alu er det oldnordiske ord for øl, og det har utvivlsomt hørt til jernalderkvindernes fornemste pligter at forestå brygning og udskænkning af godt øl.

I jernalderen var hagekorset almindeligt anvendt som beskyttende tegn, og i relation til navnet Ølgod er det relevant at nævne, at tegnet også blev anvendt som varemærke af Carlsberg-bryggerierne indtil slutningen af 1930'erne, hvor nazisternes misbrug af hagekorset gjorde en fortsat anvendelse umulig. Da fibulaen fra Værløse dukkede frem, lakkede den tyske besættelse mod enden, og modviljen mod tyskerne var stor og udbredt. Et udtryk for stemningen er det lille nummer, som Nationalmuseets arkæologer tillod sig at lave over for værnemagten: På de billeder af runesmykket, som blev trykt i aviserne, blev det forhadte hagekors simpelthen retoucheret bort. Nazisterne skulle ikke have fornøjelsen af at genkende deres symbol på et 1800 år gammelt dansk oldtidssmykke.

De germanske folkeslag fik naturligvis inspiration til at skrive med runer fra det romerske skriftsprog, men runeskriften udvikledes hurtigt til et selvstændigt germansk skriftsystem. Desværre består de fleste runeindskrifter fra den ældre jernalder blot af et enkelt navn eller en kort sætning, men trods deres korthed er disse indskrifter den eneste kilde til viden om de nordiske sprogs udvikling, og nye fund vækker derfor altid stor glæde blandt oldtidsforskere (fig. 16).

Historien om Hannenov-ringen, det prægtigste fund af jernalderguld siden guldhornene (fig. 17), var som taget ud af Morten Korchs roman »Det gamle guld«, der udkom i 1923 (fig. 18). Virkelighedens Niels var en 24-årig tjenestekarl,

Fig. 16. Genstande med runeindskrift er altid danefæ, og da en mageløst bevaret æske af træ dukkede frem i 1947 i Garbølle Mose på Vestsjælland, drog museumsinspektør C. L. Vebæk straks til tørvemosen og sikrede klenodiet. På æsken, der er skåret af takstræ, kunne Vebæk umiddelbart læse indskriften »HagiradaR tawide«, dvs. »Hagråd lavede (æsken)«. Runerne er af gammel type, hvilket sammen med skydelågets form og brugen af ordet tawido viser, at æsken stammer fra guldhornenes tid – dvs. 400-tallet e.Kr.

Objects with runic inscriptions are always danefæ *(treasure trove), and when an incredibly well preserved box of wood appeared in 1947 in the peat bog Garbølle Mose in western Zealand, the museum curator C. L. Vebæk immediately secured the treasure. On the box, which is carved in yew wood, Vebæk could immediately read the inscription "HagiradaR tawide", that is "Hagråd made [the box]". The runes are of an old type, and along with the shape of the sliding lid and the use of the word* tawido *show that the box comes from the age of the Golden Horns – i.e. the 5th century AD.*

Niels Hauberg, som i 1937 under pløjning af 'Borremosen' i Hannenov Skov på Falster fik en stor filigranprydet guldring med op fra den underliggende tørv. Ringen vejede 526 gram, hvilket udløste en dusør på 2210 kroner. Niels Hauberg, som i dag er 95 år, har over for denne artikels forfattere indrømmet, at han ikke brugte de rare penge til sikring af slægtsgården. Nej, de blev brugt til en motorcykel (en Nimbus kostede dengang 1935 kroner).

I et skovfattigt landbrugsland som Danmark opstår der let knaphed på brændsel, og mosetørv har derfor siden bronzealderen været en vigtig kilde til brændstof. Industriens vækst i 1800- og 1900-tallet satte yderligere gang i tørvegravningen, og især de to verdenskriges mangel på kul og olie gav anledning til hektisk aktivitet i moserne.

I Midtjylland blev området omkring Engesvang og Bølling Sø et center for tørveproduktion, og Engesvang Tørv blev kendt over det meste af landet. I en sådan tørv fandt vognmand Chr. Lybæk i 1938 en lille fugleformet figur af rav, som indbragte ham 60 kroner i danefædusør (fig. 19).

Fig. 17. Halsringen fra Hannenov stammer fra folkevandringstid (ligesom guldhornene), og det er fristende at tro, at smykket har tilhørt den høvding, som havde kontrol over den nærliggende folkeborg »Falsters Virke«. Det herlige guldfund udløste en danefædusør, som finderen investerede i en ny motorcykel.

The neck ring from Hannenov comes from the Age of Migrations (like the Golden Horns), and it is tempting to think that the ring belonged to the chieftain who controlled the nearby fortress "Falsters Virke". The magnificent gold find earned a danefæ *reward which the finder invested in a new motorcycle.*

Et andet af vore fineste mosefund fremkom i 1942 ved tørvegravning i Brøns Mose ved Veksø i Nordøstsjælland (fig. 20). Fundet røbede for første (og hidtil eneste) gang formen på nogle af bronzealderens vigtigste kult-rekvisitter – de hornede hjelme, som i forvejen var velkendte fra afbildninger på bronzefigurer og helleristninger. På trods af deres »vikingeagtige« udseende stammer Veksøhjelmene fra den yngre bronzealder, og kikker man nærmere på hornene, de store øjne og de krumbøjede næb, står det ganske klart, at der ikke er tale om regulære krigerhjelme, men derimod om kultiske hovedbeklædninger, som har skullet gengive hornuglers udtryk. Med deres jammerlige tuden og natlige færden har ugler altid været forbundet med død og ulykke, og svenske helleristninger, som viser lurblæsere iført hornede hjelme, giver måske en antydning af, hvad det var for musik, der blev spillet på bronzealderens berømte blæseinstrumenter. Lurernes klagende toner kan godt minde om uglers tuden, og det er højst tænkeligt, at lurblæsning og uglehjelme har været benyttet i forbindelse med begravelsesceremonier.

Fig. 18. Filmatiseringen i 1951 af Morten Korchs roman »Det gamle guld« med Poul Reichhardt i helterollen som bondesønnen Niels blev bogstavelig talt guld værd for Nationalmuseet i kampen for at sikre den folkelige opbakning til rigets gamle danefælov. Foto: Scanbox.

The filming in 1951 of Morten Korch's novel Det gamle guld *(The Old Gold) with Poul Reichhardt in the hero's role as the farmer's son Niels was literally a goldmine for the National Museum in the struggle to secure popular support for the kingdom's ancient* danefæ *law.*

»Nationalmuseet ved alt – og det vi ikke ved – det finder vi ud af«. Disse legendariske ord blev angiveligt udtalt i 1980 af museumsinspektør C. L. Vebæk, da han i jagten på finderen af et stykke danefæ en dag fik en forbløffet mand i telefonen. Mandens forbavselse skyldtes dels den uventede opringning, dels hans næsten totale forglemmelse af en 30 år gammel fundhistorie, som i sig selv var eventyrlig. Det pågældende danefæ, en guldbrakteat, var nemlig blevet lagt for hans fødder under en strandtur i Køge Bugt af en legesyg foxterrier, som åbenbart havde snuset guldstykket op et sted derude i sandet ved Tranegilde Strand. Hunden fik en sten i bytte, og guldsmykket lå herefter som lykkemønt i finderens pung, indtil det nogle år senere blev givet til en fjern slægtning, der samlede på mønter. Herefter gik cirka 30 år, indtil det lille guldsmykke ad kringlede veje kom til Nationalmuseet og landede på Vebæks skrivebord (fig. 21).

Detektivromaner hørte til Vebæks private fornøjelser, og når han i embeds medfør skulle opklare en vanskelig danefæsag, var den stilige museumsinspektør rigtigt i sit es. Om brakteaten fra Køge Bugt havde indehaveren kun kunnet oplyse, at den oprindelige finder var en fjern slægtning ved navn Arvid Larsen, og at dennes nuværende adresse var ham ubekendt. I telefonbogen over København fandt Vebæk adskillige Larsener med fornavnet Arvid samt en enkelt ved navn Arved. For nu at starte et sted ringede Vebæk til sidstnævnte – og sandelig om der ikke var bingo i første forsøg! Danefædetektiven havde endnu en gang fundet sin mand, og Vebæks guddommeligt morsomme forklaring på, hvordan Nationalmuseet dog kunne spore finderen efter så mange år, overraskede åbenbart også ham

Fig. 19. En mosetørv fra Engesvang indeholdt denne lille fuglefigur af rav, som rangerer blandt de fineste eksempler på jægerstenalderens kunst. Der er tydeligvis tale om en svømmefugl, måske en svane eller en vildgås. Gæs og svaner er for en stor dels vedkommende trækfugle, og troligt har jægerne opfattet dem som forårsbebudere, som bragte ny frugtbarhed og vækst til dyr og mennesker.

Bog peat from Engesvang contained this little bird figure of amber, one of the finest examples of the art of the Mesolithic. It is clearly a water bird, perhaps a swan or a wild goose. Many geese and swans are migratory birds, and probably the hunters regarded them as harbingers of the spring which brought new fertility and growth to animals and humans.

Fig. 20. De to bronzehjelme, som i 1942 fremkom under tørvegravning ved Veksø i Nordøstsjælland, stammer fra den yngre bronzealder, ca. 800 år f.Kr. Det tynde blik viser sammen med hjelmenes krumme horn, store runde øjne og krumbøjede næb, at de ikke var til kamp, men fungerede som kultiske rekvisitter.

The two bronze helmets which appeared 1942 during peat digging at Veksø in northeastern Zealand come from the Late Bronze Age, c. 800 years BC. The thin plate as well as the curved horns, large round eyes and curved beaks of the helmets show that they were not for battle but functioned as cultic accessories.

Fig. 21. En foxterrier snusede denne guldbrakteat op på Tranegilde Strand i 1950. Tre årtier år senere lykkedes det Nationalmuseets danefædetektiv, C. L. Vebæk, at opspore manden, som reddede det ramponerede guldsmykke fra hundens gab.

A fox terrier nosed out this gold bracteate on the beach Tranegilde Strand in 1950. Three decades later the National Museum's danefæ *detective C. L. Vebæk managed to trace the man who had saved the damaged gold ornament from the jaws of the dog.*

selv i en sådan grad, at historien om »telefon-brakteaten« kom til at indgå i Vebæks faste repertoire af anekdoter fra et langt liv i Nationalmuseets tjeneste.

Samarbejde med amatørarkæologer hørte til Vebæks stærke sider. På hans tid fandtes meget få arkæologisk bemandede lokalmuseer, men til gengæld havde

Fig. 22. »Nationalmuseet ved alt – og det vi ikke ved – det finder vi ud af«. Museumsinspektør C. L. Vebæk (1913-1994) fik studenterarbejde ved Nationalmuseet i 1935. Gennem sit næsten 50-årige virke i museets tjeneste blev Vebæk involveret i en række opsigtsvækkende danefæsager, og han grundlagde det tillidsfulde samarbejde mellem museer og detektorarkæologer, som kendetegner dansk arkæologi i dag.

"The National Museum knows everything – and what we do not know we will find out". The museum curator C. L. Vebæk (1913-1994) started in a student job at the National Museum in 1935. Throughout his almost 50 years in the service of the museum Vebæk was involved in a succession of sensational danefæ *cases, and he founded the relationship of trust between museums and detector archaeologists which is typical of Danish archaeology today.*

Fig. 23. Et uskarpt amatørfotografi af en ukendt, kæmpestor bronzeøkse i en plysstol blev indledningen til inspektør Vebæks mest fantastiske danefæhistorie.

A blurred amateur photograph of an unknown, huge bronze axe sitting in a plush chair was the cue for curator Vebæk's most fantastic danefæ *story.*

Nationalmuseet et landsdækkende netværk af arkæologikyndige husmænd, skolelærere, dyrlæger, gymnasielektorer med flere, som rapporterede til museet om betydningsfulde lokale fund, og som endog foretog egne udgravninger under museets opsyn.

En sådan mand var Leo Novrup fra Bredballe ved Vejle, som i efteråret 1977 opsøgte Vebæk og spurgte, om han mon havde hørt om den uhørt store bronzeøkse, der året forinden var dukket op på Sjælland. Vebæk måtte indrømme, at hér vist alligevel var noget, som Nationalmuseet ikke vidste, og da Novrup blev gået nærmere på klingen, viste det sig, at han oven i købet var i besiddelse af et foto af den pågældende økse (fig. 23). Billedet havde Novrup fået tilsendt fra en bekendt, som kendte finderen, og som vidste, at denne ikke var til sinds at indlevere øksen

som danefæ. Trods det øjensynlige lovbrud ville Nationalmuseet helst klare sagen uden politiets indblanding, og Vebæk troppede derfor op et par dage senere på mellemmandens adresse i Viby ved Roskilde. Efter nogen nølen fortalte manden, at øksen ganske rigtigt var fundet af en bekendt, som havde tænkt sig at beholde den som en slags reservekapital, der, »hvis han for eksempel skulle gå fallit«, skulle fragtes til USA og sælges dér. Temmelig opbragt over disse oplysninger drog Vebæk sporenstregs videre til finderens bopæl, som også lå i Viby. Hér gik den overrumplede mand heldigvis straks til bekendelse, og aftalen blev, at han den følgende mandag skulle mødes med Vebæk i Viby Sparekasse, hvor øksen i et års tid havde ligget gemt i en værdiboks.

På den aftalte dag mødtes de to mænd så ved sparekassen, og man kan let forestille sig Vebæks befippelse, da han inde i banken fik oplyst, at bankens boksprotokol ikke havde nogen boks registreret i finderens navn, og at de medbragte nøgler slet ikke passede til nogen af bankens bokse.

Konfronteret med disse oplysninger blev finderen tilsyneladende lige så overrasket som Vebæk, men de efterfølgende drøftelser med personalet viste da heldigvis, at banken et halvt års tid forinden havde flyttet en stor del af sine bokse til hovedafdelingen i Roskilde – og at man åbenbart havde glemt at fortælle boksindehaverne noget derom. Nu drog de to mænd så videre til banken i Roskilde, hvor finderens boks blev lokaliseret og åbnet under stor spænding. Heldigvis lå øksen i sin kasse, og Vebæk kunne herefter i triumf hjembringe det fem kg tunge stykke danefæ til Nationalmuseet.

Med lokaliseringen af kultøksen fra Viby var sagen tilsyneladende afsluttet, men Vebæk vidste, at lignende kultøkser tidligere var fundet parvis, og efter at han uden resultat havde gennemsøgt findestedet med metaldetektor, henvendte han sig til Danmarks Radio. Undersøgelsen havde nemlig vist, at bronzeøksen stammede fra muld, der var tilført fra en moselavning, og at jord herfra var fordelt til mange haver rundt om i Viby.

Netop i efteråret 1977 sendte DR-TV udsendelsen »Hvad nyt fra Vorbasse Krigshavn?« tilrettelagt af Piet van Deurs. Her blev årets vigtigste arkæologiske fund omtalt, og Vebæk fremviste øksen fra Viby og fortalte, at den med sin vægt på godt fem kg var den største og smukkeste bronzeøkse, der endnu var fundet her til lands. Skulle der mon være seere, som havde set noget til øksens makker?

Efterlysningen vakte ingen genklang på Sjælland, men i det nordligste Jylland ringede en landmand til Vendsyssel Historiske Museum og fortalte, at han da fra sin mark havde en lignende økse, som var betydeligt større og flottere! (fig. 24). Da finderen tilmed kunne huske fundstedet, blev et hold minesøgere fra Dronningens Livregiment i Nørre Uttrup tilkaldt for at sondere marken – og der var gevinst. Lige under pløjelaget lå øksens makker urørt og med tydelige aftryk i sin irrede overflade efter den oppløjede økse.

Vebæks indsats i 1977 resulterede i tre enestående kultøkser på sammenlagt 20 kg bronze, og fundhistorien fik sin smukkest tænkelige afslutning seks år senere, da den efterlyste makker til Viby-øksen dukkede op, ganske som Vebæk havde forventet det.

I sine sidste år på museet hvilede Vebæk ikke på laurbærrene. Da kultøkserne

Fig. 24. At prale hører som bekendt ikke til vendelboernes natur, dog kunne arkæologerne fra museet i Hjørring konstatere, at øksen fra Egebak i Vendsyssel overgik sin sjællandske fætter i vægt med næsten to kg. Foto: Per Lysdahl.

All Danes know that boasting is alien to the nature of the people of Vendsyssel in northern Jutland. However, the archaeologists from the museum in Hjørring were able to note that the axe from Egebak in Vendsyssel exceeded its Zealand cousin in weight by almost two kilograms.

Fig. 25. Seks år senere fandtes Viby-øksens makker i en anden Viby-have, og i foråret 1983, få måneder inden sin pensionering, havde Vebæk fornøjelsen af at se de adskilte tvillingeøkser genforenet i Nationalmuseets udstilling.

Six years later the mate of the Viby axe was found in another Viby garden, and in the spring of 1983, a few months before his retirement, Vebæk had the pleasure of seeing the separated twin axes reunited in the National Museum's permanent exhibition.

Fig. 26. En lille bronzealdergudinde blev i 1978 fundet ved Værebro Å i Nordsjælland. Figuren var det første danefæ, som blev indleveret af en detektoramatør. I løbet af få år blev metaldetektoren den vigtigste kilde til nye danefæfund.

A small Bronze Age goddess was found in 1978 at Værebro Å in northern Zealand. The figure was the first item of danefæ *to be handed in by a detector-using amateur. Within a few years the metal detector became the most important source of new* danefæ *finds.*

Fig. 27. Armen og det ene ben manglede på den lille guldmand, der dukkede frem i Slipshavn Skov ved Nyborg i 1981. Da Nationalmuseet i samarbejde med de to findere, Johnny Kragekjær og Flemming Lyth, fik finkæmmet skovbunden, fandtes såvel de manglende lemmer som et stort antal andre guldstumper.

The arm and one leg were missing from the little gold man who appeared in the forest Slipshavn Skov near Nyborg in 1981. When the National Museum, in collaboration with the two finders, Johnny Kragekjær and Flemming Lyth, went over the forest floor with a fine-toothed comb, both the missing limbs and a large number of other gold fragments were found.

Fig. 28. En af de fineste dekorerede hjortetaksøkser fra Ertebølle-tid fremkom i 1970 ved oprensning af Værebro Å. Rigsantikvar P. V. Glob erklærede hjortetaksøksen for danefæ, og i dag regnes alle fund af ornamenterede oldsager af ben og tak for danefæ.

One of the finest decorated deer antler axes from the Ertebølle period appeared in 1970 during the dredging of the stream Værebro Å. The State Antiquary P. V. Glob declared the deer antler axe danefæ, *and today all finds of ornamented antiquities of bone and antler are regarded as* danefæ.

fremkom i 1977, havde den travle museumsinspektør tidligere på året været ved Tissø, hvor en gårdejer præsenterede ham for en guldring på 1,8 kg – den største, som endnu er set i Danmark. Med lidt held kunne Vebæk have fundet ringen selv, for på dette tidspunkt havde han allerede i et par år eksperimenteret med detektorsondering efter vikingetids-metalsager på markerne vest for Tissø.

I 1970'erne var metaldetektorer til hobbybrug begyndt at vinde udbredelse, og Vebæk var en af de få danske arkæologer, som straks forstod detektorens potentiale i arkæologiens tjeneste. Det blev ham dog også hurtigt klart, at effektiv anvendelse af apparaturet krævede så mange timers øvelse, at de færreste arkæologer kunne konkurrere med de amatører, som dyrkede detektorarkæologien som deres hobby.

I 1978 blev en lille kvindestatuette af bronze fundet med metaldetektor ved Værebro Å (fig. 26). Dette var første gang, at en detektoramatør fandt danefæ, og herefter gik det slag i slag. I 1981 fandtes en lille guldmand i Slipshavn Skov ved Nyborg (fig. 27), og selv om der var lokalmuseer, som korsede sig af skræk, indledte Vebæk nu et nært samarbejde med »skattejægerne« Flemming Lyth og Johnny Kragekjær fra Nyborg. Resultaterne af dette samarbejde blev en kavalkade af skattefund og arkæologiske udgravninger på Sydøstfyn.

På Sjælland er rigdomscentre fra vikingetiden senere fundet ved Tissø og Lejre, og i begge tilfælde er det rige detektorfund, som har ført til lokalisering og udgravning af stormandsgårde med fyrstelige hal-bygninger, som vidner om de lokale småkongers engagement i handel, håndværk og religiøse aktiviteter i tiden forud for Harald Blåtands rigssamling.

Danefæloven er siden etableringen af rigsantikvarembedet i 1958 blevet administreret af skiftende rigsantikvarer. Under de første rigsantikvarer, Johannes Brøndsted og P. V. Glob, indførtes i 1960'erne og 1970'erne den praksis, at ikke blot genstande af ædelmetal, men også usædvanlige genstande af »uædelt« materiale, som benredskaber med ornamentik (fig. 28) eller flintøkser (fig. 29) fundet i depoter, også måtte anses for danefæ.

Fig. 29. Enkeltfundne flintøkser må finderen normalt beholde, men depotfund af flintredskaber regnes for danefæ af stor forskningsmæssig værdi. Denne praksis startede i 1971, da P. V. Glob var rigsantikvar, ved fundet af dette fantastiske depot med femten pragtfuldt slebne flintøkser fra Hagelbjerggård nær Ringsted.

Normally the finder may keep single finds of flint axes, but hoard finds of flint implements are considered to be danefæ *of great value to research. This practice began in 1971, when P. V. Glob was State Antiquary, with the find of this fantastic hoard of fifteen magnificently polished flint axes from Hagelbjerggård near Ringsted.*

P. V. Globs efterfølger, Olaf Olsen, tilsluttede sig Vebæks tillidsfulde linje over for detektoramatørerne, men erkendte også, at detektorarkæologi let kunne føre til konflikter med de antikvariske myndigheder. Dette var sket i England og i Sverige, hvor konsekvensen havde været forbud mod denne form for amatørarkæologi. Men Olaf Olsens effektive løsning på problemet var en administrativ justering af den danske danefælov, således at rigsantikvaren erklærede næsten alle oldtids- og middelaldergenstande af metal for danefæ.

Med denne ændring af danefæ-administrationen lykkedes det i 1980'erne at bringe samarbejdet mellem detektoramatører og museumsfolk ind i den frugtbare gænge, som i dag kendetegner dansk arkæologi, og som museumskolleger i de fleste af vore nabolande ser på med stor misundelse. Ud over, at vi kan takke metaldetektoren for et utal af fint danefæ, kan det efter 30 år med detektorarkæologi slås fast, at dette elektroniske apparatur bærer hovedparten af æren for de fleste vigtige opdagelser inden for den nyere udforskning af yngre jernalder og tidlig middelalder.

Selv om der nu i 200 år er flydt strømme af værdifuldt danefæ til Nationalmuseet, så er mulighederne for nye skattefund så gode som nogen sinde. Danske mar-

Fig. 30. I sommeren 2007 sejlede det rekonstruerede vikingetidskrigsskib »Havhingsten« fra Roskilde til Dublin. På samme tid fandt Torben Jørgensen denne fynske havhingst – et herligt vikingesmykke af bronze, udformet som et skib med sejl rebet til mastens tværbom.

In the summer of 2007 the reconstructed Viking Age warship Havhingsten *("Sea Stallion") sailed from Roskilde to Dublin. At the same time Torben Jørgensen found this sea stallion from Funen – a splendid Viking ornament of bronze, shaped like a ship with a sail reefed to the crossbeam of the mast.*

ker bearbejdes i dag af supereffektive landbrugsmaskiner, som til stadighed bringer fortidslevn op fra hidtil urørte aflejringer, og for den arkæologisk interesserede er der rigeligt at gøre. Lidt held må der også til, men i arkæologi er det ikke sådan, at heldet følger de tossede – nej, den museale erfaring er, at lykkens gudinde især tilsmiler de skrappe og ihærdige.

Et godt eksempel er lærer Torben Jørgensen, der begyndte sin karriere som danefæ-finder i 1980'erne med at lokalisere et af Fyns største bronzealderdepoter ved Lindø, og som et par år senere scorede hattrick med fund af tre herlige guld- og sølvskatte i Gudme på Sydøstfyn.

I sommeren 2007, hvor moderne vikinger sejlede det rekonstruerede krigsskib »Havhingsten« fra Roskilde til Dublin, satte Torben Jørgensen kursen mod fundpladsen Tjørnehøj uden for Odense. Her fremdrog han af den fynske muld en havhingst – det herligste vikingesmykke, udformet som et skib med dyrehovedstævne, skjolde langs rælingen og råsejlet rebet til mastens tværbom (fig. 30).

Fig. 31. Et skib var også inspirationen til det 'kringleformede' guldsmykke, som fandtes i 1932 på inddæmmet jord ved Skovby på Nordfalster. Findestedet er i dag 1,72 m under daglig vande, så vikingen, der i sin tid kastede smykket i vandet, forventede næppe at se sit guldskib igen. Det var heldigt for gårdejer H. Sværke, der 1000 år senere så guldet glimte i en bunke opgravet dyndjord.

A ship was also the inspiration for the 'pretzel-shaped' gold ornament found in 1932 on dammed-in soil at Skovby on northern Falster. The find-spot is today 1.72 m below mean sea level, so the Viking who once threw the ornament in the water is unlikely to have expected to see his gold ship again. That was lucky for the farm owner H. Sværke, who saw the gold gleaming a thousand years later in a heap of dug-up muddy earth.

Unikke fund af danefæ ender selvfølgelig stadig i Nationalmuseets udstilling, men mere end 90 procent af nyfundet danefæ deponeres til udstilling på lokalmuseerne. Det er nemlig efterhånden blevet sådan, at de allerfleste danefæfund indleveres via lokale museer, og det meste detektivarbejde foretages derfor af vore gode kolleger rundt om i landet. Men indimellem sker det dog, at der indkommer danefæ til Nationalmuseet, som kræver yderligere opklaringsarbejde, og så er det op til os, der går i C. L. Vebæks fodspor, at huske, hvad han lærte os – den gamle mesterdetektiv.

»Danefæ på Nationalmuseet – eventyrlige oldtidsfund gennem 200 år« er et sammendrag af fire artikler i Nationalmuseets kvartalsskrift NYT, nr. 114-117 (2007-2008), i anledning af museets 200-års dag.

SUMMARY

Danefæ in the National Museum – 200 years of fantastic prehistoric finds

The National Museum of Denmark is in an internationally unique situation: the museum houses all important finds of prehistoric gold and silver made within the borders of the Danish realm over the last 200 years. This special position is due to the old law of *danefæ* (Danish treasure trove), which ensured that the young National Museum would rise above other Danish collections of antiquities in the first half of the 1800s, because particularly valuable prehistoric finds always ended up in the state museum.

Fig. 32. Eventyret om detektorarkæologien på Bornholm kan let fylde et helt bind af Nationalmuseets Arbejdsmark og må desværre gemmes til en anden gang. Som hilsen til de aktive bornholmske detektoramatører viser vi dog dette herlige sølvkræmmerhus fyldt med guldsmykker fra 400-tallet, som Klaus Thorsen fandt i 2001 ved Fuglsang (Sorte Muld II).

The tale of detector archaeology on Bornholm could easily fill its own issue of Nationalmuseets Arbejdsmark *and must regretfully be saved for another time. As a nod to the active detector amateurs of Bornholm, however, we are showing this marvellous silver cornet with gold ornaments from the 5th century, which Klaus Thorsen found in 2001 at Fuglsang (Sorte Muld II).*

But the law on *danefæ* is in fact much older than the National Museum. The Jutland Law of Valdemar the Victorious from 1241 already says that finds of gold and silver belong to the King. The principle is repeated in Christian V's Danish Law of 1683, which also mentions the actual word *danefæ* for the first time in the sense of "dead man's goods". The *Danefæ* Law was not originally written to secure interesting antiquities. The aim of the law was simply to strengthen the treasury of the kingdom. All ancient gold and silver handed in was melted down into coins, and for that reason none of the *danefæ* finds made in the Middle Ages is preserved today. Our oldest concrete trace of a find of *danefæ* is a gold medal from 1585 struck by the nobleman Niels Friis of Hesselagergård on Funen (fig. 1).

In the 1800s and 1900s, as farming became more efficient and the infrastructure of society was improved, there was a rapid growth in the appearance of archaeological remains. The clearing of barrows, the cultivation of heaths and commons, drainage and peat-digging affected many previously undisturbed antiquities, and in parallel with the Folk High School movement popular awareness of the glorious past of the country was heightened. Tales of poor fishermen and smallholders whose lives were transformed by unexpected *danefæ* finds gave the concept a widespread popular appeal, which of course did not abate when the actor Poul Reichhardt, in the film *Det gamle Guld* (The Old Gold) from 1951, succeeded in saving the family farm thanks to the reward for a lucky find of *danefæ*.

Since 1958 the law on *danefæ* has been administered by a succession of state antiquaries. In the 1960s and 1970s the first two to hold the office, Johannes Brøndsted and P. V. Glob, introduced the practice where unusual objects of "non-precious" material, such as bone tools with ornamentation (fig. 28) or flint axes (fig. 29) found in hoards also had to be regarded as *danefæ*. In the 1970s metal detectors for hobby use began to spread, and thanks to the museum curator C. L. Vebæk's understanding of the potential of the detector in the service of archaeology, a fruitful collaboration began with people who practiced detector archaeology as a hobby. P. V. Glob's successor as State Antiquary, Olaf Olsen, followed the same trusting line, but also realized that detector archaeology could easily lead to conflicts with the antiquarian authorities; this had happened in England and in Sweden. Olaf Olsen's effective solution to the problem was to introduce an administrative adjustment of the law such that almost all prehistoric and medieval objects of metal were to be regarded as *danefæ*, and today we must say that this electrified form of amateur archaeology must be credited for many significant recent discoveries in the exploration of the Late Iron Age and the Early Middle Ages.

Danefæ finds often entail a good deal of detective work, and much of this is done today by colleagues at the local museums. From there the finds are sent for evaluation at the National Museum, and although the quite unique finds of *danefæ* still end up in the National Museum's exhibition, the situation today is that more than 90 per cent of new *danefæ* finds are deposited for exhibition in the local museums.

The article deals with small selection from 200 years of finds of *danefæ* and tells some of the often curious find stories.

Frederiksgave – Nationalmuseet genopfører slaveplantage i Ghana

AF JESPER KURT-NIELSEN, ANNE METTE JØRGENSEN, NIKOLAJ HYLLESTAD, JØRGEN FRANDSEN OG HANS MIKKELSEN

En oktoberdag i 2007 klippede Danmarks og Ghanas kulturministre et rød-hvidt bånd over foran en kridhvid bygning i Ghana. *Frederiksgave Plantation and Common Heritage Site* var hermed indviet som museum for de to landes fælles kulturarv og som monument over de afrikanske slaver, der arbejdede her for danske herrer i første halvdel af det 19. århundrede. Et fælles projekt var fuldbragt, en fælles vision virkeliggjort. Set fra Nationalmuseet var det kulminationen på et udfordrende pilotprojekt, for aldrig før havde museet engageret sig i bevaring af dansk kulturarv uden for landets grænser, og aldrig før havde man kastet sig ud i et lignende projekt: At udgrave en ruin og opbygge et museum under så fjerne himmelstrøg.

Indvielsen af Frederiksgave Plantation and Common Heritage Site efter fire års arbejde var en milepæl, der markerede, at samarbejdet mellem Ghana og Danmark var både formidlingsmæssigt frugtbart, videnskabeligt interessant og organisatorisk muligt. Nationalmuseet vil derfor i de kommende år fortsætte med bevaringsprojekter i Ghana og med etnografisk indsamling. De nye projekter i Ghana vil blive finansieret af Augustinus Fonden, der også finansierede Nationalmuseets initiativer i Ghana 2004-07.

Fig. 1. Mænd fra lokalområdet udførte udgravningen og genopbygningen af Frederiksgave. Foto: Anna Seeberg Braun, 2007.

Men from the local area conducted the excavation and rebuilding of Frederiksgave.

Ideen om at genopføre Frederiksgave opstod i 2003 i et frugtbart møde mellem arkæolog, Dr. Yaw Bredwa-Mensah fra University of Ghana, den danske geograf og professor Henrik Breuning-Madsen og Nationalmuseets daværende direktør, Carsten U. Larsen. De tre var gået i fodsporene efter de danskere, der i det 17., 18. og 19. århundrede levede og handlede på Guldkysten, som Ghana dengang kaldtes. Da Carsten U. Larsen i 2002 tiltrådte som direktør for Nationalmuseet, havde han et ønske om, at museet skulle indlede projekter i Danmarks tidligere kolonier i syd, især Tranquebar i Indien og Guldkysten. Museet har i årtier haft et solidt samarbejde om bevaring af fælles kulturarv både med det grønlandske Nationalmuseum og med museer på Færøerne og Island, men hvad angik de sydlige koloniseringer, var historien derom stærkt underbelyst. En af årsagerne til tavsheden er nok, at slaveri, hverken mens det foregik eller i eftertiden, har været noget, man har talt højt om hjemme i Danmark. Også i Ghana har slaveriet været et nærmest fortrængt kapitel gennem det sidste halvandet århundrede. I begge lande sker der i disse år en ændring i denne indstilling, og Nationalmuseets interesse faldt heldigt sammen med en voksende række initiativer i Ghana, der belyser og diskuterer slaveriets rolle i de afrikanske samfund i det 18. og 19. århundrede. Således havde Yaw Bredwa-Mensah i 1997 udgravet en slavelandsby, Djabing, der knyttede sig til en af de danske besiddelser, den kongelige danske plantage Frederiksgave. Med Mensahs erfaringer, med en plantage, der var forholdsvis velbeskrevet i danske kilder, og med en beliggenhed, der var yderst realistisk i forhold til et turistpotentiale, faldt valget for Nationalmuseets indsats let på Frederiksgave. Målet blev at udgrave Frederiksgave for herefter at genopføre plantagebygningerne og indrette dem som et museum om de afrikanske slaver og de danske herrer på stedet.

Den danske historie på Guldkysten tog sin begyndelse, da Danmark fra midten af det 17. århundrede forsøgte at ekspandere via oversøiske besiddelser. Hermed fulgte man andre europæiske nationer såsom Portugal, England, Frankrig, Holland og arvefjenden Sverige, men Danmark skulle vise sig at blive forholdsvis stærk på Guldkysten. Den amerikanske frihedskrig, der begyndte i 1776, havde drænet britiske og franske ressourcer, og i 1780 blev Holland involveret i en krig med Storbritannien. Briterne angreb hollandske forter i Guinea og ødelagde Fort Crèvecoeur i Accra, og dette var en af årsagerne til, at der blev skabt et magttomrum i Vestafrika, som Danmark forstod at udfylde. Den nye danske guvernør Jens A. Kiøge ekspanderede hurtigt østpå, idet han indgik alliancer med hollændernes tidligere afrikanske allierede. Danskerne var ikke entydigt militært overlegne og optrådte ikke som en besættelsesmagt, men var derimod helt afhængige af de lokale høvdinges accept og alliancer. Danskernes tilstedeværelse i Vestafrika var først hovedsageligt baseret på handel med guld og elfenben, men sidst i det 17. århundrede ændredes fokus til handel med slaver. I 1671 fik det Dansk Vestindiske Kompagni tilladelse af den enevældige konge Frederik III til at befæste Skt. Thomas, og hermed etableredes en koloni i Vestindien, der krævede en stadig forsyning af slaver til arbejde i sukkerplantager. Importen af stærke afrikanske slaver tog fart og viste sig særdeles lukrativ for de danske handelskompagnier og plantageejere i Vestindien. I løbet af det 18. århundrede skulle 600.000 mennesker lide den skæbne at blive sendt af sted fra Guldkysten, under umenneskelige forhold og med en

Fig. 2. Kort over de danske besiddelser på Guldkysten. Tegning: Jesper Kurt-Nielsen.

Map of the Danish possessions on the Gold Coast.

slavetilværelse på den amerikanske østkyst som destination. Danskernes andel heraf er blevet anslået til 47.000 afsendte afrikanere.

Den dansk-tyske læge Paul Erdmann Isert kom til Guldkysten i 1783. Han var en skarp iagttager, og hans optegnelser fra Guldkysten vidner om et menneske, der i mange sammenhænge var forud for sin tid. Han blev hurtigt klar over, at slavehandlen både var udtryk for en stor menneskelig tragedie og et forfærdeligt spild og begyndte at undersøge mulighederne for at beholde arbejdskraften i Afrika i stedet for at sende mennesker over Atlanterhavet. Isert nåede langt i sine foranstaltninger for at oprette en koloni baseret på frivillige danskere og lokal arbejdskraft, men han omkom under mystiske omstændigheder i 1789, og uden ham som foregangsmand og inspirator døde projektet ligeledes.

Handlen med slaver blev forbudt i 1803, og allerede på dette tidspunkt overvejede man at sælge de danske besiddelser. Det var dog stadig tilladt at holde slaver, og i et forsøg på atter at profitere af de danske besiddelser på Guldkysten genoptog man Iserts fremsynede ideer om at etablere plantagedrift lokalt. I 1828 anlagde guvernør Henrik Gerhart Lind plantagen Bikuben ved foden af Akwapim-bjergene 25 kilometer nord for det danske sæde for koloni-administrationen, Fort Christiansborg, som er beliggende i Ghanas nuværende hovedstad, Accra. Bikuben blev i 1831 købt af guvernøren Ludvig Vincent Hein, der ville anlægge et såkaldt gouvernementshus på den 100 tønder land store plantage. Huset skulle benyttes af danske embedsmænd, der rekonvalescerede efter anfald af den frygtede »klimatfeber«, en medicinsk term, der dækkede over mange forskellige sygdomme såsom malaria, gul feber og dysenteri. Klimatfeberen havde stort set altid dødelig udgang, og da danskerne også i høj grad var fejlernærede, alkoholiserede, dehydrerede og desuden led under varmen og den høje fugtighed, havde Guldkysten fået prædikatet »den hvide mands grav«.

I 1832 overtog den danske stat plantagen, som nu blev opkaldt efter kong Frederik VI. Man begyndte straks at anlægge en vej fra Christiansborg til Frederiksgave. Vejen blev flankeret af tamarindtræer importeret fra Indien. Man eksperimenterede med afgrøder som kaffe, tobak og oliepalmer, dog uden større held. Frederiksgaves vigtigste funktion blev derfor at fornøje og opmuntre danskerne, herunder at huse feberhærgede danskere, der blev båret herop fra kysten i ophængte hængekøjer, hvorefter de kunne forsøge at komme til kræfter – eller finde den sidste hvile. Især den sidste danske guvernør, Edward Carstensen, benyttede flittigt Frederiksgave som tilflugtssted og som udgangspunkt for rejser længere ind i landet. Carstensen blandede sig personligt i forsøgene på at udvikle plantagedriften, men også han kom til kort. Efter 18 års drift af Frederiksgave gav man op.

Carstensen forstod i det hele taget, at han forvaltede en underskudsforretning. Efter slaveriets ophør var det aldrig lykkedes at gøre de danske besiddelser på Guldkysten til en lukrativ forretning. Han tog på eget initiativ hjem til Danmark og informerede kongen om problemerne på Guldkysten, idet han foreslog, at man solgte besiddelserne til England. Kongen indvilgede, de danske besiddelser blev solgt i 1850, og næsten 200 års dansk tilstedeværelse var uigenkaldeligt forbi. Danskerne efterlod sig, ud over danske stednavne og en lang række efterkommere med danske efternavne, også seks danske forter, en lang række plantager og købmandsgårde. Historiens mørke sænkede sig over Frederiksgave i næsten 100 år – indtil forfatteren Sophie Petersen samt tegneren og arkitekten Ib Andersen i midten af 1940'erne og siden, i midten af 1960'erne, arkitekt Niels Bech og geograf Henrik Jeppesen beskrev og registrerede Frederiksgave som ruin. Knap fyrre år herefter indfandt delegationen med Nationalmuseets direktør i spidsen sig på Frederiksgave og undfangede ideen om at genopføre plantagens bygninger.

Formålet med Frederiksgave-projektet var på den ene side at bevare dansk-ghanesisk kulturarv, der i Ghana var og er nær udslettelse, på den anden side at formidle Ghanas og Danmarks fælles historie i de to lande. Også et nutidigt perspektiv, nemlig en formidling af vore dages forhold via etnografisk indsamling, var integreret i projektet. Skulle det lykkes at spille på alle disse strenge, var det helt afgørende, at projektet blev forankret i Ghana via gode lokale samarbejdspartnere. Yaw Bredwa-Mensah kom til at spille en central rolle gennem hele projektet, både som leder af udgravningen og som projektkoordinator. Den operationelle partner blev ECOLAB på University of Ghana, der i kraft af nære bånd til Københavns Universitet var gearet til et sådant samarbejdsprojekt. I 2004 købte ECOLAB desuden brugsret til jorden omkring Frederiksgave. Et institutionelt samarbejde med Nationalmuseet i Accra viste sig desværre ikke at være muligt på dette tidspunkt, men en af stedets nøglepersoner, arkitekten Frederick Amekudi, der også er direktør for Ghana Monuments Board, tog stor del i genopbygningen af Frederiksgave. I løbet af de fire år knyttedes desuden gode forbindelser til en lang række andre instanser og personer i Ghana, herunder turist- og kulturministrene, forskere, museer, den danske ambassade og fastboende danskere. På Nationalmuseet er Ghana-projektet forankret på Etnografisk Samling, og museets nuværende direktør, Per Kristian Madsen, er dets formand.

Fig. 3. I Ghana tilhører jorden forfædrene, og derfor var det første skridt at få en tilladelse fra områdets forfædre via den lokale høvding, Nii Anum Mumli II of Sesemi. Landsbyen var som udgangspunkt positivt indstillet over for en udgravning af ruinerne, og tilladelse blev givet. På fotografiet ses høvdingen med sin hustru og talsmand under overdragelsesceremonien for jorden. Foto: Jørgen Frandsen.

In Ghana the land belongs to the ancestors, so the first step was to get permission from the ancestors of the area through the local chieftain, Nii Anum Mumli II of Sesemi. In principle the village was positive towards an excavation of the ruins and permission was granted. In the photograph we see the chieftain between his wife and his spokesman during the land transfer ceremony.

Særligt vigtig var naturligvis den lokale landsby, Sesemis, integrering i projektet. I landsbyen fulgtes nysgerrighed med en udbredt skepsis over for, om en genopbygning og et museum virkelig skulle kunne lykkes. Landsbyens indbyggere havde fra barnsben oplevet sporadiske besøg af hvide mennesker i ruinerne, og de vidste, at stedet var knyttet til danskere. Det var både naturligt og vigtigt for projektets succes at opbygge landsbyboernes ejerskab til Frederiksgave, og herunder også at styrke den lokale viden om plantagen. Arbejdskraften til såvel udgravning som genopbygning blev derfor fundet lokalt, og efter ghanesisk skik var det høvdingen af Sesemi, der fungerede som arbejdsformidling.

I foråret 2006 kunne udgravningen af Frederiksgave sættes i gang under fælles ledelse af Yaw Bredwa-Mensah og Hans Mikkelsen fra Nationalmuseet i København. Alle vegne havde rødder boret sig ind i murværket på Frederiksgave, træer havde fundet fæste, og bladdækket kamuflerede, at her havde stået et stort hovedhus og to mindre bygninger. Grundarealet på hovedbygningen viste sig at være cirka 16 × 9 meter. Hertil kom to mindre bygninger, hvorfra kun var bevaret murhøjder på cirka 0,5 meter. Ud over et generelt forfald siden 1850 må man også regne med, at der i tidens løb er blevet fjernet sten fra bygningerne, der er endt som skærver i vejbyggeri eller byggemateriale i Sesemis huse.

I sammenligning med de øvrige danske plantager var Frederiksgaves ruiner trods forfaldet en af de bedst bevarede plantagebygninger fra danskernes tid på Guldkysten. Flere af de øvrige kan næppe erkendes i landskabet og kun efterspores i form af rester af fundamenter. Frederiksgave er derfor et vigtigt levn og bevis for dansk byggeri og plantagedrift i Afrika i første halvdel af 1800-tallet.

Under udgravningen fremkom en del genstande, der vidnede om livet i Frede-

Fig. 4. Ruinen var inden udgravningen dækket af tæt bevoksning samt et jordlag, der siden 1850 var vokset til en meters tykkelse, enkelte steder to meter. På toppen af bygningens vestgavl havde en vild figenplante slået rod, og dens søgerødder havde fastholdt og bevaret murene helt op i cirka 3,5 meters højde. Rygter vil vide, at giftige slanger havde bosat sig i figentræet, hvilket effektivt havde beskyttet denne del af bygningen mod andre besøgende. På billedet ses de i 2003 synlige bygningsdele af hovedhusets tre centrale rum, mens husets terrasse er til venstre i billedet. Foto: Jørgen Frandsen.

Before the excavation the ruin was covered by dense vegetation and a layer of soil that had grown since 1850 to a thickness of one metre and in some places two metres. At the top of the west gable of the building a wild fig had put down roots and its feelers had fixed and preserved the walls all the way up to a height of about 3.5 metres. Rumour has it that poisonous snakes had settled in the fig tree, which had effectively protected this part of the building from other visitors. In the picture one can see the construction elements of the three central rooms of the main building which were visible in 2003, while the patio of the house is on the left in the picture.

riksgaves danske brugsperiode og i en efterfølgende britisk domineret tid. Det var særligt skår af europæiske glas, flasker, porcelænsvarer og kridtpiber, afrikanske potteskår, metalgenstande fra våben og bygninger, afrikanske perler samt knapper og spænder fra danskernes klædedragter. Gennem udgravningen afdækkedes bygningens konturer, sådan at en grundplan kunne tegnes. Desuden kunne en stor del af arkitekturen, såsom placering af døre og vinduer samt højder på taget, fastslås ud fra de tiloversblevne murrester. Den voldsomme plantevækst havde holdt på stenene; et sted var en søgerod løbet langs en tagflade og kunne derfor vidne

Fig. 5. Trævæksten havde på én gang omdannet ruinen og forhindret den i at styrte sammen. Et sted var en søgerod løbet vandret langs en tagflade, hvilket gjorde det muligt at fastslå dennes højde. I forgrunden Dr. Yaw Bredwa-Mensah. Foto: Anne Mette Jørgensen.

The growth of trees had both transformed the ruin and prevented it from collapsing. In one place a feeler had run horizontally along a roof surface, making it possible to establish its height. In the foreground, Dr. Yaw Bredwa-Mensah.

om dennes højde. Disse resultater var afgørende, for der findes ingen tegninger over Frederiksgave i arkiverne. Resultaterne af undersøgelserne fra 1960'erne blev sammenholdt med skriftlige kilder fra perioden bevaret på Rigsarkivet i København, ligesom den indhentede viden om afrikanske byggematerialer blev sammenholdt med viden om periodens byggeri i Danmark, studier af samtidige danske bygninger i Ghana og fotos fra 1960'erne af Frederiksgaves ruin. På denne baggrund kunne arkitekt Nikolaj Hyllestad i samarbejde med museumsinspektør Jørgen Frandsen fra Nationalmuseet udarbejde pålidelige tegninger af bygningerne. Vi kender ikke Frederiksgaves arkitekt, men han har forstået at udnytte fordele fra to byggetraditioner og skabe en smuk krydsning, velegnet til det varme og fugtige klima. Tykke mure og tagets opbygning har forhindret varmetransmission, og kalkmørtel har sikret en stor fordampning, der ligeledes har holdt rummene svale.

Fig. 6. Den lokale gruppe arbejdere, der havde udført udgravningen, fortsatte med genopbygningen og suppleredes med håndværkere fra området. Foto: Nikolaj Hyllestad.

The group of local workers who had carried out the excavation continued with the rebuilding and were supplemented by craftsmen from the area.

Fig. 7. Arkitekten forsøgte i så høj grad som muligt at benytte materialer og metoder anvendt under opførelsen af det oprindelige Frederiksgave. Arbejdet betød også, at den lokale arbejdsstyrke måtte lære nye metoder. Her ses trækning af mørtelprofil med en profilklods. Foto: Nikolaj Hyllestad.

The architect tried as far as possible to use materials and methods used during the building of the original Frederiksgave. The work also meant that the local workforce had to learn new methods. Here we see the tracing of a mortar profile with a profile block.

Materialerne var lokale, men formgivningen stram empire ligesom i samtidens nordeuropæiske arkitektur.

I samarbejde med den ghanesiske arkitekt Frederick Amekudi igangsatte Nikolaj Hyllestad et større genopbygningsarbejde. Hovedbygningen og et anneks blev stabiliseret for at kunne danne grundlag for en genopførelse. Samtidig besluttedes det, at det andet anneks skulle bevares som ruin for at synliggøre, at dette var den tilstand, man havde fundet ruinerne i ved udgravningerne. Lige ved siden af opførtes en ny servicebygning, beregnet til billetsalg og udstilling og indrettet med køkken- og toiletfaciliteter. Den noget uortodokse beslutning om at bygge

oven på ruinerne blev truffet af fire årsager. Dels var det muligt i de tilbageværende ruiner at finde så mange spor af hovedbygningen og dens anneks, at et højt kvalificeret bud på en genopbygning var muligt, dels var dette den bedste måde at bevare resterne af de oprindelige bygninger for eftertiden, dels var ruinerne robuste nok til, at de kunne holde til dette, og endelig var det afgørende, at bygningerne i sig selv skulle udgøre en vigtig del af en formidling af den fælles historie. De anvendte byggematerialer til stabiliseringen og genopbygningen af Frederiksgave faldt i to kategorier. Den ene var ghanesiske materialer i form af kalkmaterialer fremstillet af brændte og derefter vådlæskede muslingeskaller – skælkalk. De hvidkalkede og nypudsede murflader var ligeledes udført med skælkalk. Ved mørtelblandingen anvendtes ler- og saltfrit sand fra Voltafloden. Murværket er opført med kvartsitbrudsten, som den oprindelige bygning var bygget med. Brudstenene blev renset og skyllet inden genopbygningen af Frederiksgaves trappe- og murkonstruktioner. Tømmeret var lokalt termitresistent materiale fra løvtræer og palmer.

Den anden kategori af byggematerialer var bl.a. rustfri stålarmeringssystemer og hydrauliske kalkmaterialer. Disse materialetyper anvendtes for at eliminere de byggetekniske svigt, som kunne iagttages og tolkes ved de bygningsarkæologiske undersøgelser. Navnlig var der svigt ved de flade tagopbygninger og søjlekonstruktioner samt ved den sydlige del af funderingerne. Malerarbejdet blev udført med linoliemaling og trætjære.

Mens Frederiksgave blev genopbygget, udarbejdedes to udstillinger til bygningerne. Stedets historie skulle formidles, sådan at livet for såvel afrikanske slavearbejdere som de danske embedsmænd og militærpersoner, der frekventerede Frederiksgave, blev skildret. Samtidig skulle der være plads til at vise nogle af de arkæologiske fund, der var gjort på Frederiksgave og i den tilknyttede slavelandsby, Djabing. Museets målgrupper er såvel ghanesiske skoler, familier og missioner som internationale turister, heriblandt ikke mindst danskere og sorte amerikanere, der lægger deres vej forbi.

De ghanesiske og danske ansvarlige for udstillingen fandt det vigtigt at formidle et nuanceret kapitel i den dunkle historie om europæernes grusomme trafik af afrikanske slaver over Atlanten. Den form for slaveri, der fandt sted på Frederiksgave, havde en anderledes karakter end den, der foregik på kystforterne og slaveskibene. Med udstillingen i hovedbygningen ville man skildre ligheder såvel som forskelle mellem de afrikanske slavearbejdere og de danske herrer, og dette blev formidlet med historier om begge parters arbejds- og fritidsaktiviteter på plantagen. Genstandene i denne del af udstillingen er alle nyfremstillet i Ghana. De er kopier af ting, som fandtes på Guldkysten i perioden, og som blev bragt til Nationalmuseet i København i 1840'erne af de sidste danske guvernører, især Edward Carstensen. Den manglende klima- og fugtregulering på Frederiksgave ville gøre det uforsvarligt at udstille de gamle genstande her. I stedet fandt man dygtige ghanesiske håndværkere, der kunne fremstille kopier meget lig originalerne. På baggrund af en original genstandsliste fra Frederiksgave kunne desuden en passende gruppe møbler, spejle og billeder fra perioden indkøbes i København.

Den 11. oktober 2007 var en dag, alle involverede parter så frem til. Det var

Fig. 8. Møblerne fra Frederiksgave eksisterer ikke længere. Der kunne derfor ikke produceres kopier. I stedet blev indkøbt originale møbler fra perioden på auktion i Danmark. Indkøbet var baseret på den oprindelige inventarliste. Foto: Nikolaj Hyllestad.

The furniture from Frederiksgave no longer exists, so copies could not be made. Instead original furniture from the period was bought at auction in Denmark. The purchases were based on the original inventory.

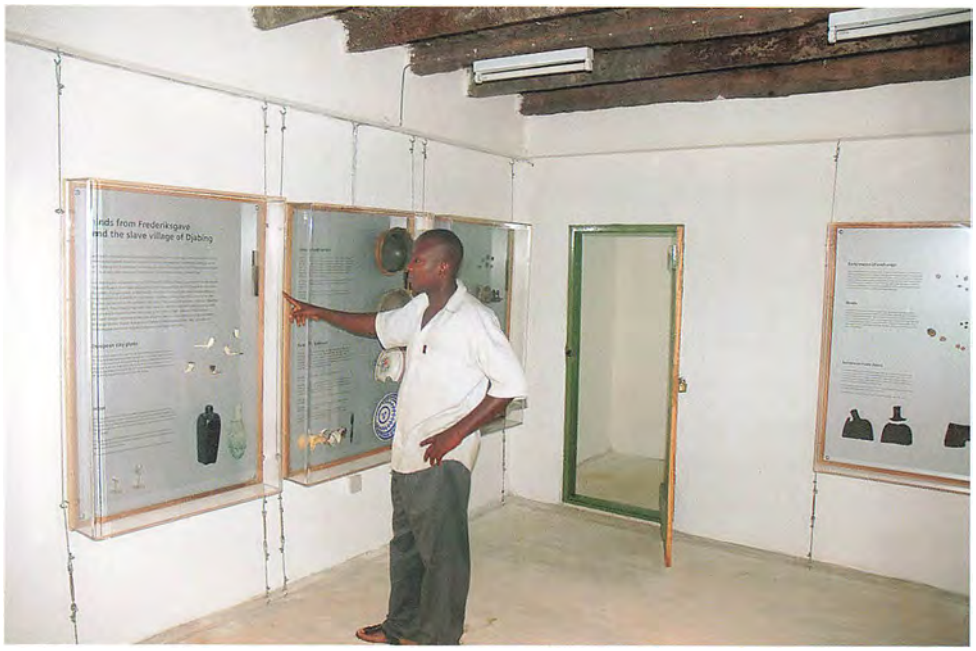

Fig. 9. Montrerne er ophængt i stålkabler uden kontakt med væggen for at beskytte de udstillede genstande mod termitter. Genstandene er eksakte kopier af museumsgenstande fra Etnografisk Samling. Kopierne blev produceret i Ghana af lokale håndværkere i tæt samarbejde med bl.a. den danske kunsthåndværker Anna Seeberg Braun. Foto: Nikolaj Hyllestad.

The display cases are hung from steel cables without contact with the wall to protect the exhibited objects against termites. The exhibits are exact copies of museum exhibits from the Ethnographic Collection at the National Museum of Denmark. They were produced in Ghana by local craftsmen in close collaboration with among others Anna Seeberg Braun.

planlagt, at Frederiksgave skulle åbne præcis kl. 11. Planlægningen af åbningsceremonien skete i et tæt samarbejde mellem Nationalmuseet, University of Ghana, Sesemi, den danske ambassade og den nyoprettede bestyrelse for Frederiksgave Common Heritage Site. Arrangementet blev ikke mindre festligt af, at den danske kulturminister Brian Mikkelsen havde meldt sin ankomst. Ghaneserne satte umådeligt stor pris på, at den danske stat sendte en regeringsrepræsentant til åbningen, og der var høje forventninger til, at åbningen ville blive noget helt specielt. Arbejdet med at færdiggøre Frederiksgave var skredet planmæssigt fremad, men festen blev truet af et stort problem. Selve udstillingsmaterialet, såsom montrer og tekster, var blevet forsinket under sejladsen fra København, og toldbehandlingen

Fig. 10. Under skærmende parasoller holdt en lang række dignitarer taler ved indvielsen i oktober 2007. Her er det Nationalmuseets daværende direktør Carsten U. Larsen. Foto: Nathalia Brichet.

Beneath sheltering parasols a succession of dignitaries spoke at the inauguration in October 2007 – in this case the then director of the National Museum, Carsten U. Larsen.

trak nu i langdrag. Efter en ihærdig indsats fra Yaw Bredwa-Mensah, de ghanesiske toldmyndigheder og Mærsk i Ghana lykkedes det at få materialet frem mindre end en uge før åbningen. Lastbilen kørte ind i Sesemi og parkerede foran Frederiksgave klokken 23 i et tropisk regnvejr, men ikke desto mindre lykkedes det Yaw Bredwa-Mensah og landsbyen at redde materialet, inden det bogstavelig talt flød væk. De efterfølgende dage arbejdede alt disponibelt mandskab på Frederiksgave med at opsætte udstillingen.

På selve dagen var Sesemi en myretue af mennesker, der opsatte telte, podie, musikanlæg etc. Alle dekorationer og balloner var holdt i rødt og hvidt som en hilsen til de tilstedeværende danskere. Til det sidste blev der pudset vinduer og spejle i selve udstillingen. Ud over dignitarer som ghanesiske ministre og repræsentanter fra University of Ghana samt den danske kulturminister, den danske ambassadør, medlemmer af Augustinus Fondens bestyrelse samt naturligvis Frederiksgaves nydannede bestyrelse mødte næsten 20 høvdinge og omkring 300 andre gæster op fra nærliggende nabolandsbyer. Under selve åbningsceremonien dukkede Ga kongen, Ga Mantse Nii Tackie Tawia III, op med sit store følge under højlydt musikudfoldelse. Nærmest tumultariske scener udspilledes, da de tilstedeværende høvdinge løb ud for at byde kongen velkommen. Ga kongen er en af mange ghanesiske konger, men en af de mest betydningsfulde, og derfor var hans besøg et stort skulderklap til alle involverede. Talerrækken blev afsluttet med, at en symbolsk nøgle, håndstøbt efter hundredårige Ashantetraditioner, blev overdraget af Nationalmuseets direktør til den danske kulturminister, der straks gav den videre til rektor for University of Ghana. Nøglens greb viser en fugl, der rækker bagud for at gribe et æg på ryggen. 'Go back and take it' siger et centralt ghanesisk ordsprog. Vi må lære af fortiden, hvem vi er, og hvordan vi skal agere i fremtiden, siger ghaneserne – som vi danskere – ofte.

I Sesemi står der således i dag en skinnende hvid bygning, indrettet med informative plancher og genstande fra en svunden tid. Før udgravningen opfattede landsbyens indbyggere ruinen som en overgroet og værdiløs stenbunke, men i løbet af de sidste tre år er bygningerne blevet et levende monument over deres forfædres tid. Den daglige proces med at grave ruinen frem og bygge den op igen har gradvist ændret opfattelsen lokalt, og håbet er, at den ejerskabsfølelse, indbyggerne har fået, vil gavne dem og desuden tjene til beskyttelse af Frederiksgave. Samtidig er det et stort håb, at Frederiksgave vil give landsbyens beboere nye indtjeningsmuligheder i kraft af den lokale og internationale turisme, der nu vil finde vej op til Sesemi. I en periode har mange haft en god indtægt via deres arbejde på Frederiksgave, og den uddannelse, de her har gennemgået, vil forhåbentlig vise sig endnu vigtigere i fremtiden. Uden at være et udviklingsprojekt har samarbejdet mellem Sesemi, University of Ghana og Nationalmuseet i Danmark givet området et økonomisk løft, og det vil givetvis gøre Sesemi til en obligatorisk prik på de turistkort, de ghanesiske turistmyndigheder i fremtiden vil producere.

Sideløbende med aktiviteterne på Frederiksgave blev der foretaget etnografisk indsamling af nutidige brugsgenstande i Ghana som et supplement til Nationalmuseets ganske omfattende samling fra Guldkysten i 1800-tallet. Det var overvejende brugsgenstande fra afrikanernes hverdagsliv, man allerede dengang – efter

Fig. 11. Den genopbyggede hovedbygning på Frederiksgave. Den lille bygning til højre menes at være badehuset, en eufemisme for et rum til personlig hygiejne. Foto: Jørgen Frandsen.

The rebuilt main building of Frederiksgave. The small building on the right is thought to be the 'bath house', a euphemism for a general room for personal hygiene.

instruks fra Nationalmuseets daværende direktør, Christian Jürgensen Thomsen – havde hjembragt. Herunder findes der en kano med diverse tilbehør, og i 2004 blev denne suppleret med indkøbet af en farvestrålende havgående kano med master og sejl, årer og øvrigt udstyr. Den anden indsamling foregik under selve arbejdet på Frederiksgave og rummer især arbejds- og beklædningsgenstande. Det er et stort ønske i fremtiden at kunne indsamle og med tiden udstille sådanne genstande fra ghanesernes nutidige hverdagsliv.

Nationalmuseet har således gennem de sidste fire år gjort en lang række erfaringer og opbygget omfattende netværk i Ghana. At operere så langt hjemmefra er en stor udfordring – i dag såvel som dengang i det 17., 18. og 19. århundrede – men museet ser frem til fortsat, sammen med ghanesiske samarbejdspartnere, at formidle vor fælles historie og herunder sikre, at de fysiske spor, vor fælles materielle kulturarv, bevares for eftertiden.

Nationalmuseets hjemmeside om Ghana Initiativet:
http://www.natmus.dk/ghana

LITTERATUR

Awadzi, Theodore W., Yaw Bredwa-Mensah, Henrik Breuning-Madsen & Enoch Boateng: A scientific evaluation af the agricultural experiments at Frederiksgave, the royal Danish plantation on the Gold Coast, Ghana. Danish Journal of Geography, 101. 2001, pp. 33-41.

Bech, Niels: Christiansborg i Ghana. 1800-1850. Det tropiske hus af europæisk oprindelse. I: Architectura 11. København, 1989, pp. 67-111.

Bredwa-Mensah, Yaw: Global Encounters: Slavery and slave lifeways on nineteenth century Danish plantations on the Gold Coast, Ghana. Journal of African Archaeology, vol 2 (2) 2004, p. 203-227.

Hansen, Thorkild: Slavernes Kyst. København, 1967.

Jeppesen, Henrik: Danske Plantageanlæg på Guldkysten 1788-1850. Geografisk Tidsskrift, vol. 65, 1966, pp. 44-88.

Justesen, Ole & Ole Feldbæk: Kolonierne i Asien og Afrika. København, 1980.

Justesen, Ole (ed.): Danish Sources for the History of Ghana 1657-1754, vol. 1 + 2. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab – The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. Fontes historiae Africanae. Series varia; 8 2005.

Justesen, Ole, Yaw Bredwa-Mensah & Anne Mette Jørgensen: Frederiksgave Plantation and Common Heritage Site. Nationalmuseet 2007 (upubliceret udstillingskatalog).

Jørgensen, Anne Mette & Hans Mikkelsen: Nationalmuseet i Ghana; at genopføre fælles afrikansk-dansk historie. Arkæologisk Forum nr. 14, maj 2006.

Nørregård, Georg: Guvernør Edward Carstensens Indberetninger fra Guinea 1842-1850. København, 1964.

Nørregård, Georg: Guldkysten: de danske etablissementer i Guinea. I: Johannes Brøndsted (red.): Vore Gamle Tropekolonier, bind 8, København, 1968.

Petersen, Sophie: Danmarks gamle tropekolonier. Det Kongelige Danske Geografiske Selskabs Kulturgeografiske Skrifter. København, 1946.

Petersen, Sophie: Vore gamle tropekolonier. København, 1948.

SUMMARY

Frederiksgave: the National Museum reconstructs a slave plantation in Ghana

On 11th October 2007 the *Frederiksgave Plantation and Common Heritage Site* opened in Ghana as a museum of the common Ghanaian-Danish cultural heritage. The project was funded by the Augustinus Foundation.

The idea of reconstructing Frederiksgave arose in 2003 among the archaeologist Dr. Yaw Bredwa-Mensah of the University of Ghana, the Danish geographer and professor Henrik Breuning-Madsen and the National Museum's then director, Carsten U. Larsen.

The Danish presence in West Africa was at first mainly based on trade in gold and ivory, but at the end of the seventeenth century the focus shifted to the slave trade. This trade was prohibited in 1803. In 1832 the Danish state took over the plantation, which was called Frederiksgave. The plantation then functioned primarily as recreation for the Danes; as a plantation operation it was never a success. The Danish possessions were sold in 1850. What the Danes left behind, besides some place-names and many descendants with Danish surnames, were six Danish forts and several plantations and merchant houses on the Gold Coast, present-day Ghana.

The aim of the Frederiksgave project was to preserve Danish-Ghanaian cultural heritage and shared history. Our operational partner was ECOLAB at the University of Ghana, and the local village of Sesemi was also included. In 2006 the excavation of Frederiksgave was launched. The luxuriant vegetation had held the stones in place. This was crucial, for there are no drawings of Frederiksgave in the archives. The results of investigations from the 1960s were compared with written sources from the period preserved at the Danish National Archives in Copenhagen, while knowledge of African construction materials was compared with knowledge of construction techniques of the same period in Denmark, studies of contemporary Danish buildings in Ghana and photos from the 1960s of the ruins of Frederiksgave. Against this background reliable drawings of the building could be created.

While Frederiksgave was being rebuilt, the exhibition in the buildings was being drawn up. The history of the place was to be presented so that the life of both the African slave workers and the Danish officials and military personnel who frequented Frederiksgave was described. At the same time there had to be room to show some of the archaeological finds that had been made at Frederiksgave and the related slave village, Djabing. The museum's target groups are Ghanaian schools, families, international tourists, Danes and Afro-Americans.

Over the last four years the National Museum has garnered a great deal of experience and built up extensive networks in Ghana. The National Museum looks forward, together with its Ghanaian partners, to securing and presenting our shared history and cultural heritage.

De første mennesker i Danmark

AF MORTEN FISCHER MORTENSEN, JØRGEN HOLM,
CHARLIE CHRISTENSEN OG KIM AARIS-SØRENSEN

I begyndelsen var isen
derpå kom indvandrerne
de første jægere sydfra
kneb det med rensdyrsteg
tog man til takke med østers

Således beskriver Benny Andersen de tidligste tider i digtet »I Begyndelsen« fra digtsamlingen »Denne kommen og gåen«. Som Benny Andersen så rigtigt skriver, kom de første jægere sydfra, under den sidste del af istiden, efter deres foretrukne jagtbytte, rensdyret. Vores viden om de første menneskers liv og levned i Danmark har dog været begrænset af de relativt få fund, vi har fra denne tidlige periode. Nu har nye arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelser af det til dato vigtigste senglaciale fund fra et lille vandhul i Sønderjylland imidlertid kastet nyt lys over de første mennesker og den natur, som mødte dem.

Historien tager sin begyndelse for ca. 20.000 år siden, da isen havde sin maksimale udstrækning. På det tidspunkt var store dele af klodens vand bundet i enorme ismasser over bl.a. Skandinavien og Nordamerika. Derfor var havniveauet omkring 130 meter under det nuværende, og Danmark var del af et mægtigt lavlandsområde, som strakte sig fra Irland i vest til Uralbjergene i øst. Størstedelen af landet var på det tidspunkt dækket af is, kun det vestlige Jylland forblev isfrit.

Gennem hele den efterfølgende periode, fra det glaciale maksimum frem til istidens afslutning for 11.700 år siden, undergik landet en kolossal udvikling fra et isdækket til et skovklædt landskab, hvor klimaet gentagne gange skiftede fra subarktiske tilstande til varmeperioder med temperaturer nær vore nuværende. Klimatiske ændringer, som har haft afgørende betydning for udviklingen af natur og kultur over store dele af kloden. Når en gletsjer smelter, frigøres noget af det ler, sand og grus, som findes i isen. Materialerne ophobes på gletsjeren nær isranden og fungerer som et isolerende lag. Det kan medføre, at bortsmeltningen hæmmes lokalt, således at områder bliver isoleret og smelter uafhængigt af den aktive del af gletsjeren. Denne is kalder man dødis, fordi den ligger »død« tilbage i landskabet. Efterhånden som dødisen smelter, opstår et småbakket dødislandskab. Under afsmeltningen sker det, at dele af isen bliver begravet under flere meter jord. Her kan den bevares gennem tusinder af år, inden den smelter og efterlader et ofte vandfyldt »dødishul« i terrænet. I Danmark er der flere eksempler på, at begravet dødis først er smeltet lang tid efter, at træer har indfundet sig på jordoverfladen. Forskningsmæssigt kan dødishullerne være særdeles interessante, fordi pollen og planterester år for år aflejres og langsomt fylder søen op. På den måde kommer

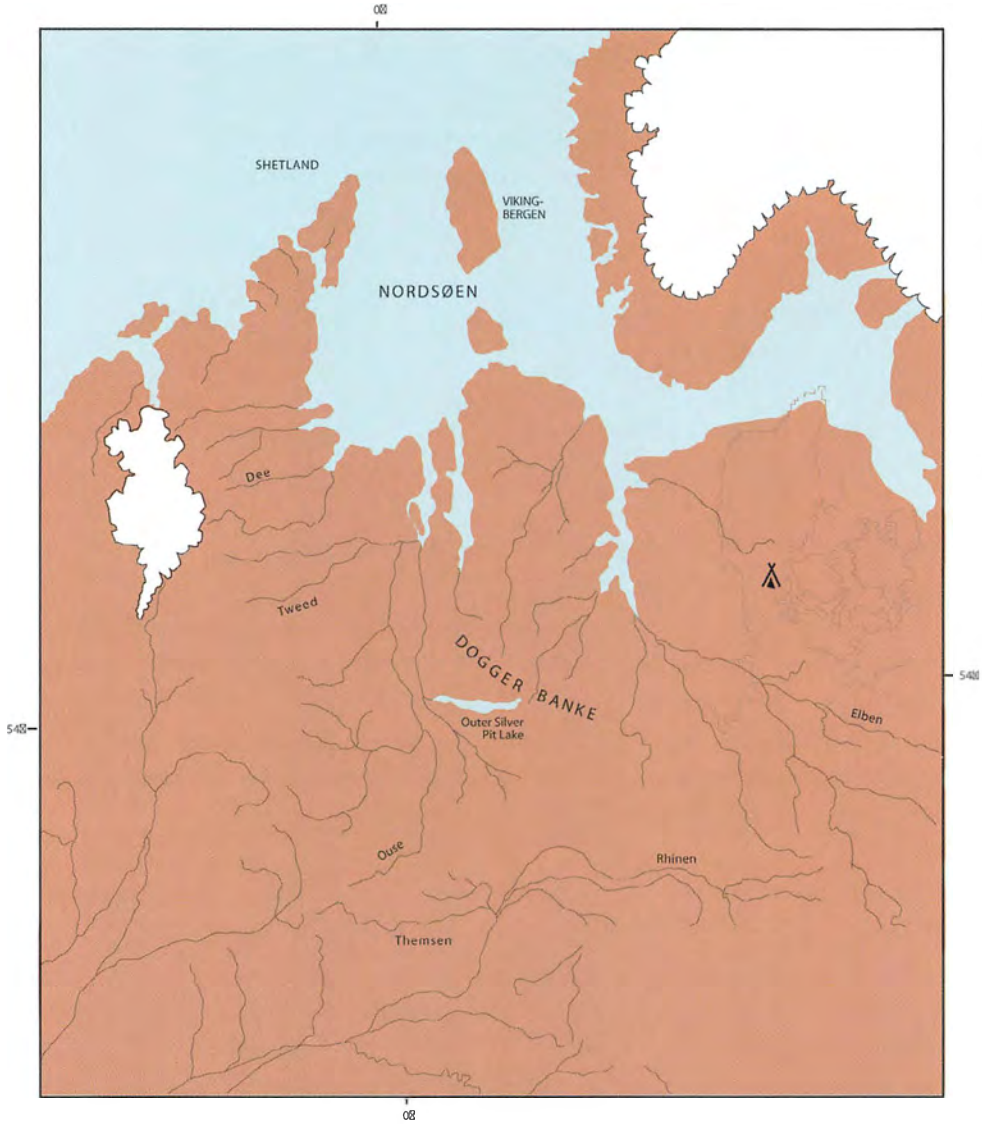

Fig. 1. Nordvesteuropa som det tog sig ud i slutningen af Bølling-perioden, hvor isen er smeltet tilbage til de skandinaviske fjelde og Skotland. Teltsymbolet viser placeringen af Slotseng. Tegning: Jørgen Holm.

Northwestern Europe as it looked at the end of the Bølling period, when the ice had melted away as far back as the Scandinavian fells and Scotland. The tent symbol shows the location of Slotseng.

aflejringerne til at rumme et arkiv over ændringer i klima og vegetation gennem de første årtusinder efter istiden.

Danske forskere var blandt de første til at udnytte søernes og mosernes aflejringer til at fastlægge naturens store forandringer siden istiden. Allerede i 1842 kunne Japetus Steenstrup på baggrund af studier af planterester i nordsjællandske moser vise de gennemgående træk af skovens udviklingshistorie. De senglaciale varmeperioder er ligeledes danske opdagelser, hvorfor de bærer de for udlændinge så halsbrækkende navne som Bølling og Allerød. Men trods en lang forskningstradition inden for de senglaciale perioder ved vi stadig forbavsende lidt om det naturmiljø og klima, som var forudsætningerne for menneskets indvandring til landet. Det skyldes dels fravær af aflejringer fra den allertidligste del af perioden, dels mangel på moderne naturvidenskabelige undersøgelser.

På en bakketop ved Slotseng mellem Vojens og Jels i Sønderjylland har Nationalmuseet tidligere udgravet to 14.000 år gamle bopladser fra Hamburg-kulturen og

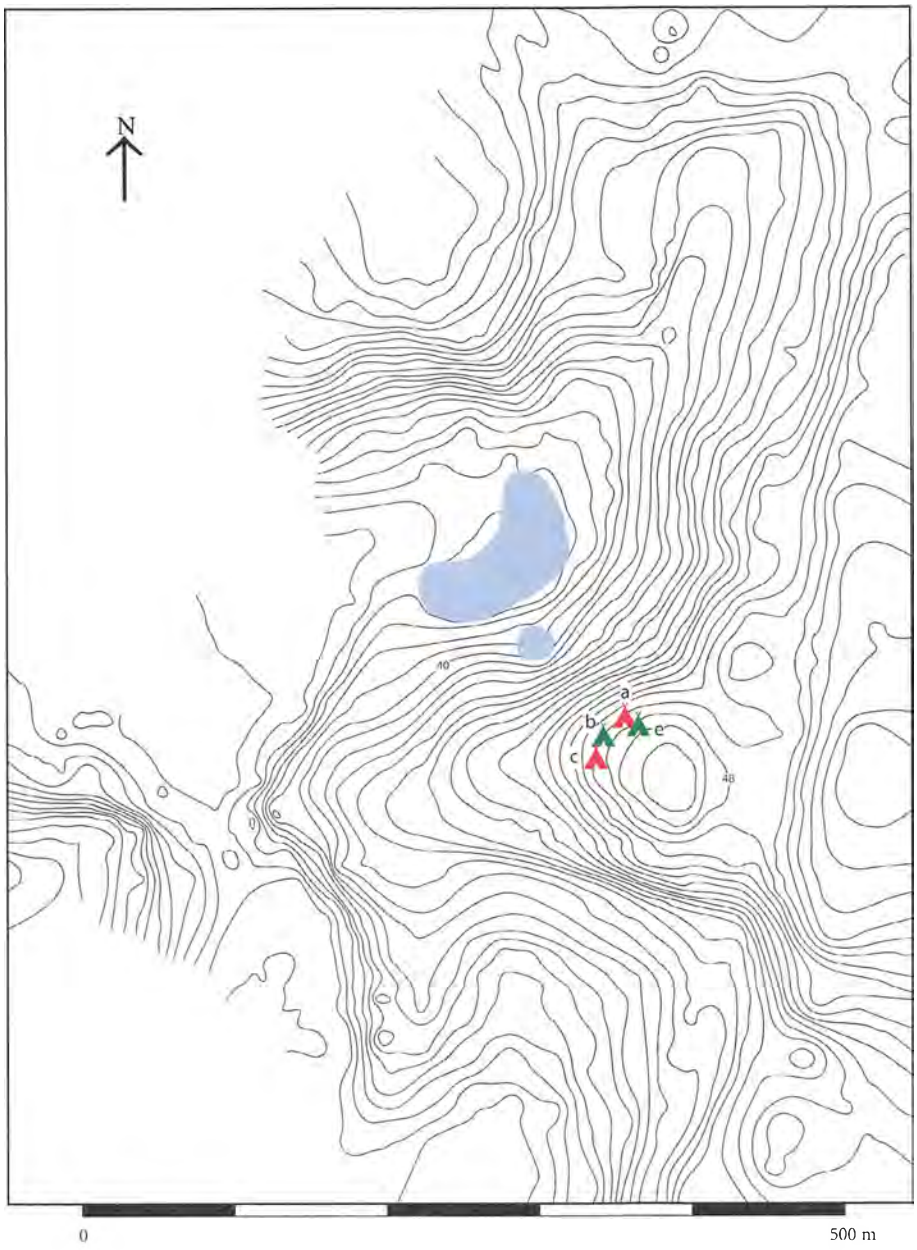

Fig. 2. Slotseng-lokaliteten. Bopladserne er placeret højt i terrænet, hvor man har haft oversigt over området. I dødishullet ved foden af bakken er der fundet rester af mindst 11 slagtede rensdyr. Tegning: Jørgen Holm.

The Slotseng site. The settlements are located high in the terrain where there was an overview of the area. In the kettle hole at the foot of the hill remains of at least 11 slaughtered reindeer were found.

Hamburg-kultur

Federmesser-kultur

Dødishul

to fra den få hundrede år yngre Federmesser-kultur, se *Nationalmuseets Arbejdsmark 1992*. De fire bopladser er efter danske forhold ganske rige på flintmateriale, og de føjer sig til den endnu meget korte række af undersøgte pladser fra perioden. Men stedets virkeligt sensationelle fund er gjort i et lille dødishul, som ligger ved foden af bakken. For det første indeholder hullet aflejringer fra hele den senglaciale periode, og for det andet rummer aflejringerne de tidligste sikre spor efter mennesker her i landet i form af knogler og takker fra rensdyr, slagtet og udkastet af istidsjægere. Dødishullet blev udgravet i 2000 og 2001 som led i et tværvidenskabeligt forskningsprojekt. Talrige prøver blev udtaget af aflejringerne og hjembragt, og der er efterfølgende udført den hidtil mest omfattende undersøgelse af det senglaciale naturmiljø i Danmark. Pollen, plantemakrofossiler, biller, myggelarver, vulkanske askelag m.m. er analyseret, og der er udført kemiske ana-

Fig. 3. Dødishullet under udgravning i 2000. Foto: Jørgen Holm.

The kettle hole during excavation in 2000.

lyser og talrige kulstof-14 dateringer, alt sammen for at rekonstruere de senglaciale klima- og vegetationsændringer så præcist som muligt. Det er resultaterne af disse undersøgelser, tillige med de arkæologiske og zoologiske, som danner grundlag for den følgende fortælling.

For omkring 19.000 år siden var gletsjeren smeltet væk fra området, men efterladt i landskabet lå store mængder af dødis, hvoraf en isblok lå begravet ved Slotseng. Gennem de næste årtusinder dannedes gradvist, i takt med isklumpens afsmeltning, en mindre vandfyldt lavning i terrænet. Analyser af pollen og planterester har vist, at vegetationen i denne første fase stadig var yderst spredt og sparsom, og det vegetationsfattige landskab var præget af smeltevand, dødis, permafrost og erosion. Fra moderne studier ved vi, at jorden foran den tilbagesmeltende gletsjer først koloniseres af bakterier, svampe og alger, dernæst af laver og mosser. Koloniseringen er det første skridt i en succession af jordforbedrende stadier, som efterfølgende afløses af en egentlig pionervegetation. Denne og de følgende kolde perioder kaldes for Dryas-perioderne (Ældste, Ældre og Yngre Dryas) på grund af de hyppigt forekommende planterester af Dryas octopetala (fjeldsimmer). Men som det kan ses af fig. 7, er fjeldsimmer ikke kun knyttet til kolde perioder, men er en pionerplante, som etablerer sig, så snart de fysiske forhold tillader det. I dag finder man typisk fjeldsimmer i kalkrige dele af højfjeldet, hvor den, som i den senglaciale periode, vokser sammen med dværgbirk. Der er ikke kendt til fund af hverken mennesker eller dyr fra denne periode, så det må vurderes, at levevilkårene endnu ikke var gunstige.

Fig. 4. Det cirka 25 meter lange profil gennem dødishullet ved udgravningens afslutning i 2001. Foto: Charlie Christensen.

The c. 25 metre-long profile through the kettle hole at the end of the excavation in 2001.

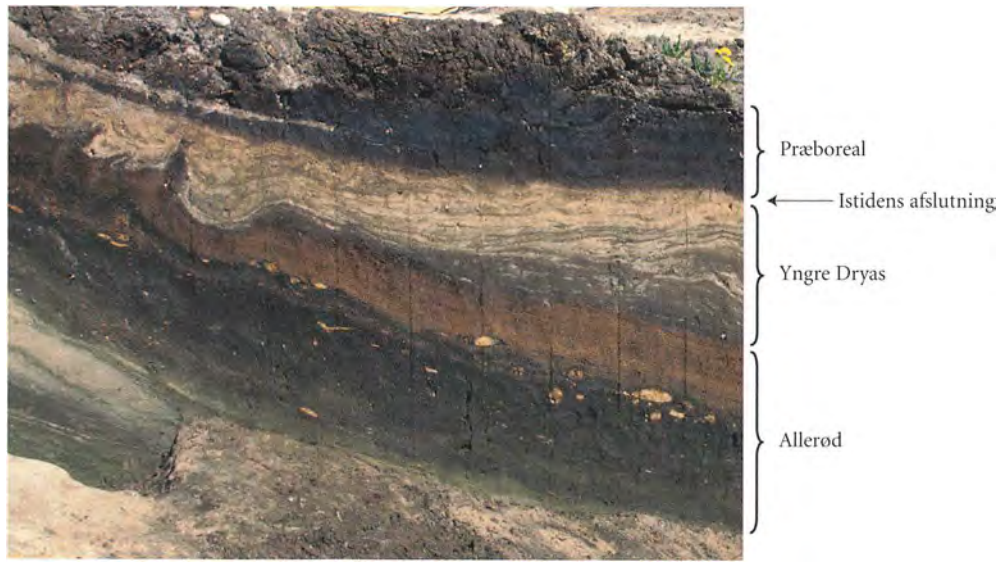

Fig. 5. De forskellige perioder markerer sig meget tydeligt i profilet. Specielt istidens afslutning, hvor klimaet inden for få årtier ændres markant, står knivskarpt. Inden for 1 cm ændres aflejringerne fra at bestå af sand til en næsten 100% organisk aflejring. Foto: Charlie Christensen.

The various periods are very clearly marked in the profile. The end of the Ice Age, when the climate changed strikingly within a few decades, is especially clear. Within 1 cm the deposits change from sand to an almost 100% organic deposit.

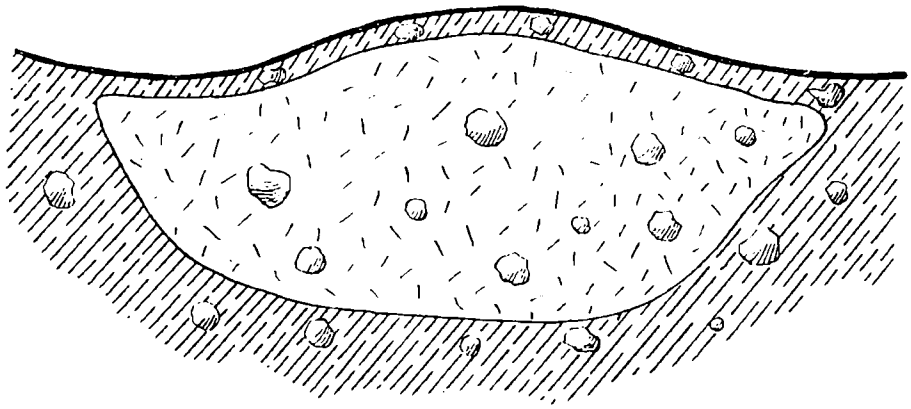

Fig. 2.

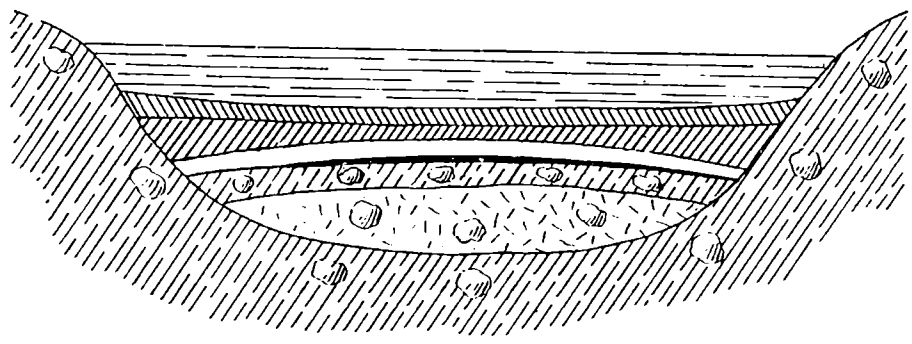

Fig. 3.

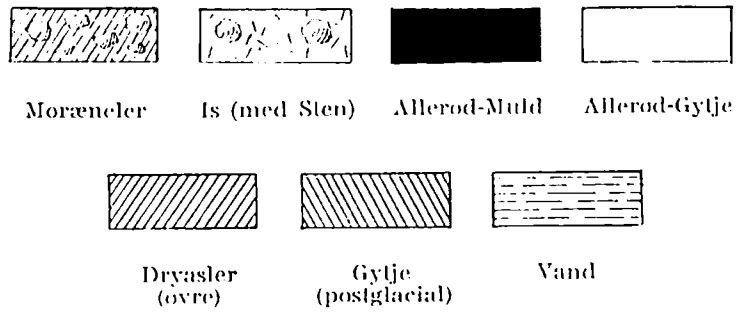

Fig. 6. Under de rette forhold kan begravet dødis bevares længe efter at vegetationen er dannet på jorden ovenover (markeret med sort). I takt med at isen smelter, sker der en indsynkning, hvorved vegetationen drukner og med tiden overlejres af søaflejringer. Fra Hartz 1915.

In the right conditions buried kettle-hole ice can be preserved long after vegetation has formed on the soil above (marked in black). As the ice melts there is a sinking and the vegetation drowns and in time is covered by lake deposits.

Det kolde subarktiske Ældste Dryas afløstes for cirka 14.700 år siden af en varmeperiode, Bølling. Ved periodens start steg gennemsnitstemperaturen med mere end 10°C på kun 10-20 år. Opvarmningen er så markant, at det fundamentalt forandrer livsgrundlaget for planter, dyr og mennesker på den nordlige halvkugle. Men selvom temperaturen med ét ændrer forudsætningerne, sker ændringerne i de tidligere nedisede områder langsomt. Her har isen efterladt sig en råjord uden nogen form for jordbundsdannelse, svarende til en åben grusgrav. Det stiller ganske særlige krav til de planter, der etablerer sig her. De skal kunne vokse i et ustabilt miljø, præget af jorderosion, og i en jord uden kvælstof. Til gengæld er konkurrencen fra andre arter lille og tilgangen til kalk rigelig.

En anden vigtig faktor er, at mange planter befandt sig i forskellige refugier i

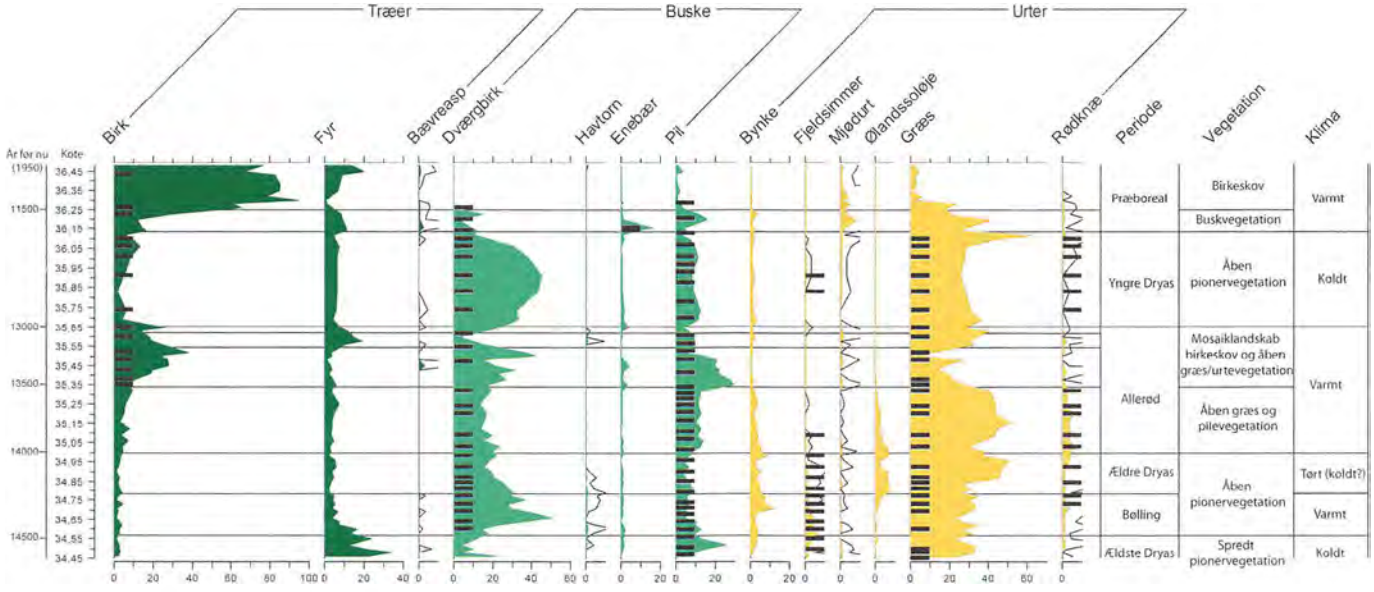

Fig. 7. Pollen- og makrofossildiagram af udvalgte arter. Pollen er vist som den procentvise fordeling, mens tilstedeværelsen af tilhørende makrofossiler er markeret med en sort barre. Enkelte pollenarter er markeret med en 10× overhøjning. Analyseret og konstrueret af Morten Fischer Mortensen.

Pollen and macrofossil diagram of selected species. Pollen is shown as the percentage distribution, while the presence of related macrofossils is marked by a black bar. Some pollen species are marked with 10× exaggeration.

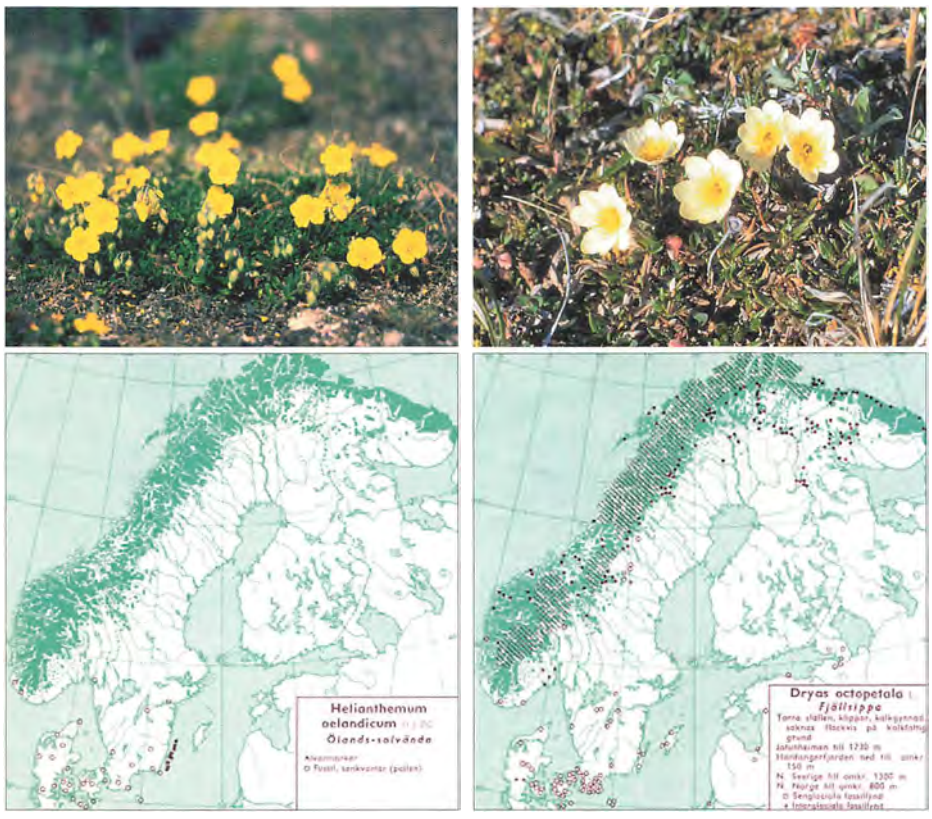

Fig. 8. Eksempel på to planter, fjeldsimmer og ølandssoløje, som i dag findes i henholdsvis højfjeldet og på Ølands kalkrige slette, Stora Alvaret, men som i den senglaciale periode voksede side om side i Danmark. De åbne cirkler på kortet repræsenterer fossile fund, mens de sorte og de skraverede områder viser deres nuværende udbredelsesområde. Foto: Morten Fischer Mortensen og Charlie Christensen, udbredelseskort efter Hultén 1950.

Examples of two plants, Mountain Avens and Hoary Rock-rose, which are found today in the Scandinavian mountain region and on the calciferous plain Stora Alvaret on Öland respectively, but which in the Late Glacial grew side by side in Denmark. The open circles on the map represent fossil finds, while the black and hatched areas shows their present distribution area.

Syd- og Mellemeuropa, hvor de havde »overvintret« istiden. Det var så langt væk, at det for mange arters vedkommende krævede hundredvis af generationer at sprede sig til Danmark. Vegetationsudviklingen gennem den senglaciale periode er derfor meget speciel med en plantesammensætning, man ikke finder nogen steder i dag. I Bølling og den efterfølgende Ældre Dryas-periode bliver landskabet indtaget af en pionervegetation bestående af en blanding af fjeldplanter, kalkelskende planter samt planter, der vokser på ustabil jord. Men vegetationen var stadig spredt, og råjorden har mange steder ligget blottet for erosion og sandflugt. Ingen træer var endnu indvandret, og landskabet var åbent med en vegetation domineret af dværgbirk og fjeldsimmer, men også med indslag af så forskellige planter som havtorn, gipsurt og snefirling. I takt med at pionervegetationen dækkede landskabet, skabtes gradvist et fødegrundlag for de rensdyrflokke, som gav anledning til indvandringen af de første mennesker.

De solide spor efter mennesker ved Slotseng – i form af udsmidte knogler i dødishullet samt de fire bopladser på bakken lige ovenfor – er som nævnt de hidtil ældste i Danmark. Den første kultur, der viser sig i det nordeuropæiske lavland efter sidste nedisning, er Hamburg-kulturen, opkaldt efter fund i Ahrensburg-dalen nord for Hamburg, og det er en gruppe rensdyrjægere fra netop denne kultur, som i slutningen af Bølling-perioden fandt frem til Slotseng.

Der er blandt forskerne uenighed om, hvordan ekspansionen nordpå er foregået. Nogle holder på, at den er sket ganske langsomt, successivt, med nogle få kilometer pr. år. Andre mener – ud fra etnografiske paralleller – at der heri ligger en undervurdering af den stærke dynamik og mobilitet, som normalt kendetegner jægergrupper, ikke mindst i arktiske eller subarktiske områder. Sandsynligheden taler for, at det kan være foregået i hurtige ryk i form af enkeltgruppers jagtekspeditioner over lange afstande. Afgørende for, om mennesket er til stede eller ej, er ikke så meget klimaet, men først og fremmest fødegrundlaget. Først skal planterne være på plads, dernæst dyrene, og når først disse livsvilkår er opfyldt, er der al mulig grund til at tro, at også mennesket rykker ind. Vi kan ikke pege på nogen eksakt eller konkret rute, menneskene har fulgt på deres færd nordpå, vi må nøjes med at male med den brede pensel og antage, at én af indfaldsvejene kan have været den jyske højderyg, vandskellet, det senere Hærvejsstrøg. Men vi må ikke glemme, at danmarkskortet, fordelingen af land og hav, dengang har set radikalt anderledes ud end i dag. Med i ligningen må vi ubetinget have det store, nu druknede Nordsø-fastland, Doggerland, og dermed også den mulighed, at indvandringen kan være foregået fra en mere vestlig retning, eventuelt via Ur-Elben og de vestjyske åer.

Men hvor har disse første indvandrere deres oprindelse – og hvilken kultur er de rundet af? Den grundlæggende flintteknologi og en del af redskabstyperne peger næsten éntydigt på, at Hamburg-kulturen skal ses som en nordlig, specialiseret udløber af den fransk-spanske Magdalénien-kultur. Med andre ord: De har i sig haft hulemalernes gener. Spændende at tænke på, at omkring den tid, hvor mennesket trænger op i Sydskandinavien, bliver bl.a. de prægtige afbildninger af bisoner i Altamira-hulen fremstillet af spanske slægtninge.

Ud fra en række C14-dateringer, foretaget på grundlag af knogler og rentakker fra dødishullet, kan vi sætte et omtrentligt årstal for menneskets tilsynekomst ved Slotseng: ca. 14.100 år før i dag. Ja, ikke nok med det. Den forskel, der er på gevirets årlige udvikling hos rensdyrhan og -hun, har givet en fascinerende mulighed for at fastslå årstiden til tidsrummet medio oktober-primo december. Det bryder drastisk med den traditionelle opfattelse, at rensdyrjægerne kun har været heroppe nordpå i sommerhalvåret, mens de om vinteren har foretrukket sydligere, mere varme egne.

Vi havde allerede fra tidligere års udgravninger kendskab til Hamburg-bopladserne på bakken, men det var et nærmest ufatteligt held, der gjorde, at vi fandt det lille dødishul ved foden af bakken og opdagede, at jægerne har kastet noget af deres affald ud i den daværende sø. I august 1991 foretog en geologistuderende fra Aarhus Universitet, Jette Lorentzen, boringer i området i forbindelse med sin specialeafhandling, der skulle munde ud i en rekonstruktion af det senglaciale landskab. Nu må læseren forestille sig en mark på mange tønder land, et bor med en diameter på bare 7 cm og en lille stump hårdt materiale, der ved en af boringerne fulgte med op fra en dybde af ca. 4,5 m. Stumpen sad fastklemt mellem borets sneglevindinger. Den berømte nål i høstakken: et stykke af en rentak! En søgegrøft blev hastigt anlagt og førte bl.a. til fundet af yderligere rentakstykker, hvoraf nogle viste bearbejdningsspor, et par knogler samt en fuldstændig frisk zinken, datidens multiredskab eller »svejtsiske lommekniv« af flint. Fundene var knyttet til et tykt, olivengrønt lergytjelag – det skulle senere vise sig at være hjemmehørende i Bølling-perioden.

Fondskasserne burde nu stå på vid gab, skulle man tro, men årene svandt hen, og vi skulle helt frem til år 2000, før det lykkedes at skabe økonomisk grundlag for en egentlig, større undersøgelse, hvorunder ca. 3/4 af dødishullet blev undersøgt. Resten skal ligge til eftertidens udgravere. Undersøgelsen blev afsluttet i løbet af 2001, og dødishullet viste sig at være langovalt med en største diameter på ca. 25 m. Et vest-øst orienteret tværprofil, der spændte fra bred til bred, blev forberedt, og nu begyndte »nedstigningen« mod det fundførende, olivengrønne lergytjelag ved vekselvis brug af gravemaskine, skovl og graveske. Langsomt, påpasseligt. Først skulle en flere meter tyk »dyne« af nedskredet og -pløjet muld og sand fjernes. Så stred vi os gennem et tykt tørvelag fra de første varmeperioder efter istiden. Da vi nåede til et gult, nærmest hestegødningslignende lag af mostørv, var vi klar over, at vi befandt os i Allerød-tid. Nu brændte tampen. Endelig kom vi til det olivengrønne lergytjelag, og den første rentak, let beskadiget i toppen af vores graveredskaber, fremkaldte begejstrede udbrud og ikke så få skåltaler ved aftenens lejrbål.

Nu var der for alvor hul på bylden, og rentakker og knogler myldrede frem. Især rentakker, der lå i to hovedkoncentrationer, hvoraf den ene nærmest dannede hesteskoform. Nogle af dem var tydeligt bearbejdede, hist og her var en gren eller sprods fjernet, formentlig ved brug af stikler, datidens »stemmejern« af flint. I enkelte tilfælde kunne vi se, at jægerne ved en kombination af stikkelteknik og

Fig. 9. Koncentration af rentakker på den skrånende søbund. Foto: Jørgen Holm.

Concentration of reindeer antler on the sloping sea bed.

knæk-og-bræk har udskåret lange spåner af den mest massive del af en rentak, stammen. Spånerne har sandsynligvis på bopladsen dannet grundlag for fremstilling af harpuner, nåle og den slags. Med andre ord: Det vi fandt, var ikke redskaber af knogle og tak, men *affald* efterladt på et tidspunkt, hvor det må have været ufattelig godt at være dansker, for en stor del af dette materiale kunne såmænd sagtens have været nyttiggjort. Vi må forestille os følgende scenario: At slagtningen – af mindst 11 rensdyr, viser nærmere zoologiske studier og optællinger – er foregået enten på søbredden eller et stykke ude, på den islagte sø. Vi må ikke glemme, at det er sket sent på året, og at vintrene selv i Bølling-tid kan have været lange og strenge, skabt af det fastlandsklima, som må have hersket på den tid.

Der blev fundet langt over hundrede gevirstykker og knogler, bl.a. hele kranier, ribben samt ryg- og brysthvirvler, men det var et noget ensidigt billede, der tegnede sig: rensdyr, rensdyr og atter rensdyr. Hvilket imidlertid falder godt i tråd med vores opfattelse af et jægerfolk, som har været stærkt specialiseret i rensdyrjagt. Men det skyldes nok, at vi ikke kender hele billedet: Hamburg-folkets adfærd på andre tider af året og under andre geografiske forhold og biotoper. Set over en hel årscyklus har fangsten nok været langt mere varieret og differentieret. Fx har vi endnu ikke fundet kystbundne bopladser fra denne kultur, velsagtens fordi de nu er havdækkede. Igen er der grund til at minde om det druknede, forjættende Doggerland. Dog er der i dødishullet ved Slotseng fundet en enkelt fugleknogle – rype? – og en af arkæologerne stak sig på et par fiskeknogler.

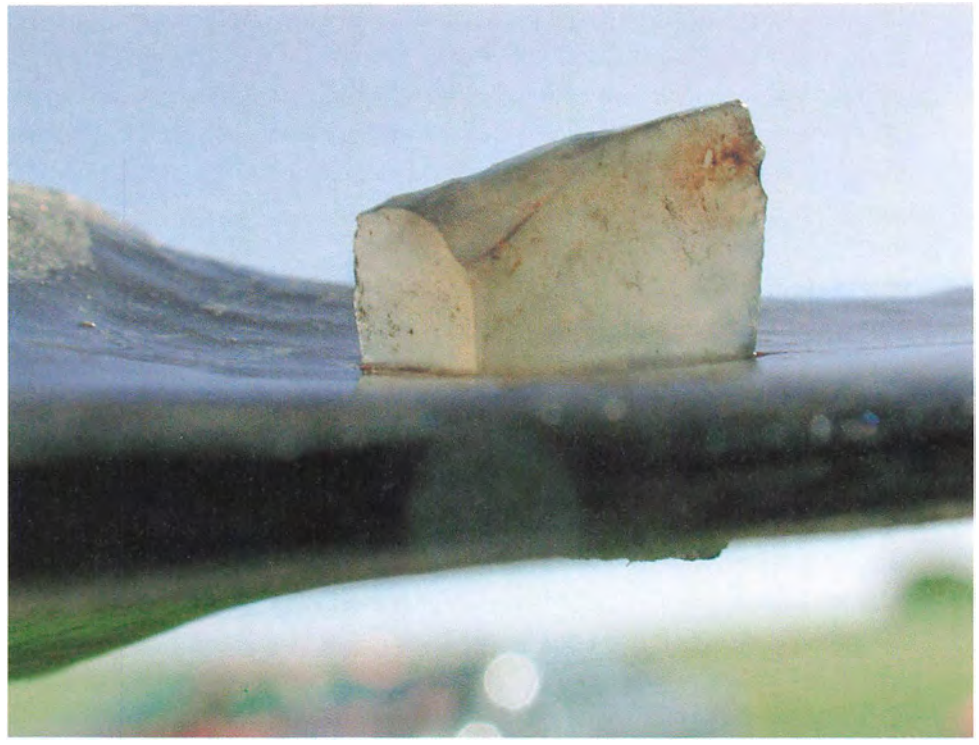

Fig. 10. Nærfoto af brysthvirvel fra et rensdyr, gennemboret af pilespids, som er splintret ved mødet med knoglen. Det skete på en kold efterårsdag for omkring 14.100 år siden. Foto: Jørgen Holm.

Close-up of the thoracic vertebra of a reindeer, pierced by an arrowhead, which splintered on hitting the bone. This happened on a cold autumn day c. *14,100 years ago.*

Der *er* fundet redskaber i dødishullet, men af andre materialer, bl.a. en lang, slank zinken, der er så frisk, at den kunne have været fremstillet i går. Hertil kommer enkelte flækker og spåner, der også kan have været brugt som redskaber, og en barnehovedstor sten (gnejs), hvori der ved prikhugning er fremstillet en cirkulær fordybning meget lig bronzealderens skåltegn. Måske en såkaldt amboltsten, anvendt ved boring i træ eller knogle. Men nu kommer vi, dirrende af spænding, til udgravningens topfund, der for altid vil være forlenet med erindringen om strålende solskin og flyvende sommerskyer: En brysthvirvel af rensdyr, hvori sad et brudstykke af en flintpilespids, som er splintret ved mødet med knoglen. Bare én centimeter, men tilstrækkeligt til at sandsynliggøre, at der er tale om den samme type flintprojektil, som er fundet i stort antal på Hamburg-bopladserne på bakken lige ovenfor. Et vidunderligt snapshot af en jagtekspedition, som lykkedes – og en stor sjældenhed i det nordeuropæiske fundstof fra denne periode.

Bølling-perioden afløstes 14.000 før nu af Ældre Dryas, som i Slotseng udmærker sig ved at være den mest blomsterrige af alle de senglaciale perioder. Om foråret har ølands-soløje, tue-limurt, gipsurt, liden klokke, salt-ensian, alpe-tjærenellike, fjeldsimmer, engelskgræs og mange andre planter skabt et overflødighedshorn af hvide, blå, røde og gule nuancer. Om efteråret har dværgbirken været særligt iøjefaldende, når dens smukke gule og kobberrøde høstfarver har dækket landet.

Ældre Dryas er i de grønlandske iskerneboringer registreret som en kortvarig klimaforværring på 100-150 år, men den har tilsyneladende påvirket klimaet i Europa på forskellig måde. I klimarekonstruktioner fra visse områder ses et fald i temperaturen, mens der i andre er tale om en tørkeperiode. I Slotseng kan vi ikke registrere nogen ændringer i temperaturen, og vegetationen vedbliver at være

som i Bølling-perioden, dog med en øget andel af tørketolerante planter. Ligeledes ses der heller ikke en reduktion i planternes produktion af pollen og dermed af mængden af de pollen, som falder i bassinet, hvilket man kunne forvente under en kuldeperiode. Så hvis klimaet i Ældre Dryas blev koldere i Danmark, har det ikke været af et omfang, som har påvirket vegetationen omkring Slotseng nævneværdigt.

Med begyndelsen af Allerød-tid, omkring 13.850 før nu, bliver klimaet atter gunstigere, og landskabet ændrer igen karakter. Pionervegetationen afløses af en vegetation domineret af dværgpil og græsser, formentlig som følge af de jordbundsforbedringer, der er skabt under de foregående århundreder. Vegetationen er stadig åben med lyskrævende arter som guld-potentil, dværg-ulvefod, alpe-tjærenellike og rødknæ, mens egentlige træer endnu lader vente på sig. Området har fortsat været et vigtigt jagtrevir, nu for Federmesser-kulturens jægere. Trods to bopladser på bakken ovenfor har de desværre ikke efterladt sig spor i dødishullet.

Dette åbne dværgpil- og græsdominerede landskab vedvarer i 500 år, hvorefter landskabet omkring Slotseng nok en gang ændres. Vi befinder os i midten af den milde Allerød-periode, og først nu, mere end 1100 år efter at den første varmeperiode indtrådte, indvandrer de første træer, formentlig følgende de beskyttende dale og vådområder. Fra Slotseng er der kun registreret rester af dun-birk, mens bævreasp er fundet ved Haderslev og i Holmegaards Mose på Sjælland. På Sjælland er der også fund af enebær og fyr, men det er birken, som frem for alt har domineret skovbilledet i hele landet.

Tidligere var det den generelle opfattelse, at Danmark blev dækket af en relativt tæt, birkedomineret skov allerede fra begyndelsen af Allerød-perioden. Men flere lyskrævende planter, som ikke kan klare sig i skov, er fundet i Slotseng, også efter birkens indvandring. Det viser, at landskabet her har været mere åbent og skovdannelsen langt mere fragmenteret end hidtil antaget. Fremtidige undersøgelser fra andre steder i landet ville kunne vise, om denne mosaikvegetation af skovklædte vådområder og åbne vidder er gældende for hele Danmark. Afgørende for den første skovdannelse er, foruden klimaet, jordbundsdannelsen, som vil være mest fremskreden på fugtige og beskyttede lokaliteter. Derfor er den senglaciale skov i Danmark formentlig knyttet til disse områder, mens tørre og mere eksponerede områder er forblevet træløse gennem hele den senglaciale periode. Denne mosaik af skov og åbent land har skabt grundlag for en særegen fauna bestående af bl.a. rensdyr, elg, kæmpehjort, bjørn og bæver. Rekonstruktion af landskab og vegetation er selvsagt vigtig for den arkæologiske tolkning af jagtstrategier, resurser, bosættelsesmønstre samt forholdet mellem de forskellige kulturer.

Den varme Allerød-periode ender brat med overgangen til Yngre Dryas, 12.800 før nu, hvor temperaturen på få årtier faldt mere end 10 grader. Forholdene blev igen subarktiske, og Allerød-vegetationen blev på kort tid destrueret. Et stort indhold af sand i aflejringerne indikerer, at der nu forekommer kraftig erosion af

den blottede jord rundt om bassinet, og en ny pionervegetation bestående af dværgbirk og dværgpil breder sig igen omkring Slotseng og i resten af landet. En ny art, for første gang fundet i Slotseng, er den smukke snehvid potentil. I *Den nye nordiske Flora* beskrives dens voksested som *tør, eksponeret grus- og klippebund på fjeldheder og afblæsningsflader*. Ikke videre tillokkende forhold, og tillige en god beskrivelse af livsvilkårene gennem Yngre Dryas, som næppe har fremmet en permanent bosættelse, ja man kan tvivle på, hvorvidt der overhovedet har været mennesker i Danmark gennem denne periode.

Årsagen til denne abrupte klimaforandring skal formentlig findes på den anden side af Atlanten. Under afsmeltningen af det nordamerikanske isskjold blev der, inde på isen, dannet en smeltevandssø af gigantiske dimensioner. Søen, Lake Agassiz, navngivet efter Louis Agassiz, som var den første, der påviste eksistensen af istider, dækkede et område på 200.000 km^2, det vil sige fem gange så stort som Danmark, og indeholdt mere end 20.000 km^3 vand. I løbet af Allerød-perioden bliver den is, som afgrænser søen, udtyndet så meget, at den brister, og enorme mængder af ferskvand tappes i løbet af få år ud i det nordlige Atlanterhav. Her forårsager det store ændringer i havstrømmene, som er afgørende for klimaet på den nordlige halvkugle. Det er den almindelige vurdering, at det er den begivenhed, som starter den 1100-årige kuldeperiode – Yngre Dryas, som slutter lige så pludseligt, som den begynder. På få årtier stiger temperaturen 10-15 grader, og istiden slipper for sidste gang sit tag i Danmark. Det skete, dateret ved iskerneboringerne på Grønland, for omkring 11.700 år siden.

I de 8.000 år, som er gået, siden gletsjeren smeltede bort fra Slotseng, har udvaskning af den kalkrige jord og de skiftende vegetationstyper haft deres effekt, og de kalkelskende arters æra er nu slut. Ved begyndelsen af den postglaciale varmetid, i Præboreal-tid, 11.700-10.000 før nu, opstår en mere buskpræget vegetation af enebær, revling og bævreasp, sammen med mjødurt, bynke og græsser. Denne vegetation varer dog kun ved i få hundrede år, hvorefter landet dækkes af birkeskov. Samtidig gror dødishullet til og henstår som træbevokset skovmose, frem til skoven engang i oldtiden bliver fældet. Rydning af skov samt årtusinders agerbrug gør, at mosen langsomt bliver dækket af flere meter jord, som nedskylles og nedpløjes fra de omkringliggende marker. Med tiden blev alle synlige spor efter søen og mosen fuldstændig slettet fra jordens overflade, og kun ved det omtalte lykketræf kom beviserne på Hamburg-jægernes succesrige jagt en efterårsdag for 14.100 år siden atter for dagens lys.

LITTERATUR

Aaris-Sørensen, K.: Danmarks Forhistoriske Dyreverden. København, 1998.

Böcher et al.: Danmarks Natur, Bind 1, Landskabernes opståen. København, 1967.

Eriksen, B. V. & B. Bratlund: Recent studies in the Final Palaeolithic of the European plain. Jutland Archaeological Society Publications 39, 2002.

Hansen, K. M & K. B. Pedersen: Across the western Baltic. Sydsjællands Museums Publikationer, Vol.1. Vordingborg, 2006.

Hartz, N.: »Allerød Muld: Allerød-gytjens landfacies«, Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening, Bd. 4, 1915, s. 61-68.

Holm, J.: Rensdyrjægerbopladser ved Slotseng – og et 13.000-årigt dødishul med knogler og flint. Nationalmuseets Arbejdsmark 1992, s. 52-63.
Holm, J. & F. Rieck: Istidsjægere ved Jelssøerne. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 5. Haderslev, 1992.
Jensen, J.: Danmarks Oldtid. Bd. 1, Stenalderen. København, 2001.
Larsen, G.: Naturen i Danmark, Geologien. København, 2006.

SUMMARY

The first human beings in Denmark

The Late Glacial period is typified by huge changes in climate and the natural environment which were of crucial importance to the development of the landscape and the immigration of human beings to the country. But despite a long research tradition in the area, our knowledge of the environment in the early part of the Late Glacial and of the cultures that appeared is greatly limited by the few finds of deposits and settlement sites. Now, however, archaeological and scientific investigations of a unique Late Palaeolithic find have shed new light on the periods.

On a small hilltop at Slotseng in southern Jutland at the end of the 1980s two 14,000-year-old settlements from the Hamburg Culture and the Federmesser Culture of a few centuries later were excavated. In addition, in a kettle hole below the hill the remains of the hunter's prey, the reindeer, were localized. The kettle hole was then subjected in 2000 and 2001 to a major investigation where worked antler and bone material from at least 11 reindeer as well as flint inventory from the Hamburg Culture's Havelte Phase were excavated. A number of C^{14} datings of the bones have established that the find is 14,100 years old – that is from the end of the Bølling period, and this is thus the oldest certain trace of human beings in Denmark. Zoological investigations of differences in the development stage of the antlers of males and females show that the reindeer were killed in the period from mid-October to early December.

Besides the archaeological and zoological evidence, a complete set of strata of gytja and peat was found, covering the whole Late Glacial and the beginning of the Postglacial period.

Against the background of a succession of scientific investigations, for example of pollen and plant macrofossils, as well as a large number of C^{14} datings, the most detailed reconstruction ever of the Late Glacial natural environment has been drawn up, especially for the almost unknown Bølling period.

In general the development of the vegetation shows another, more complex picture than earlier supposed. It has been the general view that Denmark was covered by relatively dense, birch-dominated forest as early as the start of the Allerød period, 13,850-12,800. But several light-requiring plants that cannot survive in forest have been found at Slotseng. This shows that the forest in this area was more fragmentary and the landscape therefore more open. Future investigations in other parts of the country will show whether this mosaic of forest in sheltered depressions around lakes and herbal and bush vegetation on higher terrain applies to the whole of Denmark.

De stille stuer

Interiørtegninger af Chr. Hetsch som kulturhistorisk dokumentation

AF MONA RASMUSSEN

Kong Frederik VII sidder tilbagelænet i en magelig stol midt i en stor et-fags stue. Han læser i en bog, mens han ryger på en lang pibe. Uden for de åbentstående vinduer anes en slotsgård, og på det mønstrede gulvtæppe ligger en stor, lys hund roligt med krydsede forben. Kongen og hans hund fylder stuen med en ro og samdrægtighed så nærværende, at man umiddelbart tager det behagelige indtryk for gode varer.

Situationen udspiller sig på en tegning, der findes på Nationalmuseets enhed for Danmarks Nyere Tid, og ved nærlæsning ser man, at den er udført og signeret af Christian Hetsch i 1885. Stuen er Frederik VII's arbejdsværelse på Jægerspris Slot, som havde stået næsten uændret siden hans død i 1863. Forholdet – eller rettelig misforholdet – mellem de to årstal er udgangspunktet for denne undersøgelse. Chr. Hetschs interiørtegninger findes i dag både i flere offentlige samlinger og hos private ejere, men adskillige af dem har været publiceret. Disse dannede sammen med Nationalmuseets egne tre eksemplarer optakt til undersøgelsen, der hurtigt viste, at ovenstående eksempel ikke var en undtagelse, men tværtimod indgik i et mønster, der måtte være planlagt enten af kunstneren selv eller af andre.

Kunstneren, Christian Frederik Hetsch (1830-1903), signerede sine tegninger: »Chr. Hetsch« og blev i samtiden tituleret arkitekturmaler. Navnet Hetsch er velkendt i dansk arkitektur- og kunsthistorie, men i langt de fleste tilfælde refereres der til faderen, arkitekt og professor G. F. Hetsch. Hovedpersonen her er derimod sønnen Christian, som i et vist omfang fulgte i faderens fodspor og måske netop derfor ikke har nogen skarp profil i eftertiden. I hans privatarkiv på Rigsarkivet findes imidlertid nogle selvbiografiske optegnelser i anledning af udnævnelsen til Ridder af Dannebrog på kongens fødselsdag den 8. april 1889. Heri får man en kronologisk struktureret oversigt over hans liv og professionelle virke, hvoraf kun skal nævnes nogle hovedtræk.

Chr. Hetsch voksede op på Charlottenborg, sæde for Det Kongelige Danske Kunstakademi, midt i tidens kunstnerisk toneangivende kreds. Det er let at se, hvilke fordele og muligheder der herved åbnede sig for den unge mand, men det er lige så let at forstå, hvor svært det kunne være for ham at udvikle en kunstnerisk selvstændighed. Efter sin konfirmation i 1846 uddannede han sig til maler på Kunstakademiet. I hans optegnelser i »Bilag med oplysende Noter« fra 24. august 1900 fortæller han herom: »Af Angst for at man skulle sige [at] jeg som Professorsøn skulle blive favoriseret gav min Fader ved Concurserne [konkurrencerne] Opgaver til fr Expl store Sølvmedalie naar jeg skulle have lille Sølv osv –«, og fortæl-

Fig. 1. Chr. Hetsch: Kong Frederik VII i sit arbejdsværelse på Jægerspris Slot. 1885. Rammen er udført af forgylderfirmaet O. B. Schieldtved, St. Kjøbmagergade, København, og den er utvivlsomt en af de »kostbare Rammer«, som Chr. Hetsch omtaler.

Christian Hetsch: King Frederik VII in his study at Jægerspris Palace. 1885. The frame was made by the gilders' firm of O. B. Schieldtved, Copenhagen. It is undoubtedly one of the "costly frames" mentioned by Christian Hetsch.

ler derefter om et specielt tilfælde i forbindelse med »Neuhausens Concurs«, at: »Det er den eneste Gang min Fader har sagt Noget for at hjælpe mig frem«. Sideløbende med den teoretiske uddannelse på Kunstakademiet gennemførte Chr. Hetsch en praktisk maleruddannelse hos dekorationsmaler Carl Løffler i årene 1847-50. Om hans svendeprøve skrev faderen til en af sine tidligere elever: »I Fredags er min Christian bleven Malersvend med Udmærkelse og skal nu see til, om han ogsaa kan blive til noget i Konstens Rige, som fortien[er] at kaldes udmærket. – Hvis ikke, saa behøver han dog ikke at tigge«.

Uddannelsen til dekorationsmaler blev afrundet i udlandet, og den førte Chr. Hetsch videre til bl.a. teatret, hvor han fra 1856 og fem år frem tegnede dekorationer til Casino og andre privatteatre. I 17 år var han lærer ved Det Tekniske Instituts Dekorations- og Afgangsklasse, og allerede i 1857 efterfulgte han sin far som kunst-

Fig. 2. Portræt af Christian Hetsch. Billedet er fotograferet efter 1873, da fotografen, J. A. Schultz (1841-88), tog borgerskab. Det Kongelige Bibliotek.

Portrait of Christian Hetsch. The picture was photographed after 1873 when the photographer J.A. Schultz (1841-88), took citizenship.

nerisk leder af Den Kongelige Porcelænsfabrik, ligesom han forsynede P. Ipsens terrakottafabrik med en lang række tegninger til keramik efter antikke forbilleder, som vandt stor anerkendelse. Derudover leverede han fortegninger til kunsthåndværkere inden for næsten alle fag og forestod udgivelser af sådanne fortegninger. Inspiration hentede han bl.a. i den klassiske antik og den nordiske oldtid, hvis mindesmærker og levn han afbildede i en række tegninger til bl.a. Antikvarisk-Topografisk Arkiv på Nationalmuseet sammen med tegninger af historisk interessante bygninger og bygningsdetaljer.

Om sit virke som interiørtegner skriver han: »Paa Grund af min Virksomhed i Theatrenes, Skolernes og Industriens Interesse har der ikke været levnet mig megen Tid til at udføre arkitektoniske Oliemalerier; dog har jeg udført nogle for Ud- og Indlandet, ligesom en Mængde Akvareller. Her i de senere Aar har jeg efter Kammerherre Worsaaes [direktør for Oldnordisk Museum og Rosenborgsamlingen fra 1865] Opfordring været mest optagen af Udførelsen af Interieurs af vort Kongehus's, adelige og berømte Mænds og Kvinders daglige Værelser med Portrætfigurer i, alt udført efter paagjældendes Død, men inden Interieurerne endnu

forstyrredes. Hensigten med disse Arbejder er, at give Efterverdenen nøjagtige og tro kulturhistoriske Billeder af den Smag og Stil, der har hersket i vor og den nærmest foregaaende Tid. Af saadanne Billeder bør maaske nævnes: Hs. Majst. Kong Christian d. 8de og hans Dronning i Gemakker paa Amalienborg og Sorgenfri; Hs. Majst. Kong Frederik d. 7de i sit Arbejdsværelse paa Jægerspris Slot; Hs. Majst. Kong Christian d. 9de og Dronningens daglige Gemakker i det gule Palæ og paa Amalienborg; – Lehnsgrevinde Ahlefeldt Laurvigens Salon paa Tranekjær Slot; – Knud Lyhne og Kamma Rahbek i deres Dagligstue og Have paa Bakkehuset; – Konferentsraad Thomsen, Kammerherre Worsaae, Geheimeraaderne Madvig og Trap; Biskop Martensen og min Fader i deres Arbejdsværelser, m-m.fl; – ligeledes har jeg i Oliemalerier rekonstrueret, hvorledes Jægerspris Slot og Slotsgaard saa ud i Kong Chr. VIs og Frederik VIIs Tid«.

Der er tilsyneladende tale om et veldefineret projekt, hvis primære formål er at dokumentere kulturhistorie for eftertiden. I en kortfattet oversigt, som ovenstående, er det nødvendigt at samle sig om det primære frem for petitesser. Alligevel synes det, som om Chr. Hetsch her foretog et bevidst kunstgreb, når han uden videre opregnede så mange interiørmalerier og -tegninger som led i et større projekt, udtænkt og igangsat i samarbejde med J. J. A. Worsaae i »de senere Aar«.

Betragter man hans interiørarbejder fra en kronologisk synsvinkel, spænder de nemlig over årene fra 1863 og frem til omkring år 1900, og skifter man fokus til formålet med deres fremstilling, er der ligeledes klare undtagelser fra det nævnte projekt. Derimod er der god overensstemmelse med hensyn til den persongruppe Hetsch nævner, og de værker vi kender i dag. Medlemmer af kongehuset og af adelige slægter danner overvægt sammen med dem, som Hetsch kalder »berømte Mænd og Kvinder«.

For at indkredse Hetschs projekt vil vi se nærmere på de enkelte værker, omstændighederne omkring tegningernes tilblivelse og deres videre skæbne i vore offentlige samlinger. Indgangen til undersøgelsen er den trykte litteratur suppleret med Chr. Hetschs egne oplysninger og andre arkivalier, hvoraf skal fremhæves en håndskrevet, men udateret fortegnelse i Nationalmuseets arkiv. Fortegnelsen omfatter 22 værker og er, uden tvivl på opfordring af museumsinspektør Tove Clemmensen, udarbejdet af Chr. Hetschs yngste søn, landsretssagfører Stefan Hetsch, som både her og i sin øvrige korrespondance med museet knyttede værdifulde kommentarer til flere af værkerne. Nærværende arbejde føjer yderligere otte værker til listen, og flere af de i alt 30 værker kendes i forskellige stadier.

Chr. Hetschs produktion af interiørtegninger er især koncentreret til 1860'erne og 1880'erne. Fra 1870'erne kendes kun to tegninger. Den ene af en stue på Bregentved signeret 1877, den anden af Kuppelsalen på Gjorslev signeret 1874. I Kuppelsalen ses en kvinde og to mænd samt en stor hund og en del bagage ved bordet midt i rummet. Tegningen fra Bregentved blev i april 2008 solgt på auktion hos Bruun Rasmussen, tegningen af Kuppelsalen blev i 1952 skænket til Nationalmuseet, og giveren oplyste at have købt den hos en handlende. Dette sandsynliggør, at museets tegning er identisk med en tegning af »Sal paa Gjorslev. 1874«, der blev solgt på auktion over boet efter Chr. Hetsch den 15. maj 1917. Samme tegning bidrager i øvrigt til oplysning om Hetschs arbejdsmetoder, idet der i Antikvarisk-

Fig. 3. Chr. Hetsch: Kuppelsalen på Gjorslev. 1874. Hetsch nævner ikke selv denne tegning blandt sine interiørtegninger, måske fordi den ikke er knyttet til en bestemt person. Persongruppen og hunden er muligvis tilføjet for at skabe liv i billedet.

Christian Hetsch: The Domed Hall at Gjorslev. 1874. Hetsch does not himself mention this drawing among his interior drawings, perhaps because it is not related to a particular person. The group of figures and the dog may have been added to give life to the picture.

Topografisk Arkiv findes to lignende tegninger af Kuppelsalen. Den ene af disse tegninger er signeret og dateret: »Chr. Hetsch 1874 Gjorslev« og viser den tomme sal, mens den anden slutter sig tæt til den førstnævnte og har en tilsvarende figurgruppe. Sidstnævnte tegning er ikke dateret, men den er registreret i museets protokol i 1875, så strengt taget kan den ligesom de to andre være udført i 1874.

I oktober 1864 kort tid efter faderens død udførte Hetsch »efter Hukommelsen« en tegning af sin fader stående ved pulten i arbejdsværelset på Charlottenborg, hvor familien i kraft af faderens stilling havde haft bolig siden 1832. I samme periode udførte han et forarbejde til et maleri eller en tegning af forældrenes dagligstue på Charlottenborg. Disse tegninger var i slægtens eje, da de blev fotograferet til museets arkiv.

Året efter – i 1865 – signerede Hetsch en akvarel af dagligstuen i Det Thottske Palæ på Kongens Nytorv i København, hvor enke-lensbaronesse Caroline Reedtz-Thott ses ved sit skrivebord i et hjørne af stuen. Og formentlig samme år udførte han et forarbejde til en tegning af direktøren for Oldnordisk Museum (det nuværende Nationalmuseum), C. J. Thomsen, i dennes arbejdsværelse i Prinsens Palais. Dette arbejde, der formentlig er udført kort efter Thomsens død i 1865, findes i dag i Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

Ligeledes fra 1860'erne stammer Hetschs tidligste tegninger af kongelige interiører. Der var tale om to bestillingsarbejder til kongehuset, der begge formentlig

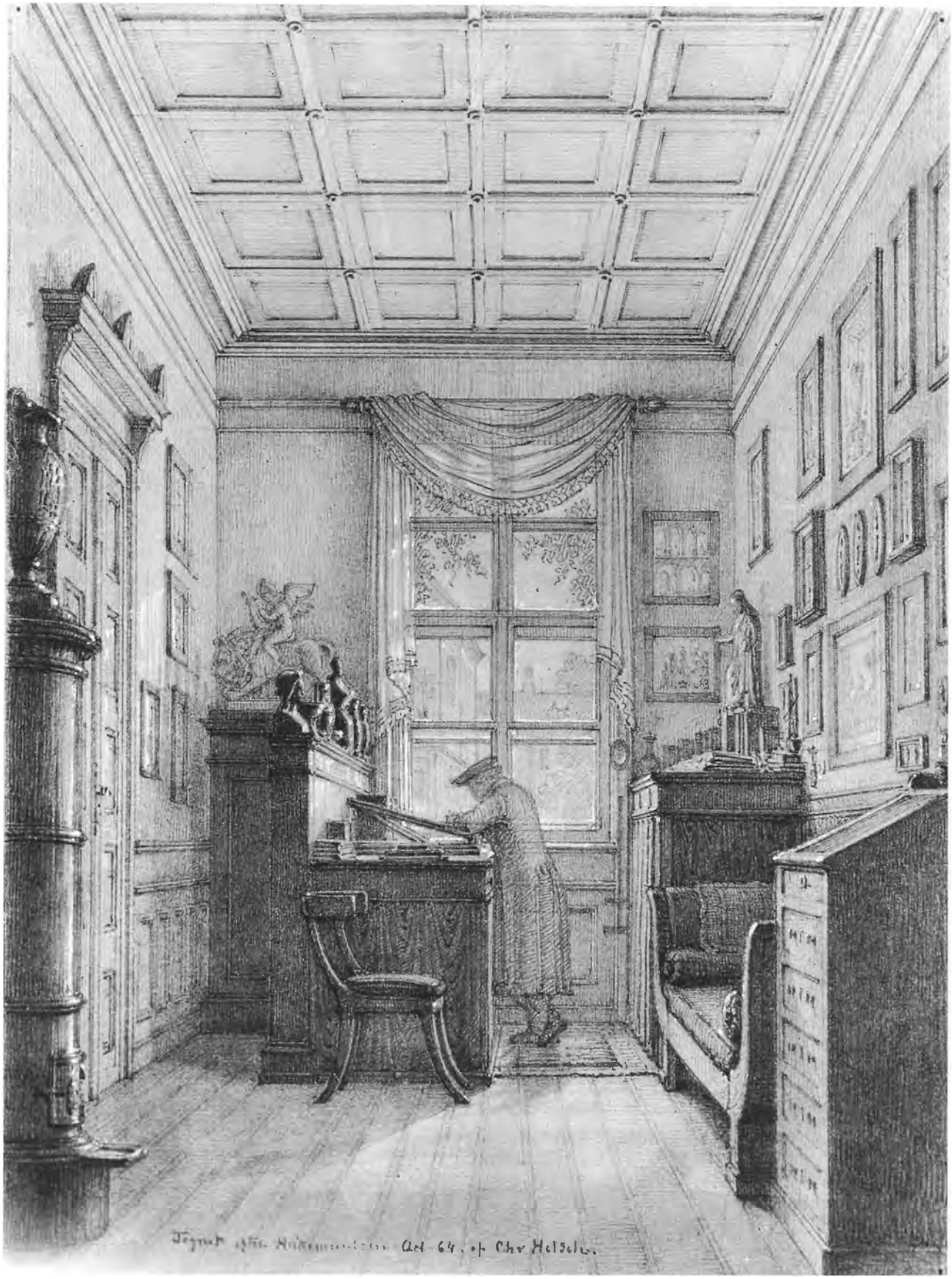

Fig. 4. Chr. Hetsch: Faderen, G. F. Hetsch, i sit arbejdsværelse på Charlottenborg. 1864. Tegninger af kendte mænd i deres arbejdsværelser blev senere et af Chr. Hetschs specialer. Denne tegning blev trykt som litografi af Tegner & Kittendorffs Lithografiske Institut.

Christian Hetsch: His father, G.F. Hetsch, in his study at Charlottenborg. 1864. Drawings of well known men in their studies later became one of Christian Hetsch's specialities. This drawing was printed as a lithograph by Tegner & Kittendorffs Lithografiske Institut.

Fig. 5. Chr. Hetsch: C. J. Thomsen, direktør for Oldnordisk Museum, i sit arbejdsværelse i Prinsens Palais. Formentlig omkr. 1865. Tegninger af denne type er her benævnt »forarbejder«.

Christian Hetsch: C.J. Thomsen, director of the Museum of Nordic Antiquities, in his study in Prinsens Palais. Probably c. 1865. Drawings of this type are called "preliminaries" here.

blev udført som malerier, og forarbejderne tilhører Det Kongelige Bibliotek. Malerierne var bryllupsgaver til henholdsvis prinsesse Alexandra og prinsesse Dagmar. Prinsesse Alexandra blev i 1863 gift med den engelske tronfølger og fik i bryllupsgave et billede af forældrenes – kronprins Christians og kronprinsesse Louises – dagligstue i Det Gule Palæ. Forarbejdet er signeret: »Chr. Hetsch« og betegnet: »Den Kongelige Families Dagligværelse i det guule Palai ved Amalienborg«. Dateringen: »1863« synes tilføjet med anden hånd. På tegningen ser man en kvinde – formentlig kronprinsesse Louise – ved et flygel i en tilstødende stue. Stefan Hetsch husker en farvelagt skitse fra sit hjem og fortæller, at der var tale om et rødt gemak med forgyldte møbler. Denne skitse er siden forsvundet.

Da prinsesse Dagmar i 1866 indgik ægteskab med den russiske tronfølger, fik hun et lignende maleri, men nu fra dronning Louises »blaa Salon« i Christian IX's Palæ på Amalienborg. Her ser man to kvinder ved et flygel i et hjørne af stuen. Omgivelserne er større og fornemmere på Amalienborg end i Det Gule Palæ, men kompositionen i de to forarbejder er så ens, at det må opfattes som et bevidst valg fra bestillerens eller fra kunstnerens side. Dette bekræftes af endnu et forarbejde på Amalienborgmuseet, som viser stuen set fra den modsatte side. Der har altså oprindelig været to forslag at vælge imellem, men ved skæbnens gunst ved vi, at maleriet blev udført i henhold til forarbejdet på Det Kongelige Bibliotek, idet

Fig. 6. Chr. Hetsch: Enkedronning Caroline Amalie i sit kabinet på Sorgenfri. 1881. Portrættet af dronningen er et indsat fotografi.

Christian Hetsch: Dowager Queen Caroline Amalie in her cabinet at Sorgenfri Palace. 1881. The portrait of the Queen is an inserted photograph.

Fig. 7. Portræt af dronning Caroline Amalie. Fotograf Georg Hansen, Østergade 54, København. Det er et eksemplar af dette portræt, Chr. Hetsch har indsat i sin tegning fig. 6. Det Kongelige Bibliotek.

Portrait of Queen Caroline Amalie. Photographer, Georg Hansen, Østergade 54, Copenhagen. This is the portrait Christian Hetsch inserted in his drawing (fig. 6).

Claus M. Smidt i 1990 kunne publicere det færdige maleri i bogen *Kongelig Kunst*. Endelig oplyser Stefan Hetsch, at: »Min Faders Studie« til dette billede blev solgt ved auktionen i 1917, hvilket bekræftes af auktionskatalogets nr. 20: »Majestæternes Dagligstue paa Amalienborg 1866«. Det vides ikke, hvor denne skitse nu befinder sig.

Produktionen fra 1860'erne blev fulgt op i 1880'erne, da Hetsch udførte en serie tegninger af kongelige interiører vedrørende kongerne Christian VIII, Frederik VII, Christian IX og kronprins Frederik (VIII) samt en hel serie tegninger af enkedronning Caroline Amalies værelser på Amalienborg og en enkelt tegning af arveprinsesse Carolines dagligstue i Det Bernstorffske Palæ i Bredgade.

Christian VIII og Caroline Amalie havde haft bolig i det nuværende Christian VIII's Palæ på Amalienborg. I 1881 – mere end 30 år efter kongens død i 1848 – tegnede Hetsch hans arbejdsværelse samt den nyligt afdøde enkedronnings dagligstue, kamingemak, bibliotek og soveværelse på Amalienborg tillige med hendes kabinet på Sorgenfri. De fem førstnævnte tegninger tilhører Rosenborg-samlingen og Amalienborgmuseet, mens den sidste findes på Nationalmuseet.

Til de kongelige interiører hører som nævnt også en tegning, der af Stefan Hetsch dateres til 1882, af den i 1881 afdøde arveprinsesse Carolines dagligstue. Denne tegning kan være identisk med en akvarel i auktionskataloget, der beskrives som: »Interiør fra Arveprinsesse Carolines Dagligstue«. Det er i denne forbindelse ikke lykkedes at spore hverken tegningen eller en gengivelse af den.

I auktionskataloget omtales endnu fem udaterede tegninger fra Amalienborg – nemlig af Christian IX's og kronprins Frederiks arbejdsværelser. Ingen af disse tegninger nævnes af Stefan Hetsch, men faderens interesse for Christian IX's arbejdsværelse på Amalienborg fremgår indirekte af et brev i Chr. Hetschs privatarkiv. Heri afslog overhofmarskal Carl L. Løvenskiold den 13. oktober 1889 på kongens vegne og i de høfligste vendinger en anmodning fra Chr. Hetsch om adgang til at tegne arbejdsværelset på Amalienborg under kongens forestående udenlandsrejse. Kongen fandt ikke, at værelset »af Hensyn til at det paagjældende, forholdviis ikke store men med særdeles mange Meubler osv. forsynede Gemak« ville egne sig til at bevares i et maleri og foreslog i stedet sit arbejdsværelse på Fredensborg, hvis »Hr. Architecturmaleren maatte kunne ønske at benytte den saaledes Allernaadigst givne Tilladelse«. At dette var tilfældet, bekræftes af tegningen fig. 8, der blev erhvervet af Frederiksborgmuseet på auktionen i 1917 med den fejlagtige oplysning, at tegningen viste Christian IX's arbejdsværelse på Amalienborg.

Efter beskrivelsen i auktionskataloget viser de to af tegningerne af Frederik VIII's arbejdsværelse henholdsvis et hjørne af værelset med kongens skrivebord og udsigt over Amalienborg Plads, og det samme interiør, men uden kongens skrivebord. Endvidere omtales to andre tegninger af dette værelse uden nærmere specifikationer. Der er formentlig tale om en tegning i flere stadier, hvoraf den førstnævnte kan være identisk med en tegning på Frederiksborgmuseet. Her ser man gennem det ene vindue netop slotspladsen med billedhuggeren Salys rytterstatue af Frederik V. De tre øvrige tegningers skæbne er ikke klarlagt. I øvrigt er beskrivelsen udtryk for en efterrationalisering, idet Chr. Hetsch døde i 1903 og

Fig. 8. Chr. Hetsch: Kong Christian IX's arbejdsværelse på Fredensborg. Frederiksborgmuseet.

Christian Hetsch: King Christian IX's study at Fredensborg Palace.

således har tegnet arbejdsværelset, mens den senere Frederik VIII endnu var kronprins.

Ud over disse kongelige interiører udførte Hetsch i 1885 en akvarel af grevinde Ahlefeldt-Laurvig i hendes dagligstue på Tranekær på Langeland. Tegningen, der blev udført efter hendes død, er i slægtens eje. Ifølge Stefan Hetsch udførte faderen i 1880'erne også nogle få tegninger af borgerlige interiører. I 1880 således grosserer Thorvald Richs dagligstue og i 1882 dagligstuen hos fabriksejer Adolph Rich. En tegning af enkefru Johanne Studsgaards stue i Strandgade på Christianshavn er formentlig fra samme periode. Da Stefan Hetsch skrev sin fortegnelse, var disse tre tegninger i de pågældende familiers eje, og kun den sidstnævnte er fotograferet til Nationalmuseets arkiv. Endelig har Tove Clemmensen registreret en tegning af grosserer Wolffs hjem, men uden nærmere oplysninger eller fotografi af tegningen.

Til denne anseelige række af tegninger føjede Hetsch i 1880'erne flere tegninger af berømte mænd i deres arbejdsværelser. Det drejer sig om filolog og politiker J. N. Madvig fra ca. 1885, museumsdirektør J. J. A. Worsaae fra 1885-87, kabinetssekretær J. P. Trap fra 1886 og endelig biskop H. Martensen 1889.

Tegningerne af Madvig og Martensen var i en periode udlånt til Københavns Universitet, hvor de ikke længere er registreret, men tegningen af biskop Martensen kendes fra et fotografi i slægtens eje, og det er affotograferet til museets arkiv.

Fig 9. Chr. Hetsch: Kamma Rahbek i hjørnestuen på Bakkehuset. Tegninger af denne type er her benævnt »skitser«. På den færdige tegning sidder Knud Lyne Rahbek ved den modsatte ende af bordet. Det Kongelige Bibliotek.

Christian Hetsch: Kamma Rahbek in the corner room at Bakkehuset. Drawings of this type are called "sketches" here. In the finished drawing Knud Lyne Rahbek, Kamma's husband, sits at the opposite end of the table.

Tegningen af Worsaae i arbejdsværelset på Rosenborg tilhører Rosenborgsamlingen, mens det er uvist, hvilken skæbne den originale tegning af J. P. Trap i arbejdsværelset på Christiansborg har lidt. Et fotografi af den er publiceret i tobindsværket om *Christiansborg Slot* fra 1975. Biskop Martensens arbejdsværelse i Bispegården på Nørregade i København synes at være det sidste i rækken af afbildede arbejdsværelser udført efter de pågældende personers død.

En tegning fra 1883 af Kamma og Knud Lyne Rahbek i hjørnestuen på Bakkehuset danner dog en undtagelse, men det er en smagssag, om man vil regne den til rækken af dagligstuebilleder eller rækken af arbejdsværelser. Kamma Rahbek var død allerede i 1829, og Knud Lyne Rahbek døde året efter. På tegningen, der tilhører Bakkehuset, ser man Kamma Rahbek siddende ved et bord i færd med at skrive, mens hendes mand sidder ved den modsatte side af bordet. En skitse, kendt fra et xylografi på Det Kongelige Bibliotek, viser det samme interiør, men med Kamma Rahbek alene. Nærmest som pendant til denne tegning udførte Hetsch også en tegning af ægteparret i Bakkehusets have. Selvom der formelt ikke er tale om en interiørtegning, kan den med rimelighed indgå i denne sammenhæng, da havens rum for Kamma Rahbek nærmest var en udvidelse af hendes stuer.

I Samlingen af Arkitekturtegninger på Charlottenborg findes der desuden tre tegninger tilskrevet Chr. Hetsch, som hidtil fejlagtigt har været registreret som forarbejder til tegningen af G. F. Hetschs arbejdsværelse. Det er endnu ikke lykkedes at stedfæste motiverne, som viser henholdsvis to et-fags stuer og formentlig en havestue. Efter møbleringen at dømme er tegningerne fra i hvert fald to forskellige hjem.

Teknisk er de fleste af Chr. Hetschs interiørtegninger bygget op omkring et centralperspektiv, hvor alle de indadgående linjer i tegningen, som giver dybde i billedet, mødes i et fælles perspektiv- eller forsvindingspunkt. Som på en scene ser man de tre sider af rummet, mens både tegneren og betragteren placeres som tilskuere på den fjerde side, og her understreger Hetsch ofte sceneeffekten ved at lade den allerforreste del af gulvet være tomt. Ved på denne måde at »samle« værelset lidt længere inde i billedet skaber han afstand og overblik, samtidig med at rummet fremtræder større og mere åbent, end det måske i virkeligheden var.

Af de arbejder, der indgår i undersøgelsen, er hovedparten blyantstegninger, der repræsenterer forskellige stadier i tegneprocessen, hvorved man får en del at vide om Chr. Hetschs håndgribelige arbejdsmetode. Arbejderne er her delt i forarbejder, skitser og færdige værker. Forarbejderne er stregtegninger udført med blyant på et indtegnet net af kvadratiske felter til støtte for fastlæggelse af perspektivet, rummets dimensioner og møblernes placering. I skitserne, hvoraf nogle har været koloreret, er stregtegningen afløst af en fladedækkende, men forholdsvis let tegning, mens de færdige værker er gennemarbejdet med blyant, sort og hvid tusch og eventuelt vandfarver i andre kulører. Alt i alt er der således tale om traditionelle virkemidler. Derimod er det utraditionelt, når nogle af de figurer, der optræder i interiørerne, ved nærmere betragtning viser sig ikke at være tegnede, men indsatte fotografier af de pågældende personer, som ved hjælp af »retoucheringe« er indarbejdet så godt i tegningen, at teknikken sløres. Fænomenet er formentlig relateret til det andet utraditionelle træk i Hetschs arbejdsmetode, nemlig det at han foregav at portrættere personer, som i virkeligheden for længst eller for nylig var døde. I nogle tilfælde har han tilsyneladende tegnet efter eksisterende portrætter, men i andre altså indsat et fotografi i sin tegning.

Hensigten med figurerne er utvivlsomt at løfte interiørerne ud af anonymiteten og give dem præg af at være øjebliksbilleder. Frederik VII sidder og læser i sin lænestol, Caroline Amalie er på vej ud af sit kabinet, biskop Martensen giver sig lige netop tid til at løfte blikket fra læsepulten, mens Kamma Rahbek uforstyrret skriver videre, og C. J. Thomsen næsten vender ryggen til. Og metoden virker – men rejser samtidig spørgsmålet om tegningernes værdi som kulturhistoriske kilder, der med Hetschs egne ord var deres egentlige raison d'être. En pålidelig kilde kendetegnes bl.a. ved samtidighed og personlig tilstedeværelse, så det er bemærkelsesværdigt, at ikke blot kunstneren Hetsch, men også museumsmanden Worsaae har betragtet fremgangsmåden som legitim.

Det er i denne forbindelse ikke lykkedes at finde direkte vidnesbyrd om, hvordan eller hos hvem ideen er opstået, men et brev fra Hetsch til Worsaae den 31. oktober 1883 kaster delvis lys over sagen. Hetsch skriver: »Angaaende disse Billeder af Kongehusets Værelser, som jeg i Novb 81 tillod mig at tale til Dem om, og i Novb 82 skrev en Ansøgning til Kultusministeriet om, og om hvilke De ved vor Samtale d. 22 Nov 82 ikke mente det var betimelig at indsende den, da Rigsdagen næppe sagde ja til Ansøgningen. Angaaende denne Sags Gjennemførelse i Rigsdagen i Aar 83 ser jeg ej heller noget Haab, ... og det rimeligste er vel under de nuværende sørgelige Forhold, at Majoriteten i Rigsdagens Udvalg siger Nei til Alt; jeg har derfor nu skrevet til Kultusministeren og tilladt mig at andrage om at der

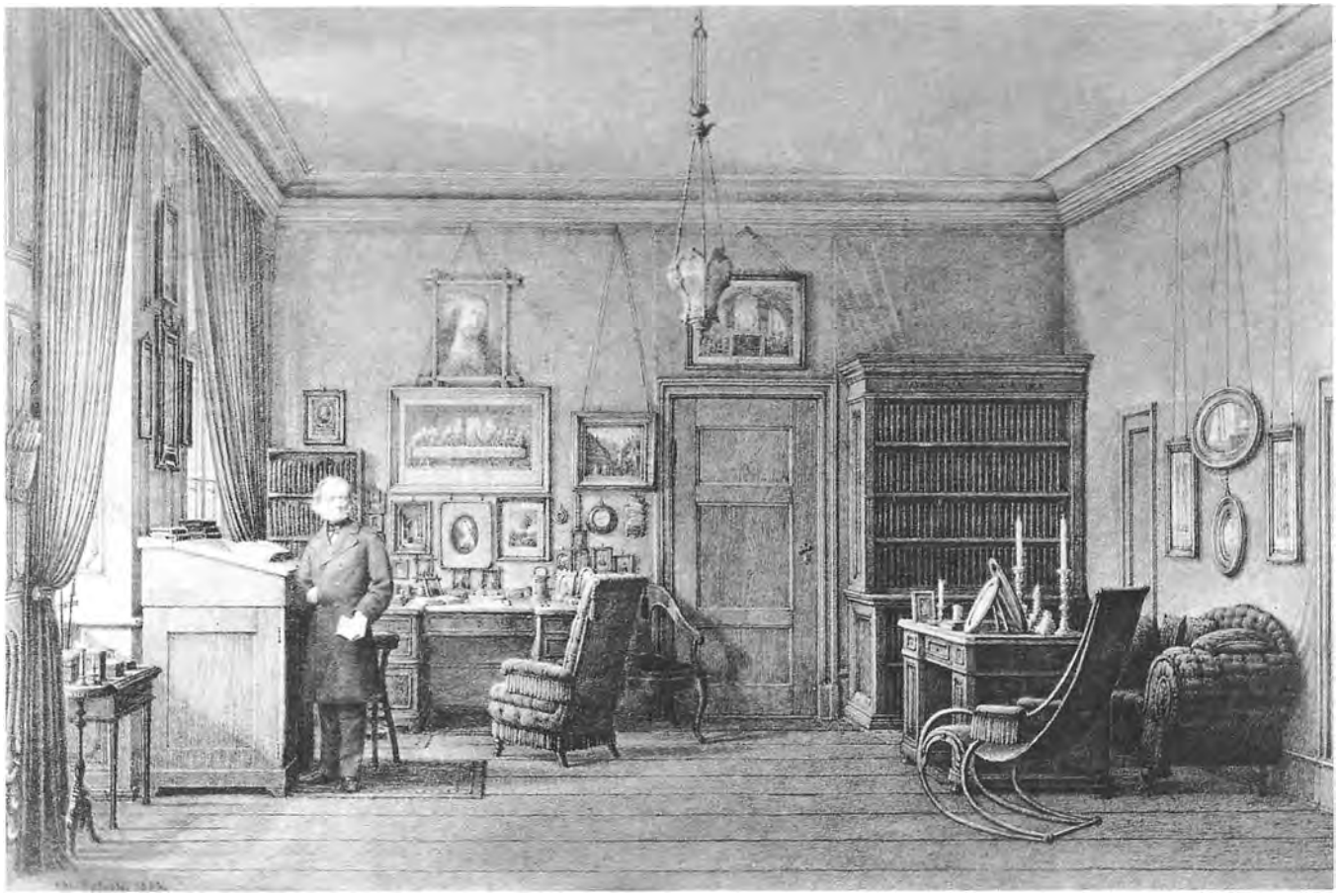

Fig 10. Chr. Hetsch: Biskop Martensen i sit arbejdsværelse i Bispegården på Nørregade, København. 1889. Efter fotografi af Hilmar Crone.

Christian Hetsch: Bishop Martensen in his study in the Bishop's House in Nørregade, Copenhagen. 1889. After a photograph by Hilmar Crone.

af dets faste Fond, som staar til Ministeriets Raadighed maa ydes mig Understøttelse til at udføre disse Tegninger, og dersom den omskrevne Sum bevilges kan jo Tegningerne gives til Rosenborgs Samling«. Han beder derefter Worsaae støtte sit andragende, der ville blive ledsaget af fotografier af fem tegninger.

Sagen må imidlertid være trukket i langdrag, for endnu i februar 1885 var der brug for støtte både fra Worsaae og andre. Blandt disse kan et brev fra overhofmarskal Løvenskiold til Chr. Hetsch stå som eksempel: »Det har været mig særdeles kjært at erfare, at De har gjort indledende Skridt til, at de Billeder, fremstillende Kong Christian den 8de og hans Dronnings daglige Værelser i Palaiet paa Amalienborg og paa Sorgenfri Slot, hvortil De har samlet Studier og gjort Forarbeider, kunne blive erhvervede for Samlingen paa Rosenborg Slot, og jeg beklager derfor saameget mere, at det endnu ikke er lykkedes Dem at tilveiebringe de Beløb, der udfordres til Billedernes Udførelse. Hvad jeg har seet fra Deres Haand af lignende eller beslægtede Arbeider, synes efter min Overbevisning at være en betryggende Garanti for at disse Billeder ville blive en nøiagtig, dygtig og smagfuld Giengivelse af de Høisalige Majestæters daglige Omgivelser og derved for Efterverdenen ikke alene et interessant Minde om de Steder, hvor de daglig færdedes, men tillige i culturhistorisk Henseende et værdifuldt Bidrag til Oplysning om Tidsaanden og om den da herskende Stil og Smag. Meget skulde jeg derfor beklage, om ingen af de Institutioner, hvis særlige Formaal det er at fremme Kunst og Videnskab og at

værne om Bevarelsen af vore historiske Minder, maatte see sig istand til at imøde komme og støtte Deres Bestræbelser i saa Henseende«. En anbefalingsskrivelse fra Worsaae med samme dato og et meget lignende indhold blev i november yderligere gentaget eller bekræftet af hans efterfølger som direktør for Rosenborgsamlingen, C. Herbst.

Hetschs forhold til Rosenborgsamlingens nye leder synes på dette tidspunkt at have været udmærket, men i det tidligere omtalte bilag i hans privatarkiv ser man, at dette ikke varede ved, selvom det også fremgår, at billederne i mellemtiden må være kommet i Rosenborgs varetægt. Teksten, der utvivlsomt drejer sig om tegningerne af de kongelige interiører, lyder: »Efterhaanden som Billederne i kostbare Rammer blev færdige blev de afleveret til Rosenborg og skulle efter Worsaaes Mening indordnes i Samlingen ved en Omordning som han ønskede og agtede at foretage. – Efter hans Død har min fordums gode Ven Conferentsraad Herbst – jaget dem alle ud af Slottet. Nu ligger de (de eneste der existere og umulig kan skaffes til Weie nu da Værelserne ere forandret og alle Gjenstande ere spredte for alle Vinde ude omkring i Verden) gjemte i Kasser i Industriforeningens Gaard – det mindst bran[d]farlige Sted – efter at de vare flyttede fra det Kabinet i Bygningen, som Bestyrelsen havde anvist dem, til det brandfarligste Sted paa Loftet – efter Ordre af Tømmermester Kortsen og maaske – … «. Vi kender desværre ikke grunden til, at tegningerne åbenbart ikke længere blev værdsat af Herbst, men for eftertiden er de i flere tilfælde enestående kilder vedrørende de gengivne interiører.

Med hensyn til kildeværdien er man umiddelbart mest skeptisk over for de tegninger, der blev udført længe efter, at de pågældende interiører tjente den person og den funktion, som tegningen foregiver at dokumentere. Som vi har set, afholdt metoden ikke Hetschs samtidige fra at anbefale projektet, og i flere tilfælde har vi endnu mulighed for at efterprøve hans troværdighed.

Det gælder fx hans tegning af Caroline Amalies bibliotek, der blev indrettet i gotisk stil i 1852, og som er bevaret næsten urørt i Christian VIII's Palæ, og hvis autenticitet således ikke kan betvivles. Det gælder også tegningen af Frederik VII's arbejdsværelse på Jægerspris, der blev udført omkring tyve år efter kongens død. Om tegningens tilblivelse skriver Hetsch til Worsaae den 31. oktober 1883: »Efter Jyllandsrejsen tog jeg til Jægerspris, og paabegyndte der, efter Direktionens Tilladelse, et Billede af Kong Frederik d. 7de i sit Arbejdsværelse med sin danske Hund, det kan først fuldføres paa Stedet næste Sommer, jeg haaber, Billedet skal blive Karakteristisk og godt«. Der er således ingen tvivl om, at Hetsch har påbegyndt – og agtet at fortsætte – sit arbejde på stedet og ikke fx tegnet interiøret efter fotografi. I tegningen genkender man først og fremmest kongens karakteristiske skrivemøbel, udført i nyrokoko af hofstolemager C. B. Hansen i 1851, og Andreas Kolbergs buste af kongens moder, prinsesse Charlotte Frederikke, samt David Monies maleri af lensgrevinde Danner i brudedragt ved Frederik VII's buste. Helt i forgrunden til højre skimtes også lidt af kongens karakteristiske pibebræt. Til kongens skikkelse og den store hund foran kaminen var Hetsch derimod henvist til at hente forlæg andre steder. Hunden fandt han åbenbart i J. V. Gertners dobbeltportræt af kongen og grevinde Danner fra 1861, mens forlægget for kongens figur synes at trække på flere beslægtede fremstillinger.

Fig. 11. Fotografi af Chr. Hetschs tegning af enkedronning Caroline Amalies gotiske bibliotek på Amalienborg. 1881. Fem af Chr. Hetschs interiørtegninger blev udsendt af Hoffensberg & Trap's Etablissement i en mappe med titlen: »Mindeblade fra Deres Majestæter høisalig Kong Christian den Ottende's og Dronning Caroline Amalie's Hjem paa Amalienborg og Sorgenfri Slotte«.

Photograph of Christian Hetsch's drawing of Dowager Queen Caroline Amalie's Gothic Library at Amalienborg. 1881. Five of Christian Hetsch's interior drawings were published by Hoffensberg & Trap's Etablissement in a folder with the title: "Memorials of Their Majesties the late King Christian the Eighth and Queen Caroline Amalie's Home at Amalienborg and Sorgenfri Palaces".

Vi ved ikke, hvorfor Hetsch i 1874 udførte to – muligvis tre – tegninger af Kuppelsalen på Gjorslev, men vi ved, at han i 1847, som lærling hos dekorationsmaler Løffler, bistod denne ved udførelsen af interiørdekorationer på Gjorslev efter faderens, G. F. Hetschs, tegninger. Han har således allerede dengang været fortrolig med salen.

Blandt de tegninger vi kender, knytter den største tidsafstand sig til de to af hjørnestuen og haven på Bakkehuset, signeret og dateret af Hetsch i 1883. På dette tidspunkt havde Kamma og K. L. Rahbek været døde i over 50 år, og deres hjem på Bakkehuset havde i mellemtiden gennemgået adskillige omskiftelser. Tegningerne er da også korrekt forsynet med en oplysning om, at de er rekonstrueret af Chr. Hetsch, men ikke på hvilket grundlag. Da fotografiet på Rahbekkernes tid endnu hørte fremtiden til, kan fotografiske forlæg udelukkes, ligesom der så vidt vides ikke foreligger samtidige tegninger eller malerier af stuen. Det kan derfor undre, at Hetsch overhovedet gik i gang med motiverne fra Bakkehuset. En del af

forklaringen ligger måske i, at han på mødrene side var i slægt med Knud Lyne Rahbek, der var halvbror til Chr. Hetschs mormor, Anna Margrethe Rakbek. Ganske vist kan Hetsch, som var født i 1830, ikke personligt have kendt hverken Kamma eller Knud Lyne Rahbek, men via forældrenes venskab med dem har han haft adgang til førstehåndsoplysninger. Ved Bakkehusudstillingen i 1903 fik man hjælp til indretningen af Oehlenschlägers datter, Marie Konow, der som barn var kommet i hjemmet. Det er sandsynligt, at hendes oplysninger sammen med Hetschs tegning har dannet grundlag for den senere indretning af mindestuerne. Så når man i dag står på Bakkehuset og sammenligner hjørnestuen med Hetschs tegning af stuen, ser man måske ikke, som man skulle tro, et bevis på tegningens troværdighed, men derimod et eksempel på, at hans tegning har dannet grundlag for en museal genskabelse af stuen?

Disse eksempler viser, at selv hvor Hetschs grundlag umiddelbart synes svævende, var motiverne trods alt forankrede i virkeligheden, og de viser, at Hetsch redeligt gjorde opmærksom på det, hvis han tegnede efter hukommelsen eller ligefrem rekonstruerede. I protokollen på Antikvarisk-Topografisk Arkiv finder man også et eksempel på, at han tegnede efter forlæg: »Prospect af Kronborg (1659), efter Pufendorf«. Brugen af fotografier kan naturligvis betragtes som billedmanipulation, men også som udtryk for, at man vedkender sig, at den pågældende ikke har siddet model, hvad en tegnet figur i højere grad ville have indikeret.

Chr. Hetsch tilhørte den sidste generation af professionelle interiørtegnere, inden fotografiet tog over. Blandt hans kolleger lægger man især mærke til malerne Andreas Juuel og Peter Ølsted, hvis motivkreds næsten var identisk med hans, men hvor især Ølsteds udtryksmåde var langt mere farverig. Hetsch adskiller sig først og fremmest fra sine samtidige ved at arbejde inden for et målrettet projekt, men også ved sin beherskede kolorit, der minder om såvel grisaillemaleri, dvs. maleri i gråtoner, som om tidens mange grafiske og fotografiske udtryk i sort og hvidt. Hetschs stil er redelig og nøgtern, alle detaljer tages med, og det tog tid. I et enkelt tilfælde kan vi dokumentere hans arbejdsindsats, idet der på bagsiden af tegningen af Worsaae er et brev af 3. november 1901 til museumsinspektør P. Brock på Rosenborg. Her fortæller Hetsch, at han påbegyndte arbejdet den 3. november 1885 kl. 10 om morgenen, og at han i 1886-87 arbejdede på tegningen i 245 timer fordelt på 49 dage og fuldførte arbejdet den 22. februar 1887.

Netop spørgsmålet om tiden bringer os tilbage til Hetschs arbejdsmetode, hvor man i første omgang studser over, at mange af tegningerne var »udført efter paagjældendes Død«. Med ovennævnte timetal in mente forstår man bedre, at det i praksis ofte har været den eneste farbare vej, som også bør ses i sammenhæng med tidens øvrige dokumentationspraksis. Tegninger af monumenter, genstande og ornamenter fra såvel den klassiske som den danske oldtid og den historiske fortid indsamledes med flid af museerne, og Hetsch bidrog selv med talrige sådanne tegninger fra mange egne af landet. Disse tegninger skulle først og fremmest dokumentere fortiden og bære vidnesbyrd om den, men de skulle også tjene til inspiration for tidens kunstnere og håndværkere, der omsatte dem i historicismens mange udtryk eller i direkte rekonstruktioner af fortiden. På dette område havde Hetsch allerede fra sine unge år høstet anerkendelse for interiører i Christian IV's

stil og andre historiske rekonstruktioner. En udtalelse fra godsejer P. B. Scavenius udtrykker formentlig både hans egen og samtidens anerkendelse, når han den 3. februar 1886 beskriver Hetsch som: »en gjennemdannet Mand, der ikke var bleven hængende i een bestemt Stilart, men var alsidig nok til dels at kunne gaa ind snart i denne ene, snart i den anden ...«.

Det forekommer sandsynligt, at netop denne færdighed er baggrunden for samarbejdet med arkæologen Worsaae, der – ud over sine direktørposter på Oldnordisk Museum og Rosenborg – også var formand for bestyrelsen af det i 1878 oprettede Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot og dermed var dybt involveret i oprettelse og vedligeholdelse af historiske samlinger. Rosenborg var – og er – en autentisk ramme for en kronologisk samling bygget op omkring kongerækken fra Christian IV til Frederik VII. På Frederiksborg derimod var selve bygningen en delvis rekonstruktion, og ambitionen var at kunne levendegøre forestillingen om vigtige begivenheder og berømte personligheder fra Valdemarernes periode til samtiden. Dette mål kunne for den ældre periodes vedkommende kun indfries ved at ty til idealfremstillinger og rekonstruktioner, mens kildegrundlaget i den senere periode enten var til stede eller kunne skaffes til veje. I dette perspektiv var Hetschs tegninger ikke kunstværker, men dokumentation af samtiden og dermed potentielt nyttige arbejdsredskaber.

Når Hetsch anvendte portrætfotografier i nogle af sine tegninger, skylder man også at se denne metode i sammenhæng med datidens praksis, der som nævnt kunne omfatte rene idealfremstillinger af personer, hvis udseende man intet kendte til. Det er ligeledes værd at bemærke, at anvendelse af menneskefigurer i fx udstillings- eller museumsopstillinger var ved at vinde indpas. På den store Kunst- og Industriudstilling i København 1879 kunne man i de udstillede bondestuer, der var opstillet som hele interiører, også møde »beboerne« iført originale dragter. Ildsjælen bag initiativet var Bernhard Olsen, xylograf og artistisk direktør for Tivoli, som dermed lagde grunden til Dansk Folkemuseum, hvis oprettelse i øvrigt støttedes aktivt af Worsaae. Vi skal ikke her følge hverken ideens videre udvikling eller diskussionerne omkring den, men blot lade den illustrere, at Hetsch også på dette punkt var i pagt med sin tid.

Det erklærede formål med figurer – det være sig i billeder som i udstillinger – var gerne af pædagogisk og oplysende karakter. Dertil kom naturligvis også et formidlingsmæssigt og kommercielt aspekt, som utvivlsomt spillede en rolle, når flere af Hetschs tegninger blev mangfoldiggjort i tryk eller fotografi – og dermed også kan ses som forløbere for vore dages boligreportager fra kendte personers hjem.

I dag – over et hundrede år senere – har tegningerne ikke blot betydning på grund af motiverne, men er i kraft af såvel teknik som montering og indramning også blevet et stykke kulturhistorie i sig selv og et dokument over en tids tænkemåde.

LITTERATUR

Clemmensen, Tove: *Danske interiørtegninger fra rococo til klunketid.* 1951.
Clemmensen, Tove: *Skæbner og interiører. Danske tegninger fra barok til klunketid.* 1984.

SUMMARY

The quiet rooms. Interior drawings by Christian Hetsch as documentation of cultural history

The name Hetsch is well known in Denmark. As a rule it refers to the architect and professor G.F. Hetsch. But this article is about his son, the architectural draughtsman Christian Frederik Hetsch (1830-1903), who signed three interior drawings now in the department of Danish Modern History at the National Museum. Two of these drawings claim to show King Frederik VII in his study at Jægerspris and the Dowager Queen Caroline Amalie in her room at Sorgenfri, but both drawings were done after the deaths of the people in question.

In Christian Hetsch's private archive in the Danish National Archives one can see that these are not exceptions, but part of a major project. In his autobiographical notes from 1889 Christian Hetsch writes: "In recent years, at the request of Chamberlain Worsaae [director of the Museum of Nordic Antiquities and the Rosenborg Collection] I have been most preoccupied with the rendering of interiors of the living rooms of our monarchy, aristocracy and famous men and women with portrait figures in them, all done after the death of the subjects, but before the interiors had yet been disturbed. The intention of these works is to give posterity accurate, faithful culture-historical pictures of the taste and style that prevailed in our own and the immediately preceding time".

These are thus not drawings as works of art, but as documentation of cultural history, which gave rise to the present investigation, that has identified 30 works done from the beginning of the 1860s up to the end of the 1890s. From a source-critical point of view it appears to be a weakness that several of the drawings were done after the death of the subject, and one is rather surprised to see that some of the portraits seen in the drawings are in fact inserted photographs.

However, the chronological issue should be viewed in the light of the general documentation practice of the period, which had no qualms about reconstruction and ideal representations of people and events for which there was no documentation – just as the inserted figures which give the interiors life and identity can for example be compared to the figures that "occupied" the farmhouse interiors exhibited at the great Exhibition of Arts and Industries in Copenhagen in 1879.

Hetsch's drawings were in these respects in accordance with the times, but by documenting the age they were also potentially useful tools for the future. Today – over a hundred years later – the drawings are not only important for their subjects, but, by virtue of technique as well as mounting and framing, have also become a slice of cultural history in their own right and a document of the way of thinking at the time.

De første mennesker i det nordligste Grønland

Eigil Knuths opdagelser i Thuleområdet

AF MIKKEL SØRENSEN

Nationalmuseets grønlandsforskere har altid været interesseret i de første menneskers oprindelse i Grønland: Hvem var de? Hvor kom de fra? Hvornår kom de? Dette gjaldt i særdeleshed Eigil Knuth, som udgravede og undersøgte Nord- og Nordøstgrønland. Han efterlod sig store arkæologiske samlinger i Nationalmuseets magasiner.

Eigil Knuth (1903-96) var den første arkæolog, der erkendte og undersøgte stenalderen i Thuleområdet i Grønland. Han var allerede fra begyndelsen klar over, at netop dette område rummede nøglen til at forstå de første indvandringer til Grønland, fordi geografien gør, at man nødvendigvis kommer herigennem på vej ind i Grønland fra Canada. Igennem fire sæsoner undersøgte og udgravede han stenaldereskimoiske ruiner ved lokaliteten Nuulliit (Nûgdlît) i det sydlige Thuleområde (fig. 1 og 3). Resultaterne af undersøgelserne var ham til stadighed

Fig. 1. Bopladsen Nuulliits placering i det østlige Arktis. Det nordlige Grønland (Thuleområdet) ligger tæt på Canada, og dette område har derfor været den naturlige »indgang« til øen for de arktiske befolkninger.

The location of the settlement Nuulliit in the eastern Arctic. Northern Greenland (the Thule area) lies close to Canada, and this area was therefore a natural 'gateway' to the island for the Arctic populations.

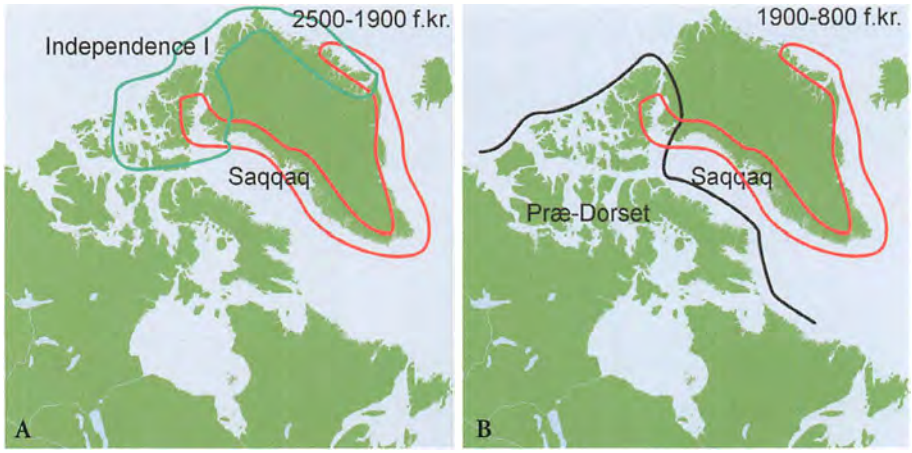

Fig. 2. A: De første mennesker som kom til Grønland, kaldet Saqqaq- og Independence I-kulturerene, kom fra Alaska omkring 2500 f.Kr. Independence I-kulturen tilpassede sig det højarktiske område, mens Saqqaq-kulturen især kendes fra Vestgrønland. B: Omkring år 1900 f.Kr. forsvandt Independence I-kulturen, mens Saqqaq-kulturen fortsat levede godt i de lavarktiske områder i Grønland. De nyeste tolkninger af fundmaterialer fra Thuleområdet, udgravet af Eigil Knuth ved Nuulliit og på Hall Land viser, at Præ-Dorset-kulturen, som hidtil kun har været kendt fra Canada, også har beboet Nordgrønland.

A: The first people who came to Greenland, called the Saqqaq and Independence I cultures, came from Alaska around 2500 BC. The Independence I culture adapted to the High Arctic area, while the Saqqaq culture is best known from West Greenland. B: Around the year 1900 BC the Independence I culture disappeared, while the Saqqaq culture continued to live well in the Low Arctic areas in Greenland. The latest interpretations of the find material from the Thule area excavated by Eigil Knuth at Nuulliit and in Hall Land show that the Pre-Dorset culture, hitherto only known from Canada, also lived in North Greenland.

en gåde: Genstandene og ruinerne ved Nuulliit lignede ikke, hvad han kendte fra Nordgrønland. Eigil Knuth (herefter kaldet Eigil) tolkede fundene som et specielt kulturfænomen, som han kaldte *Old Nuulliit kulturen*, dvs. tilhørende den oprindelige arktiske stenalderbefolkning, der ellers kun var kendt fra Alaska. Eigils tolkninger af Nuulliit og materialet herfra har siden været lidt af et mysterium i den arkæologiske verden. En ny undersøgelse af materialet fra Eigils udgravninger ved Nuulliit er derfor blevet udført ved SILA, Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning, i 2007. Undersøgelsen inddrager den viden, vi i dag har om stenalderen i Østarktis og betjener sig af en række nye analysemetoder.

Eigil undersøgte og udgravede i Thuleområdet igennem hele syv sæsoner fra 1952 til 1990. Sæsonerne 1952, -53 og -58 blev brugt på at forsøge at påvise stenaldereskimoisk tilstedeværelse. Dette projekt lykkedes i 1958, da han besøgte den store boplads fra Thulekulturen »Nuulliit«, som arkæologen Erik Holtved tidligere havde undersøgt for Nationalmuseet. Herefter koncentrerede han sig om at finde og undersøge stenaldereskimoiske ruiner ved Nuulliit i sæsonerne 1960, -75 og -90. Eigil prioriterede sine opdagelser i Thuleområdet meget højt og brugte mange kræfter på at forstå deres forhistoriske sammenhæng og oprindelse i Alaska i forhold til de stenalderkulturer (*Independence I* og *Independence II*-kulturerne), han kendte så godt fra Nordøstgrønland.

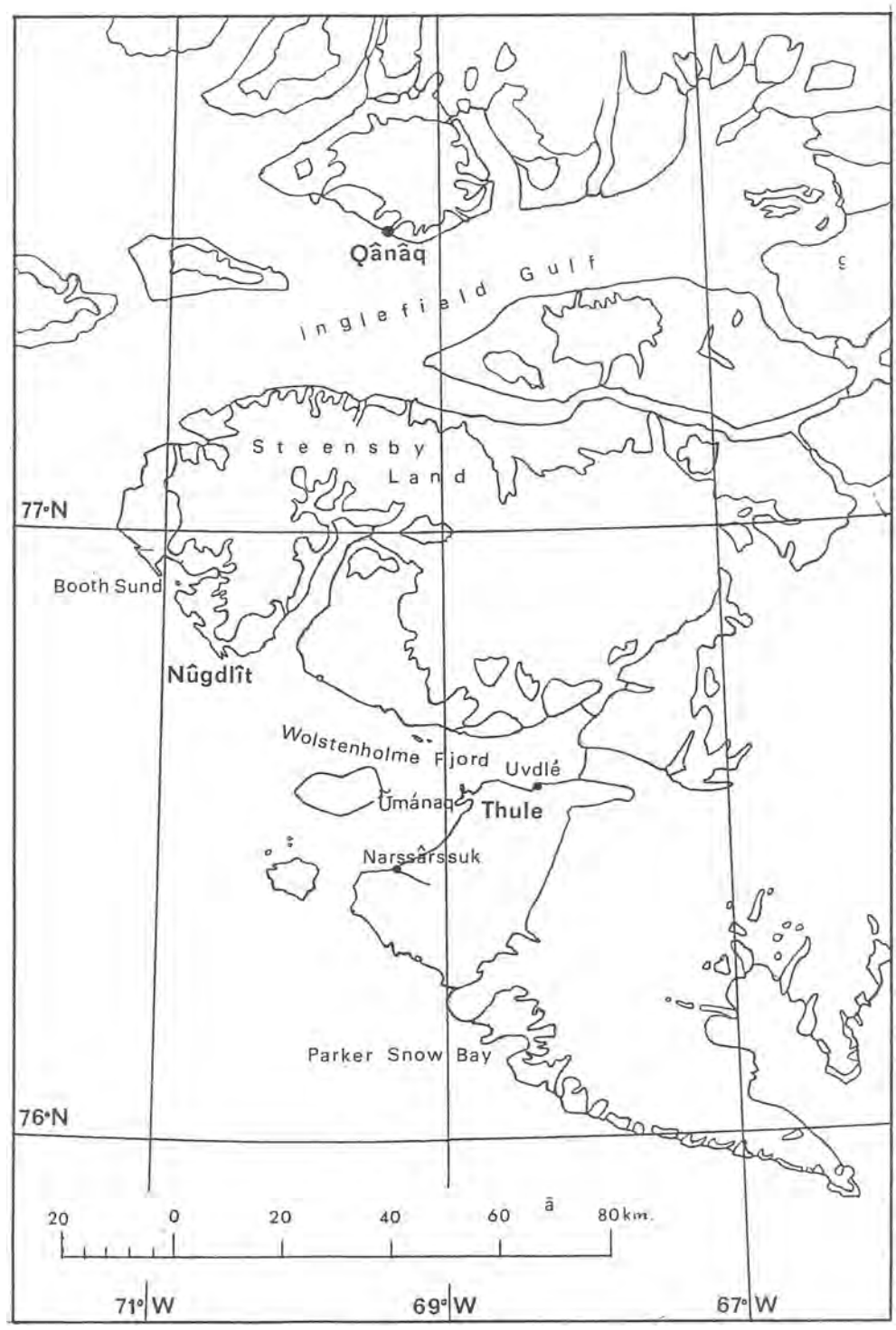

Fig. 3. Det sydlige Thuleområde med de lokaliteter, Eigil Knuth besøgte og undersøgte fra 1952 til 1990. Tegning: Eigil Knuth.

The southern Thule area with the sites that Eigil Knuth visited and investigated from 1952 until 1990.

Men det skulle vise sig, at Eigil var kommet på en svær opgave. Kulturhistorien i Thuleområdet er langt mere kompliceret end i resten af Grønland. Desuden var de højarktiske områder i Canada ikke tilstrækkeligt undersøgt til, at en nærmere kulturhistorisk tolkning kunne foretages i 1970'erne. En oversigt over fundene fra Nuulliit samt nogle foreløbige tanker udkom i artikelform i 1978, men Eigil nåede aldrig at få publiceret sit materiale fra Nuulliit sammen med sine tolkninger, som

han egentlig havde ønsket det. Ud over hele oldsagsmaterialet fra Nuulliit viste det sig, at han også efterlod sig et stort manuskript samt rentegnede planer og figurer til den bog, han havde planlagt. Manuskriptet fandtes magasineret i hans arkivalier på Dronningens Håndbibliotek. Den forskningsmæssige værdi af fundene fra Nuulliit samt det faktum, at Eigil allerede havde forberedt en publikation, gjorde, at der fra SILA's side blev taget initiativ til at genbehandle og publicere Eigils undersøgelser fra Nuulliit. Dette er sket takket være bevillinger fra Pearyland Fonden og SILA.

I årene 1952-58 undersøgte Eigil Thuleområdet, når han mellemlandede ved Uummannaq (Umánaq) på vej til Peary Land (fig. 3). Undersøgelserne tog udgangspunkt i den af Knud Rasmussen anlagte Thule handelsstation og boplads Uummannaq ved Dundasfjeldet. I 1952 var Thule stadig beboet af polareskimoer, og Eigil besøgte de berømte fangere Odak – som var med Peary på Nordpolen – og Inukitsupaluk og Qaavigarsuaq, der fulgte med Knud Rasmussen henholdsvis på 2. og 5. Thule-Ekspedition. Eigil spurgte til, om fangerne havde gjort fund af stenredskaber fra stenaldereskimoer i Thuleområdet, men uden held. Derefter undersøgte han området omkring Uummannaq-bopladsen samt Uummannaqfjeldet mellem 6 og 20 m over havet. Men bl.a. på grund af overvoksninger med sort lav fandt han ingen genstande. Allerede da han kom året efter, var situationen fuldstændig ændret ved Uummannaq. Polareskimoerne var deporteret til den ny bygd Qaanaaq (Qânâq) i Inglefield Bredning i forbindelse med anlæg af det amerikanske militærs Thulebase. De områder, han året før løseligt havde undersøgt, var blevet opgravet i forbindelse med amerikanske anlægsarbejder. Eigil skriver om Uummannaq-halvøen: »Det følgende år, 1953, lå Eskimo-bopladsen forladt, og hele halvøens overflade var afskrællet og oppløjet af bulldozers, så intet af dens oprindelige struktur stod levnet«.

I 1953 undersøgtes desuden Narsaarssuk (Narssârsuk) 18 km sydvest for basen, men heller ikke her lykkedes det trods en del ruiner at finde efterladenskaber fra stenaldereskimoer.

I 1958, inden Eigil fløj videre til Hall Land, undersøgtes Wolstenholme Fjords sydkyst samt *Head of Parker Snow Bay*. På vej tilbage mod Thulebasen fra Hall Land med isbryderen Atka i 1958 blev Eigil sat af på Steensby Lands vestkyst ved Booth Sund, som blev undersøgt, men det var først, da han ved lokale polareskimoers hjælp blev sejlet ned til Nuulliit, at han efter nogle dage gjorde fund af stenredskaber og anlæg, der uomtvisteligt er stenaldereskimoiske.

Nuulliit betyder »dem som lever længst væk på en odde/halvø« og henfører til den Thule-eskimoiske boplads, som findes yderst på den vestligste odde, der strækker sig ud i Baffin Bugt, lige nord for Granville Fjord (fig. 4).

Den lille halvø Nuulliit er et barskt og forblæst sted neden for iskappen på Steensby Land. Men det er på baggrund af havet, det lavvandede, næringsrige havområde og isforholdene ud for Nuulliit, at halvøens tidligere store bosættelse skal forstås. De lavvandede områder er levested for hvalrosbestande, som æder muslinger og bunddyr ned til ca. 80 meters dybde. Vinteren igennem støder isbjerge på grund ud for Nuulliit og forårsager store revnedannelser i isen ved de kraftige tidevandsændringer. Revnerne skaber mulighed for, at hvalros, små hvaler samt

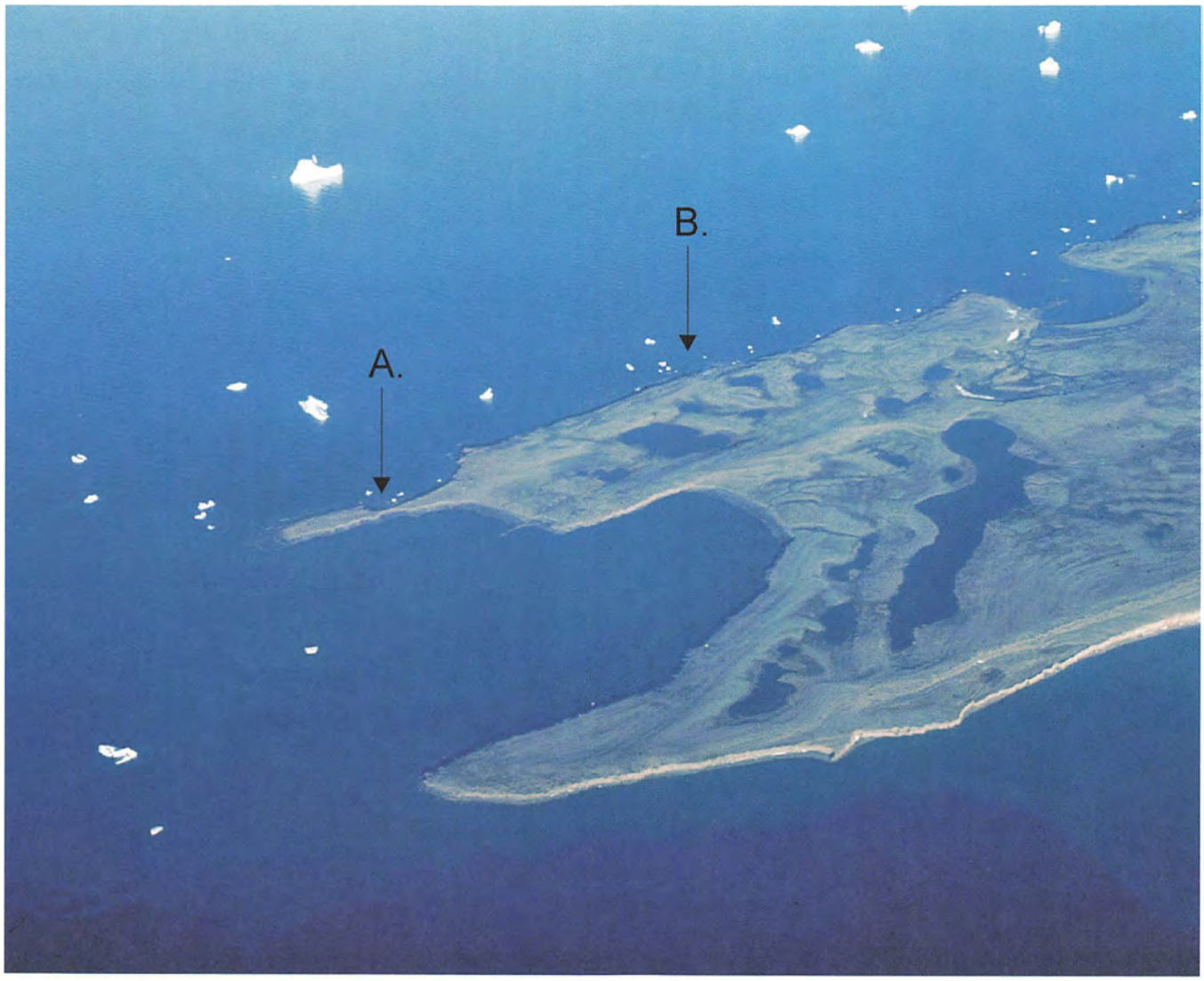

Fig. 4. Den yderste halvø, Nuulliits, beliggenhed i udmundingen af Wolstenholme Fjord og Granville Fjord. »A« markerer, hvor Thulekulturens store vinterboplads fandtes. Den blev anvendt fra 1200-tallet og op til nutiden. »B« markerer stenalderbopladsen, hvor Eigil Knuth opdagede og undersøgte seks grupper med forhistoriske boligruiner. Foto: Eigil Knuth.

The location of the outermost peninsula, Nuulliit, at the mouth of Wolstenholme Fjord and Granville Fjord. "A" marks the place where the Thule culture's large winter settlement was found. It was in use from the 1200s until modern times. "B" marks the Stone Age settlement where Eigil Knuth discovered and investigated six groups with prehistoric dwelling ruins.

sæler kan have deres åndehuller i isen, og de kan dermed jages af de mennesker, som bebor Nuulliit.

I begyndelsen af sit ophold ved Nuulliit koncentrerede Eigil sig om udgravningen af nogle ruiner, som han håbede på var stenaldereskimoiske. De viste sig dog at være fra Thulekulturen, men han nåede under sit femdages ophold på stedet i 1958 lige akkurat også at opdage den stenaldereskimoiske tilstedeværelse nord for Holtveds udgravninger. Eigil skrev i 1977: »Den følgende dag – min næstsidste på

stedet – fandt jeg ruiner af en helt anden karakter oppe på selve F-plateauet, hvor jeg aftenen i forvejen havde forestillet mig deres eksistens men trods yderste agtpågivenhed intet kunnet opdage. En efter en gav de sig tilkende, i et antal, som var svært at bestemme, fordi de kun i ringe grad skilte sig ud fra den stenede overflades mange struktur fænomener der var naturens værk. Også på naboplateauerne tonede de frem, og et par flintsager stak op af rallen inden for deres periferier. Alt i alt måtte de opfattes som vidnesbyrd om en boplads, ældre end terrassehyldens »shelters« ...«. Eigil sejlede herefter tilbage til Uummannaq med lokale polareskimoer (fig. 5).

Eigil var begejstret over sin opdagelse i 1958 og kom allerede tilbage i 1960 for i fem dage at fortsætte undersøgelserne. Anlæggelsen af basen og amerikanernes

Fig. 5. Med de lokale polareskimoer Maigssánguaq, Petaq, Ussarqak og Simiqaq på vej tilbage med båd fra Nuulliit til Uummannaq i 1958. Foto: Eigil Knuth.

With the local Polar Eskimos Maigssánguaq, Petaq, Ussarqak and Simiqaq on the way back by boat from Nuulliit to Uummannaq in 1958.

tilstedeværelse i Thuleområdet betød nye muligheder for transport, og Eigil var ikke sen til at udnytte dem. Nu fløj han fra basen ved Uummannaq til Nuulliit med helikopter. Adskillige nye ruingrupper og genstande blev afdækket i løbet af sæsonen i 1960. Eigil fandt bl.a. en lille, smal pilespids (fig. 6), som ikke lignede dem fra Independence-kulturerne i Nordøstgrønland, men mere dem fra forfædrene til stenaldereskimoerne, kaldet Denbigh-kulturen, kendt fra Alaska. Denne pilespids var en af årsagerne til, at han begyndte at opfatte Nuulliit-bopladsen som noget specielt – som en repræsentant for den ældste indvandring til Grønland. Samtidig fik Eigil kulstof 14-dateret knogleprøver, som gav ham en række dateringer, hvoraf flere var bemærkelsesværdigt tidlige. Desværre blev de alle foretaget på knogler fra dyr med et højt indtag af marint fødemateriale, hvilket betyder, at dateringerne generelt bliver for gamle i forhold til deres reelle alder, en fejlkilde vi siden har haft mulighed for at blive klogere på.

I 1977 vendte Eigil tilbage med en kammerat, sportsekspeditionsmanden Erik Hoff. Egentlig skulle de have været til Washington Land. Men vejrforholdene var så dårlige det år, at de kun nåede til Nuulliit, hvor de efter hele 47 dage og en vejrmæssigt hård sæson hentedes hjem igen. Eigil fortsatte i denne sæson sine undersøgelser og fik et bedre overblik over de stenaldereskimoiske ruiner, deres indhold og deres beliggenhed i forhold til hinanden. I alt har han fundet 30 ruiner, som han henførte til den ældste stenaldereskimoiske kultur, samt 14 ruiner af »shelter«-type, som han knyttede til en yngre kultur. Således konkluderer Eigil i 1977, at Nuulliit er den største stenaldereskimoiske boplads i Grønland (fig. 7). Da Eigil vendte tilbage efter sæsonen i 1977, opsummerede han sine resultater, renskrev sine dagbøger og begyndte på et stort manuskript om Nuulliit. Foreløbig publicerede han en oversigt over bopladsen med sine tanker om, at Nuulliit har den ældste stenaldereskimoiske bosættelse i Grønland og er sammenlignelig med Denbigh-kulturen i Alaska. Det »store manuskript« blev dog aldrig færdigt – det voldte ham bestandig problemer. Der var simpelthen for mange uklarheder både angående karakteren af oldsagsmaterialet og de naturvidenskabelige dateringer. Dette er baggrunden for, at han i 1990, i en alder af 87 år, igen drog til Nuulliit, denne gang med to arkæologistuderende, Tim Grønnegaard og Claus Kjeld Jensen, som hjælpere. Først og fremmest var det hans mål at finde datérbare organiske materialer i de stenaldereskimoiske ruiner, for endegyldigt at fastslå bopladsens høje alder. Men Eigil fandt ikke tilstrækkeligt organisk materiale i ruinerne og nåede derfor ikke sit mål. Til gengæld udgravede, undersøgte og dokumenterede de to studerende de ruiner, Eigil ikke havde nået i de foregående sæsoner, og på denne måde blev det, set i bakspejlet, alligevel en vellykket sæson.

Fig. 6. Lille, smal pilespids fundet i ruin nr. 7 i ruingruppe F på Nuulliit. Pilen adskiller sig ved sin størrelse og stil fra Independence I-kulturen og var derfor medvirkende til, at Eigil Knuth begyndte at opfatte stenalderens bosættelser ved Nuulliit som noget særegent i Grønland. Pilespidsen er 2,8 cm lang. Foto: J. Sørensen.

Small narrow arrowhead found in ruin no. 7 in the ruin group F at Nuulliit. The arrow differs in size and style from those of the Independence I culture and therefore helped Eigil Knuth to see the Stone Age settlements at Nuulliit as something distinctive in Greenland. The arrowhead is 2.8 cm long.

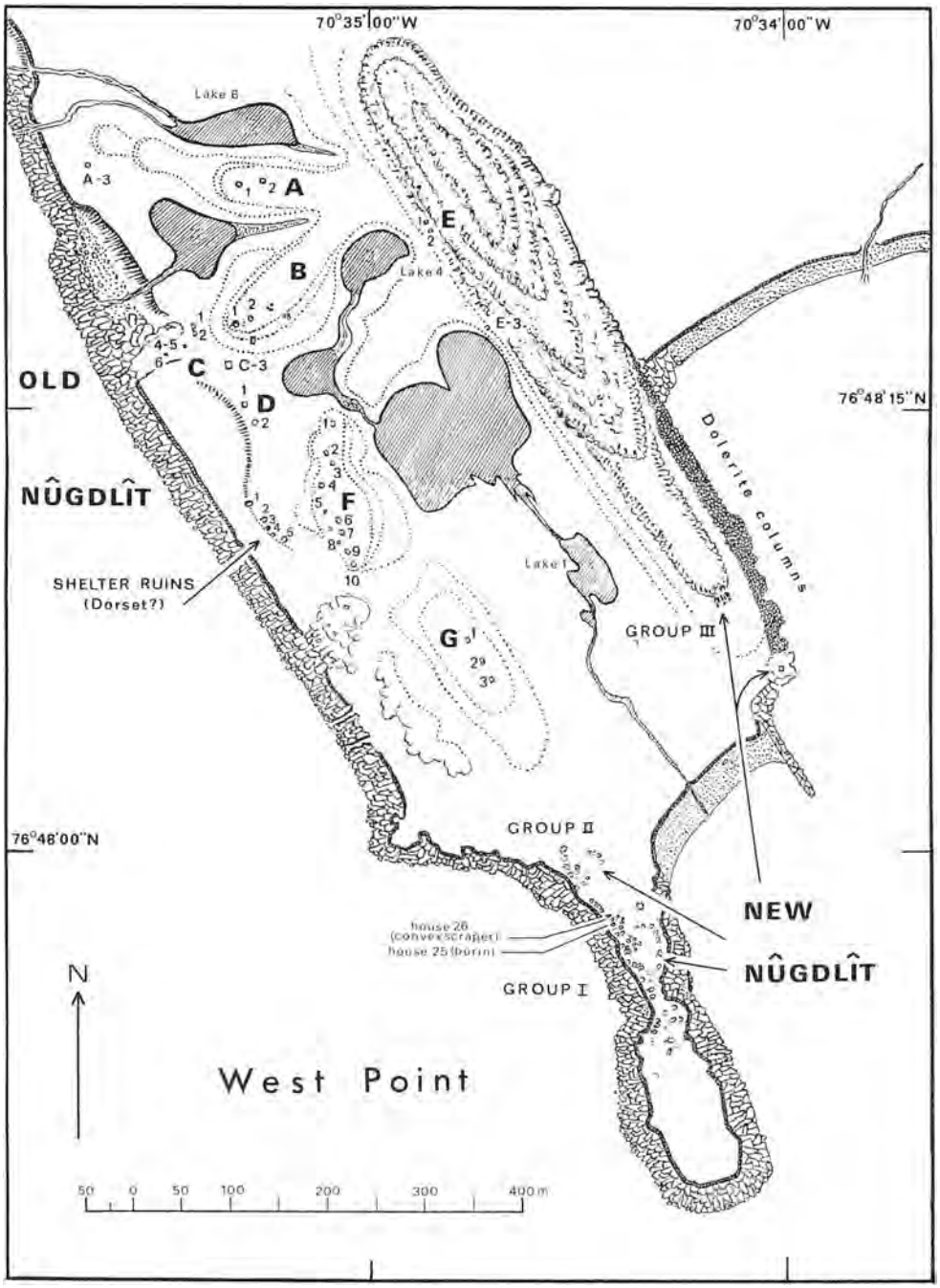

Fig. 7. Eigil Knuths kortlægning af Nuulliit. Med bogstaver fra A-F er de stenaldereskimoiske grupper af boligruiner markeret. Samlet omfatter disse ruiner området *Old Nuulliit*. De thuleeskimoiske vinterhuse på den sydlige del af halvøen, beskrevet som gruppe I-III, er betegnet *New Nuulliit*. Tegning: H. C. Gulløv.

Eigil Knuth's mapping of Nuulliit. The Palaeoeskimo groups of dwelling ruins are marked with the letters A-F. Together these ruins comprise the area Old Nuulliit. *The Thule Eskimo winter houses in the southern part of the peninsula, described as groups I-III, are designated* New Nuulliit.

De stenaldereskimoiske ruiner på Nuulliit ligger 9-11 m over havet på strandterrasserne, som bugter sig mellem hinanden med små, lavvandede søer imellem. Da stenaldereskimoerne anlagde deres boliger her for ca. 4000 år siden, var vandstanden ca. 5-7 meter højere end i dag, hvilket betyder, at disse strandterrasser må have været små odder og halvøer, og de nuværende små søer må dengang have været bugter. Strandterrasserne består hovedsageligt af grus og rullesten af den basaltbjergart, som præger halvøens undergrund. Som følge af det fugtige klima er de i stor udstrækning overvokset med forskellige arter lav. De stenaldereskimoiske ruiner ses som ovale ringe af sten, og undersøges de nøjere, ses ofte en ildsteds-

Fig. 8. A) Boligruinen C1 fotograferet inden udgravning. Knytnævestore sten på denne strandterrasse ligger i en tilnærmelsesvis cirkel. De har holdt en teltdug nede for ca. 4000 år siden. Det bemærkes, hvor vanskeligt ruinerne kan erkendes her. B) Plantegning af den udgravede ruin C1. De skraverede sten er »fliser«, som har været brugt i et ildsted. Fra ildstedet fandtes en ganske lille smule trækul, som siden er blevet dateret til ca. år 2000 f.Kr. Kryds markerer enkeltfund af stenredskaber. C) Stenredskaber fra ruin 7. Disse er alle fremstillet af flintlignende agat. Øverst fra venstre ses to fragmenter af pilespidser samt tre stikkelafslag. Nedenfor findes en del flækker, der kan have været anvendt som knive. Til højre ses afslag fra fremstillingen af redskaberne. Foto: E. Knuth, J. Sørensen; tegning: Tim Grønnegaard.

A) Dwelling Ruin C1 photographed before excavation. Fist-sized stones on this beach terrace lie in an approximate circle. They held down a tent skin c. 4000 years ago. Note how difficult the ruins are to recognize here. B) Plan drawing of the excavated ruin C1. The hatched stones are 'tiles' which were used in a fireplace. In the fireplace a very small amount of charcoal was found which has later been dated to c. 2000 BC. Crosses mark stray finds of stone implements. C) Stone implements from ruin 7. These were all made of flint-like agate. From the top left one sees two fragments of arrowheads as well as three burin spalls. Below are a number of blades which may have been used as knives. On the right, chips from the making of the tools.

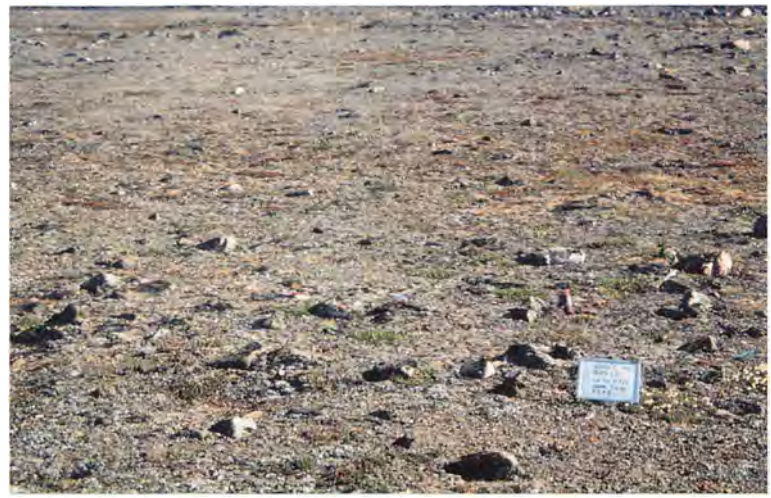

A

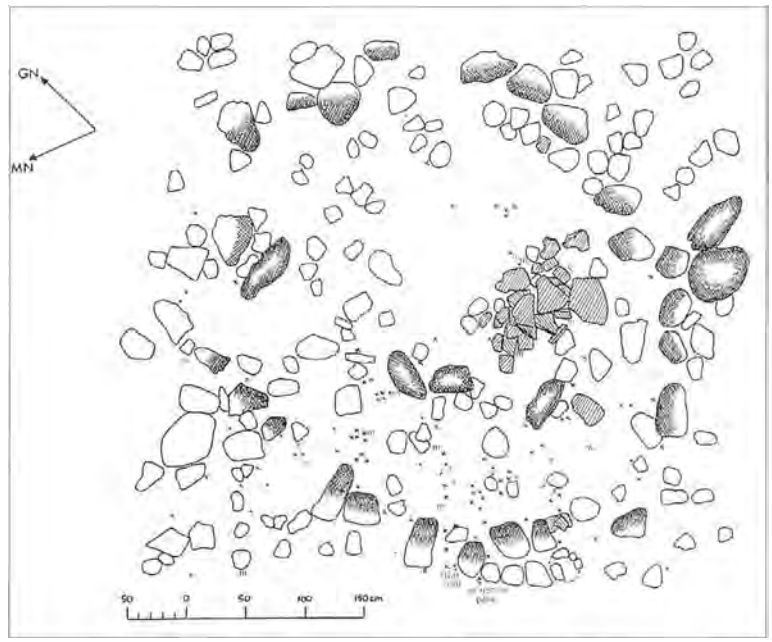

B

C

konstruktion i midten samt muligvis nogle glemte eller kasserede stenredskaber (fig. 8). Disse ruiner er, hvad der er tilbage, efter at et telt har været opstillet, derpå nedtaget og medbragt. Den ovale krans af sten har holdt teltdugen ned til jorden.

Studerer man Eigils fine kortlægning, ses det, at ruinerne ligger i grupper på de små »odder« og »øer«, navngivet gruppevis af Eigil med bogstaver fra A-F (fig. 7). Eigil nåede at udgrave hovedparten af disse ruiner, og udgravningerne viser, at der typisk fandtes en lille håndfuld redskaber og afslag i hver ruin. Ingen af bostederne kan derfor have været anvendt igennem lang tid. Snarere er det sandsynligt, at de kun har været brugt en enkelt gang hver i mindre end en sæson, måske i et par uger. Den afmålte afstand mellem hver ruin inden for de enkelte grupper tyder på, at de teltsteder, der repræsenterer ruinerne i de enkelte ruingrupper (A-F), har været anlagt og benyttet samtidig. Antydningen af samtidighed styrkes, hvis de genstande, som findes inden for hver gruppe, tilhører den samme teknologi og kulturgruppe. Ruinernes størrelse og anvendelse tyder endvidere på, at teltstederne har været benyttet af enkeltfamilier.

Siden Eigil udgravede Nuulliit, er systematiske undersøgelser af mange stenaldereskimoiske ruiner blevet foretaget og publiceret, eksempelvis på Ellesmere Island. Således kender vi nu bedre den store variation, som findes mellem de stenaldereskimoiske kulturgrupper. Men nok så vigtigt: Undersøgelsesmetoderne har ændret sig. Før i tiden ledte man efter enkelte redskabstyper, som man vidste eller formodede var typiske for en bestemt kulturgruppe. Fandtes ingen af disse typer i den ruin, man udgravede, havde man meget få chancer for at henføre ruinen nærmere til en kulturgruppe. I dag ser vi derimod på, hvordan hele arbejdsprocessen med fremstillingen af stenredskaberne er foregået. Denne metode indebærer et studie af, hvilke typer sten der er udvalgt, hvordan redskaberne er fremstillet, hvordan de har været skæftet, og hvordan de typisk er blevet genopskærpet. Det har nemlig vist sig, at de forskellige stenaldereskimoiske kulturgrupper har haft variationer i deres håndværkstraditioner, som er karakteristiske og derfor kan bestemmes. Det er således nu muligt at identificere de stenaldereskimoiske kulturgrupper på grundlag af en langt større del af fundmaterialet end tidligere.

Når ny viden og nye metoder tages i brug til tolkningen af stenredskaberne fra Nuulliit og deres fremstilling, bekræftes formodningen om, at ruinerne inden for hver gruppe (A-F) tilhører de samme stenaldereskimoiske grupper. Vi må derfor regne med, at strandterrasserne, som Eigil undersøgte ved Nuulliit, i stenalderen har været beboet seks gange, hvor familier er ankommet og har slået sig ned inden for det samme område. Det ses endvidere, at hver af grupperne A-E består af ca. 2-4 ruiner (familietelte), men at gruppe F består af hele 10 ruiner og dermed sandsynligvis af ca. 10 familier.

Da fremstillingen af stenredskaberne analyseredes, blev det muligt at afgøre, hvilke stenaldereskimoiske kulturgrupper de enkelte ruingrupper tilhørte. Det viste sig, at gruppe A-E alle tilhører Independence I-kulturen, som Eigil kendte så godt fra Nordøstgrønland. Når han ikke genkendte disse ruiner, skyldtes det primært, at Independence I-menneskene ved Nuulliit byggede nogle kraftigere telte, sandsynligvis pga. vindforholdene, og at de anvendte lokale materialer var forskellige fra dem i Peary Land. Desuden fremstilledes redskaberne af andre råmateria-

Fig. 9. De stenredskaber, som blev fundet i ruin 7, gruppe F. Kniven samt knivfragmentet til venstre, den lille pil (øverst), den smalle flække (nederst) samt de to små stikkelafslag (midtfor øverst) er redskaber, som vidner om, at de er blevet fremstillet af mennesker fra en Præ-Dorset-kulturgruppe, ca. 1700 f.Kr. Foto: J. Sørensen.

The stone implements found in ruin 7, group F. The knife and the knife fragment on the left, the small arrow (top), the narrow flake (bottom) and the two small burin chips (top centre) are evidence of tools made by people from a Pre-Dorset culture group, c. 1700 BC.

ler end dem, Eigil kendte fra Nordøstgrønland. Dette skyldes både, at geologien er anderledes, og at man på Nuulliit har fremstillet redskaber for at fange andre dyr, eksempelvis sæl og hvalros, end i Nordøstgrønland, hvor det primært var jagten på moskusokse, som dominerede.

Ved gennemgangen af Eigils fund viste det sig, at en lille smule trækul var hjemtaget fra et ildsted i ruinen C1 (fig. 8). Udviklingen af kulstof 14-metoden har gjort, at man i dag kan nøjes med ganske lidt kulstofmateriale til aldersbestemmelse. Samtidig lod det sig gøre for museumsinspektør Claus Malmros på Nationalmuseet at artsbestemme trækullet til lokalvokset polarpil, dvs. ikke drivtømmer, som kan være langt ældre end det anlæg, det findes i. Det var derfor muligt at datere ruinen. Det viste, at ruin C1 med stor sandsynlighed havde været benyttet mellem 2140 og 1980 før vor tidsregning. Altså forholdsvis sent inden for

Independence I-kulturen, der findes mellem 2500 og 1900 f.Kr. i det højarktiske område.

Eigil havde ret i, at den lille pilespids, der blev fundet i ruin F7, ikke var typisk for nogen af de kendte grønlandske kulturgrupper. Men fremstillingsteknologien og de øvrige redskaber i ruin F7 (fig. 9) viser dog, at den heller ikke er typisk for stenaldereskimoerne i Alaska. Det er den derimod for den stenaldereskimoiske gruppe kaldet Canadisk Præ-Dorset, som fandtes i hele det østcanadiske område mellem Newfoundland og Ellesmere Island fra 2200-800 f.Kr (fig. 2). Udformningen og teknologien for stenredskaber inden for ruingruppe F viser, at der ikke er tale om hverken sidste eller første del af Præ-Dorset-perioden, men perioden omkring ca. 1700 f.Kr. Eigil var således den første forsker til at finde Præ-Dorset i Højarktis, men det synes samtidig klart, at han dengang umuligt har kunnet erkende dette. I dag må hans fund siges at være en arkæologisk sensation. Det er kun anden gang, at Præ-Dorset-kulturen er fundet i Grønland. Det første fund gjordes også af Eigil – ved bopladsen Solbakken på Hall Land, lige over for Ellesmere Island, og blev erkendt ved en ny undersøgelse af fundmaterialet i 2005. Men her var der tale om kun én isoleret ruin. Fundet af en Præ-Dorset-gruppe på hele 10 ruiner i det sydlige Thuleområde viser for første gang, at Præ-Dorset-kulturen har forsøgt en decideret indvandring til Grønland, måske for at afprøve levemulighederne i et for dem ukendt område.

Vi er nu i stand til at nytolke Nuulliits stenaldereskimoiske bosættelse. Mellem 2500 og 1900 år f.Kr. besøgtes strandterrasserne fem gange på Nuulliit af to til fire familier tilhørende Independence I-kulturen. Familierne slog deres telte op og blev forholdsvis kortvarigt ved Nuulliit, som det så ofte ses i det højarktiske område. Ganske få bevarede knogler viser, at både hvalros og isbjørn er blevet nedlagt. Vi er også sikre på, at Independence I-menneskene har fremstillet nye stenredskaber på bopladsen, men de fleste redskaber har de taget med sig, da de rejste, og kun det, der blev væk, eller som de ikke skulle bruge, ligger tilbage.

Omkring år 1700 f.Kr. ankom en gruppe på omkring 10 familier af stenaldereskimoer tilhørende den canadiske Præ-Dorset-kultur. Det er sandsynligt, de kom nordfra, fra Ellesmere Island langs kysterne, muligvis vandrende på isen. De slog sig ned på en langstrakt strandterrasse ved Nuulliit. Måske havde de allerede opdaget, at der tidligere havde været sat telte op på terrasserne nord for dem, og måske følte de sig derfor trygge ved, at de nok skulle fange noget her. Fra deres ophold finder vi en smule hvalrostand samt nogle forarbejdede hvalknogler, som muligvis kan have været slædemeder.

De fremstillede deres redskaber af sten: skrabere, stikler og knive, som de brugte i dagligdagen. Men en mand mistede en lille, perfekt pilespids: Den faldt ned mellem stenene i teltgulvet. Nogle uger senere drog de videre, og her taber vi indtil videre sporet. Vi ved ikke, om Præ-Dorset-menneskene forsøgte at fortsætte ned i Vestgrønland, og om de måske mødte mennesker fra Saqqaq-kulturen, som levede her. Eller om de vendte om og drog mod nord for at jage i de landområder, de havde benyttet gennem århundreder (fig. 2b).

Det blev den utrættelige Eigil Knuth, som genfandt teltringene og pilespidsen mellem rullesten fra Præ-Dorset-eskimoerne, et fund som til stadighed var en gåde og en kilde til inspiration for både ham og andre arktiske arkæologer. Det tjener til Eigils store ros, at han fik sit materiale beskrevet og magasineret så godt, at vi har kunnet tage det frem og behandle spørgsmålet om Nuulliit og Grønlands tidligste kulturhistorie igen – og derved nu er kommet svaret lidt nærmere.

LITTERATUR

Grønnow, Bjarne & Jens Fog Jensen: The Northernmost Ruins of the Globe. Copenhagen, SILA & Danish Polar Center. Meddelelser om Grønland. Man & Society 29, 2003.

Gulløv, Hans Christian: Grønlands forhistorie. 2004.

Holtved, Erik: Archaeological Investigations in the Thule District, III: Nûgdlit and Comer's Midden. Meddelelser om Grønland. København. 146(3), 1954.

Jensen, Jens Fog & Kristoffer Buck Pedersen: Jordens nordligste stenalder. Nationalmuseets Arbejdsmark 2002, s. 71-85.

Knuth, Eigil: Nuulliit. Upubliceret manuskript om undersøgelserne i Thuleområdet og ved Nuulliit. Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek, København, 1977.

Knuth, Eigil: The »Old Nudglit Culture« site at Nudglit Peninsula, Thule District, and the »Meso-Eskimo« site below it. Folk 1977/78 19-20. s. 15-47.

Sørensen, Mikkel: Teknologi og Tradition i Østarktis 2500 BC-1200 AD. En dynamisk teknologisk undersøgelse af de litiske inventarer i de palæoeskimoiske traditioner. SILA – Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning/Københavns Universitet. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, Afdeling for Arkæologi, 2006.

Sørensen, Mikkel: The Chaîne Opératoire Applied to Arctic Archaeology. Conference Proceedings: Dynamics of Northern Societies. I: B. Grønnow & J. Arneborg. Publications from the National Museum of Denmark Vol. 10. 2006, s. 31-44.

SUMMARY

The first people in northernmost Greenland.
Eigil Knuth's discoveries in the Thule area

In the years 1958, 1960, 1977 and 1990 Eigil Knuth conducted archaeological investigations and excavations of the site Nuulliit (Nûgdlît) in the southwestern Thule area, North Greenland. Nuulliit was already known for its rich settlement by the Thule culture, investigated by the archaeologist E. Holtved. But Eigil Knuth succeeded in finding a Palaeoeskimo settlement area north of the Thule settlement, located on some beach terraces raised 9-11 metres above sea level. The Palaeoeskimo settlement area was named "Old Nuulliit".

Eigil Knuth's interpretation of the Palaeoeskimo settlement, on the basis of the lithic material, dwelling ruins and Carbon-14 datings, was that the settlement represented the first immigrations to Greenland of a hitherto unknown culture group he called "the Old Nuulliit Culture". Eigil thought that this "culture" was closely related to Palaeoeskimo groups in Alaska, from which it is thought the first immigration to Greenland came. He never found the time to present and publish the material from Old Nuulliit as he wanted to, and Old Nuulliit therefore became

a minor mystery in Arctic archaeology. Was there really a hitherto unknown culture group at this site? Was the settlement at Old Nuulliit the oldest in Greenland?

Thanks to funding from SILA and the Pearyland Foundation, in 2006 and 2007 it was possible to conduct a new investigation of all of Eigil Knuth's excavated material and the large quantities of descriptions and documentation he had produced.

The new investigation uses a number of new methods, for example dynamic technological analysis of the lithic tool material as well as AMS datings. In addition the investigation can draw a number of comparisons with the Palaeoeskimo settlement material excavated in High Arctic areas, especially in Canada on Ellesmere Island, which had not been analysed and whose data had not been available when Eigil Knuth had to interpret the material from Old Nuulliit.

The new investigation of the material from Old Nuulliit shows that the site was settled repeatedly within the Independence I culture which existed in North Greenland and Northern Canada between 2500 BC and 1900 BC. On the basis of the layout of the site, the positions of the dwelling ruins and the number of tools, it is clear that the settlements in this period took a form where between two and four families, each with its own tent dwelling, settled at the site through a single season, and that this kind of settlement can be seen at least five times within the Independence I culture (ruin groups A, B, C, D, E). It was possible to date charcoal of polar willow from a fireplace in ruin C1 to the period 2140-1980 BC, that is relatively late in the Independence I culture (KIA-32917, charcoal from *Salix arctica*, dated to 3675 +/-40 uncalibrated BP).

In addition the new investigation showed that people of the Pre-Dorset culture, a total of 10 family groups, had settled on a separate beach terrace (ruin group F).

The Pre-Dorset culture is mainly known from eastern Canada. This is only the second time this culture has been found in the Greenlandic area. The earlier find consists of only a single ruin at the settlement Solbakken in Hall Land in the northern Thule area. The lithic material from the Pre-Dorset settlement at Old Nuulliit makes it likely that the site was in use around the year 1700 BC.

On the basis of the overall location of the ruins it is likely that the settlement was contemporary and that it thus represents an attempt at a true immigration of Pre-Dorset culture to the Thule area from High Arctic Canada.

Old Nuulliit thus appears today to have been 'demystified', but to have the first real settlement by the Pre-Dorset culture in Greenland. At the same time the finds at Old Nuulliit underscore the cultural and historical diversity of the Thule area.

»En viid og riig Mark for Undersøgelser«

Danmark og den tidlige arkæologiske udforskning af Tunesien

AF JOHN LUND

I Antiksamlingen på Nationalmuseet kan man følge kulturudviklingen i Middelhavslandene og Mellemøsten, og udstillingen sigter primært mod at give museets besøgende indsigt i disse områders rolle i verdenshistorien fra de ældste tider og frem til år 700 e.Kr. Men genstandene kan også opleves og tolkes på andre måder, for eksempel som spejl af Danmarks skiftende forbindelser med den omgivende verden. Samlingen af tunesiske oldsager, hvis tilblivelseshistorie er emne for denne artikel, er et godt eksempel på dette.

For at forstå baggrunden er det nødvendigt at rejse mere end 200 år tilbage i tiden. På dette tidspunkt var Danmark en enevældigt styret europæisk stormagt, der rakte fra Norge i nord til Slesvig-Holsten i syd og desuden omfattede Grønland, Island og Færøerne samt oversøiske kolonier. Danmark var et landbrugsland, men handelsflåden, der i 1700-tallet var blandt de største i Europa, hentede betydelige indtægter hjem takket være en forsigtig neutralitetspolitik. Til sikring heraf havde Danmark en stor krigsflåde, hvis tilstedeværelse blandt andet var påkrævet i Middelhavet, hvor de såkaldte Barbaresk-stater (tidens fællesbetegnelse for de nuværende lande Marokko, Algeriet, Tunesien og Libyen) havde tradition for at overfalde handelsskibe og tage deres besætninger til fange. De, der ikke blev købt fri, måtte henslæbe en trist tilværelse som slaver. Alt dette skete som led i det såkaldte kapervæsen, en i datiden udbredt praksis, der indebar, at private skibe kunne få statslig licens til at opbringe fjendtlige handelsfartøjer mod at aflevere en del af byttet. Barbaresk-staterne, der formelt var en del af det tyrkiske osmannerrige, så ikke kun kapervæsnet som en god indtægtskilde, men også som et led i deres hellige krig mod det kristne Europa.

For at slippe for denne svøbe sluttede mange europæiske handelsnationer fred med Barbaresk-staterne, der afstod fra at angribe de pågældende landes handelsskibe mod til gengæld at modtage kostbare årlige gaver. Danmark indgik en sådan aftale med Algeriet i 1746 og seks år senere med Marokko, Tunesien og Libyen. Dansk diplomatisk tilstedeværelse var herefter påkrævet for at sikre aftalernes overholdelse, og dermed er scenen sat for de tre danske udsendinge, der hver på sin måde kom til at spille en rolle for den fremspirende arkæologiske udforskning af Tunesien.

Den 31. oktober 1801 gik Carl Christian Holck (fig. 1) i land som nyudnævnt dansk konsul i Tunis ledsaget af sin 25-årige hustru og deres 5-årige søn. Og gennem Holcks minutiøse dagbøger, der er bevaret i slægtens eje, kan vi følge familiens liv i stort og småt frem til hjemrejsen i 1807. Optegnelserne åbner et vindue til

Fig. 1. Samtidigt miniatureportræt af Carl Christian Holck signeret af den italienske (?) miniaturemaler Ioannes Patriarchi, der var aktiv i 1790'erne, samt et usigneret miniatureportræt af Holcks hustru Henriette, der menes malet kort efter hendes og Carl Christians bryllup i 1792. Begge miniaturer er i familiens eje.

Contemporary miniature of Carl Christian Holck signed by the Italian (?) miniature painter Ioannes Patriarchi, who was active in the 1790s, as well as an unsigned miniature of Holck's wife Henriette, thought to have been painted shortly after her marriage to Carl Christian in 1792. Both miniatures are owned by the family.

de ofte barske vilkår i det fremmede, herunder også de epidemier, der med mellemrum hjemsøgte Nordafrika: »Februar Marts April og Mai ere De Maaneder, man i Tunis er underkastet mange Sygdomme, besynderlig naar ingen Regn er falden i December og Ianuari. Aarsagerne til Sygdommene ere først Tørke, siden den Fugtige Luft, og naaer der ey kommer Regn. – Ved St. Hans Dags Tider er der ingen Sygdomme … – Pesten er ey Andet end en Forraadnelses Feber i den Højeste Grad, Sygdommen tager af med Fuld Maane, og til med Nye og tiltagende Maane … Her hersker uendelig megen Sygdom, og besynderlig imellem Jøderne. Denne Pest Sygdom vi haver, herskede Forige Aar i Constantinopel, hvor ligeledes var Hungersnød og utalige Døde«.

Men dagbøgerne vidner også om sammenhold (og det modsatte) med andre vesterlandske udsendinge og deres familier – samt om sporadisk interesse for fortidslevn og antikker. I de hede sommermåneder flyttede diplomaterne til landlige residenser i La Marsa (fig. 2), i ca. 15 kilometers afstand fra hovedstaden og tæt på resterne af oldtidsbyen Karthago, der havde været center for den vestfønikiske, såkaldt puniske, kultur. Romerne indtog og ødelagde Karthago i 146 f.Kr., men de

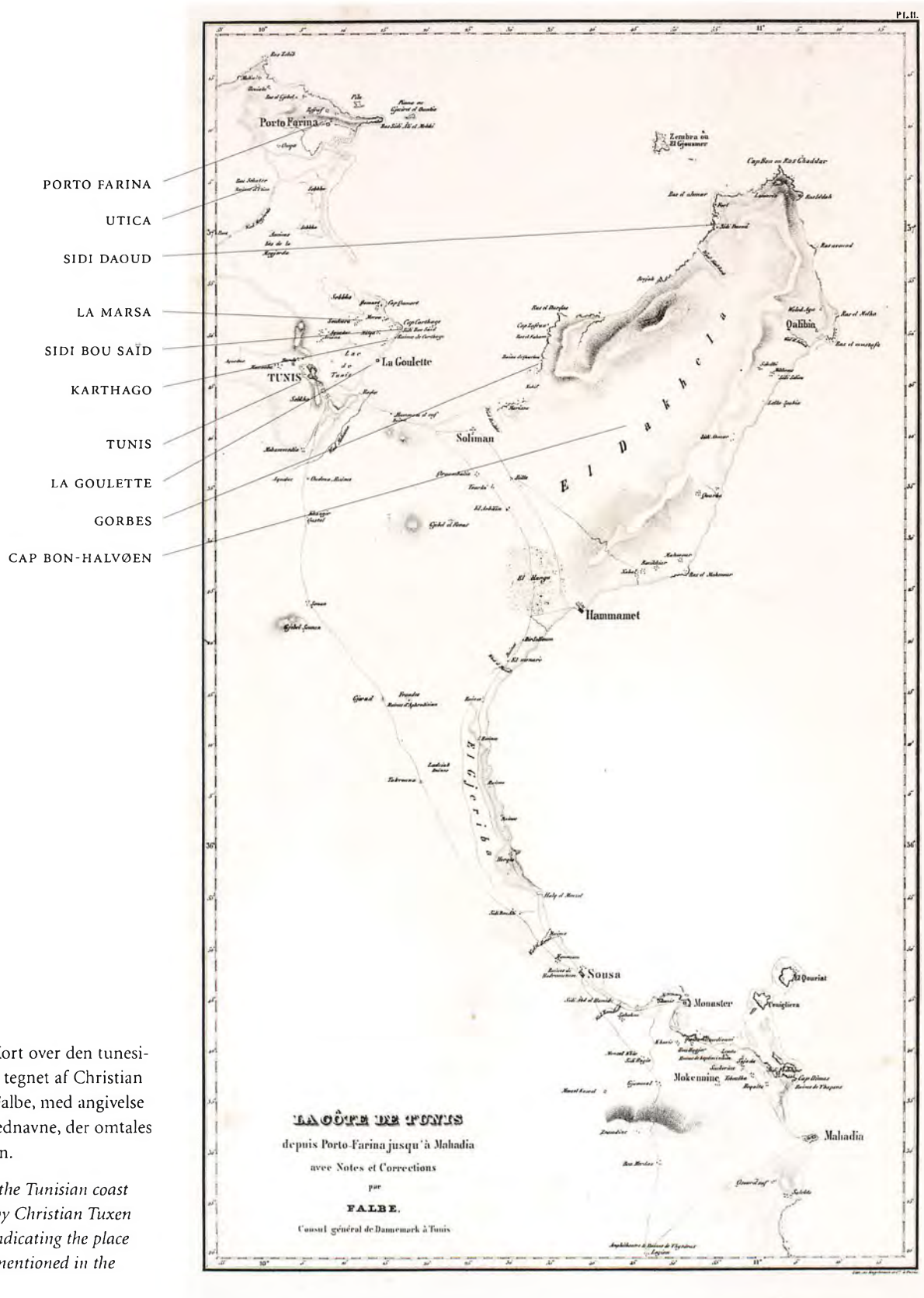

Fig. 2. Kort over den tunesiske kyst tegnet af Christian Tuxen Falbe, med angivelse af de stednavne, der omtales i artiklen.

Map of the Tunisian coast drawn by Christian Tuxen Falbe, indicating the place names mentioned in the article.

Fig. 3. Blik ud over Karthagos ruiner ved et af områdets landmærker: de såkaldte antoninske termer. Akvarel brugt af Falbe som forlæg for et stik i hans publikation om Karthagos placering fra 1833.

View of the ruins of Carthage at one of the landmarks of the area: the so-called Antonine Therms. Water-colour, used as a model for an engraving in Falbe's publication on the placement of Carthage from 1833.

gengrundlagde byen mere end hundrede år senere, og den fik en ny betydning som romersk provinshovedstad.

Ruinområdet var et yndet udflugtsmål for europæerne, selv om en passage i Holcks dagbøger viser, at der ikke var meget tilbage af byens fordums storhed: »man ser kun … nogle Ruiner, nogle Kældre og nogle Cisterner; men man kan endnu dømme om hvilken Magt Karthago har haft ved Ruinerne af den superbe Akvædukt, der eksisterer i en Afstand af ti Mil, der har ført Kildevand til Karthago« (fig. 3).

Et andet sted skriver han: »ved Cisternerne paa Cartago Frokost med min Familie … havde en heel Cartago Steen Hiem med. Det er Mosaik og et Fodstykke af et Tempel«. Den 3. april 1806 var han igen med sin »Familie paa Cartago, fik et Antik Fodstykke, lagt samme i Casse«.

I 1807 sluttede Holcks embedsperiode. Under hjemrejsen løb hans skib på grund ud for den nordtunesiske havneby Porto Farina. Det tog næsten to måne-

Fig. 4. Holck kopierede indskriften på statuebasen i sin dagbog, der ikke ellers rummer skitser eller tegninger.

Holck copied the inscription on the base of the statue into his diary, which otherwise has no sketches or drawings.

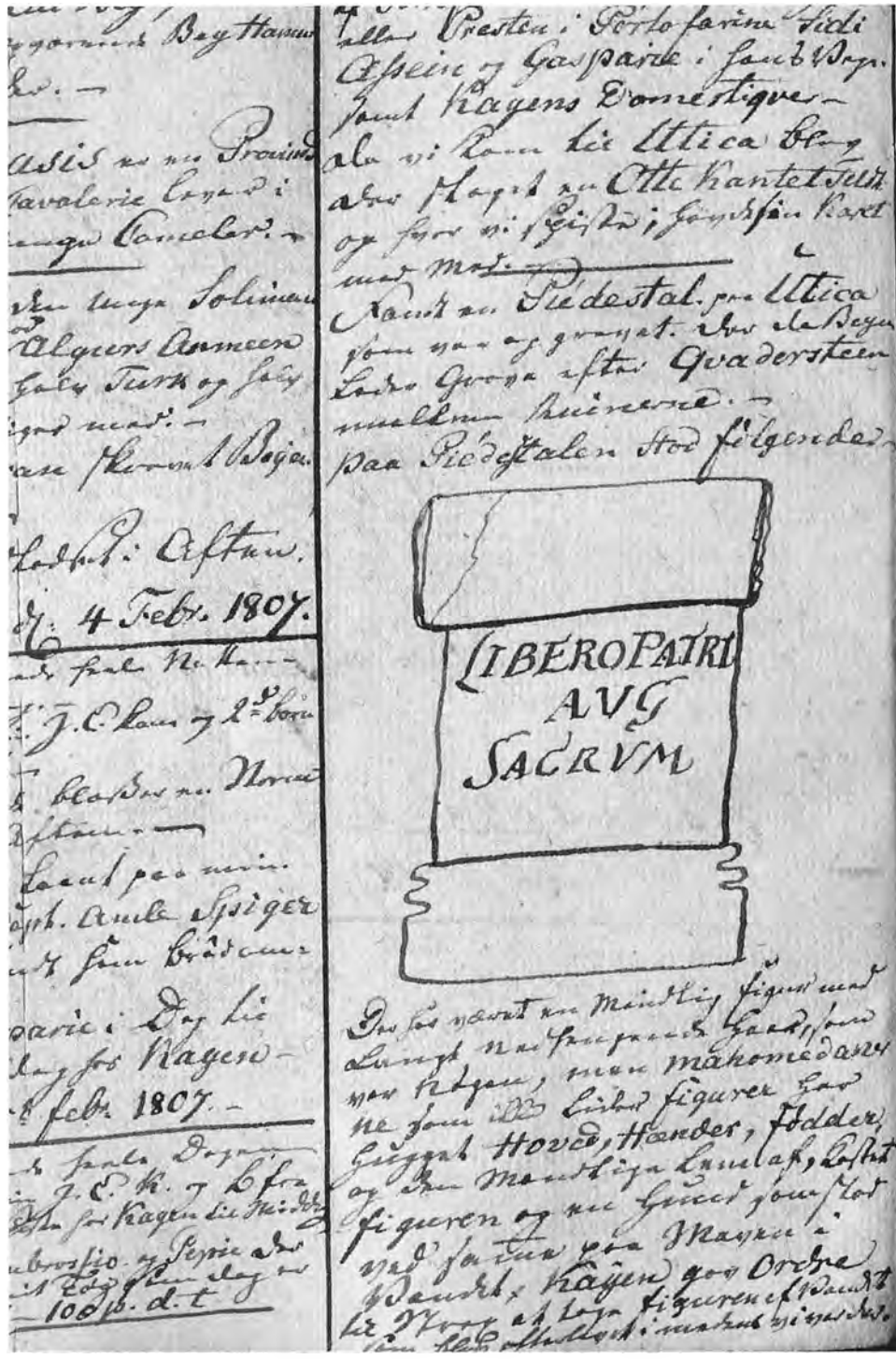

der at få skaden udbedret, og for at fordrive tiden tog han på udflugt sammen med nogle stedlige notabiliteter, blandt andre den højeste embedsmand, Kay[a]en: »Reyste til Utica med Kayen af Porto farino i Selskab med Iman, eller Præsten, i Porto farino Sidi Assein og Gasparie i hans Vogn – samt Kayens Domestiqver. Da vi kom til Utica blev der slaget en Otte Kantet Teldt op, hvor vi spiste … Fandt en Piedestal paa Utica som var op gravet der, da Beyen [dvs. Tunesiens regent] lader

grave efter Qvadersten mellem Ruinerne. Paa Piedestalen stod følgende: LIBERO PATRI – AVG – SACRUM. Der har været en Mandlig Figur med Langt nedhengende Haar, som var nøgen, men Mahomedanerne som ikke lider Figurer har hugget Hoved, Hænder, Fødder og den Mandlige Lem af, kastet Figuren og en Hund, som stod ved samme, paa Maven i Vandet. Kayen gav Ordre til Strax at tage Figuren af Vandet, som blev efterlevet imedens vi var der«. Indskriften (fig. 4) viser, at statuen forestillede Liber Pater, en romersk pendant til den græske vingud Dionysos, der netop blev fremstillet som en langhåret yngling – ofte ledsaget af en panter, vingudens specielle dyr, sikkert identisk med den i teksten omtalte »hund«.

I dagbogen søger man forgæves efter omtale af nogle antikke skulpturfragmenter fra Utica, som Holck efter sin hjemkomst overdrog til den såkaldte Oldsagskommission, der lagde grunden for etableringen af det senere Nationalmuseum. Han skriver herom i et følgebrev: »Ved mit Ophold i Tunis har jeg, i Ruinerne af Uttica fundet et Marmor Hoved, 2de Fødder og en Haand, alt i overordentlig Størrelse, hvilke Old Tidens Mindesmærker jeg hermed giver mig den Ære at tilstille Commisionen for Oldsagers opbevaring, for at indlemmes i det Kongelige Museum. Ærbødigst Holck«.

Det mest interessante af disse fund, marmorhovedet (fig. 5), er sandsynligvis en romersk kopi af et ældre portræt af verdenserobreren Alexander den Store, der døde i 323 f.Kr. Identifikationen støttes af vædderhornene, der går bag om hvert øre, for Alexander var den eneste dødelige, der blev afbildet med denne særprægede hovedprydelse. Vædderen var den ægyptiske solgud Amons hellige dyr, og præsterne i Zeus Ammons orakelhelligdom i Siwa-oasen, som Alexander besøgte efter erobringen af Ægypten i 332 f.Kr., havde udråbt ham til gudens søn. Portrættets baghoved og nakke er dækket af en elefants hovedhud, der formentlig henty-der til Alexanders erobring af Indien.

Blandt de forholdsvis få andre antikker, Holck indsamlede i Tunis, er nogle antikke seglsten (fig. 6), der også angiveligt stammer fra oldtidsbyen Utica, og som en af hans arvinger solgte til Nationalmuseet. Men ellers kan kun få af de mønter, medailler og enkelte andre »antikker«, som han ifølge dagbogen fra tid til anden erhvervede, nu identificeres. Holck blev efter hjemkomsten optaget i den danske adel, og han døde den 6. april 1816, kun 58 år gammel.

Holcks afløser, Andreas Christian Gierlew (fig. 7), var konsulatssekretær i Tunis fra 1811 til 1815 og derefter konsul frem til 1820. Da hans hustru døde af sygdom mindre end to år efter ankomsten, stod Gierlew alene tilbage med opdragelsen af deres lille datter. Den dagbog, som han førte under en del af opholdet, giver indblik i hans store sorg, men fortæller ikke meget om landets egne forhold – endsige om dets arkæologi.

Det gør derimod Gierlews breve til Frederik Münter (fig. 8), der var Sjællands biskop, medlem af den tidligere nævnte Oldsagskommission og sprænglærd inden for religionshistorie, filosofi, orientalistik, arkæologi og adskillige andre discipliner. Münter interesserede sig blandt meget andet for punisk religion og indskrifter, og da han kendte Gierlew fra dennes studietid på Københavns Universitet, sendte han ham en opfordring til at udforske Karthagos ruiner.

Fig. 5. Portræt af Alexander den Store med vædderhorn i Nationalmuseets Antiksamling.

Portrait of Alexander the Great with a ram's horns in the National Museum's Collection of Greek and Roman Antiquities.

Gierlew indledte sit svar til biskoppen den 14. maj 1813 på sit »Sommer Landsted« i La Marsa. Heri skrev han, at »Ingen af de forskjellige Forf., som have omtalt Kartagos Ruiner, have gjort sig den Uleilighed rigtig at see dem – eller om de have seet dem, have de ei værede øvede i, at læse denne Slags Skrift rigtigt«. Derimod havde Gierlew selv »endnu i Aften med bestemt Tydelighed, saa nødigt som min livfulde Hingsts Utaalmodighed vilde tillade det, fundet og gienkendt en stor Deel af Byens Mure, der tydeligen hæver sig fra den lavere Jordbund uden for – Man gravede netop, og jeg saa man havde udgravet HjørneQadersten, saaledes som de Gamle [her] endnu bygger deres Huses Mure med. Havnen ere tydelig at see i den lavere sumpige Grund, sydost for Byrsa, henimod Goletta« (fig. 9).

Identifikationen af havnen er siden hen blevet bekræftet, og det samme gælder Gierlews konstatering af, at »alle de mange forskjillige Bygninger vi endnu see, og som vi saa at sige kunde give en Grundtegning af, ere fra Romernes Tider – det er

Fig. 6. Holcks antikke gemmer – en betegnelse for segl af halvædelsten – som ifølge Antiksamlingens protokol »antoges at hidrøre … fra de dengang stedfundne Udgravninger i Uticas Ruiner«. Her gengivet i ca. 3 gange naturlig størrelse.

Holck's antique gems, i.e. seals of semi-precious stone, which according to the registration at the Collection of Antiquities "was thought to come … from the excavations of that time in the ruins of Utica". Magnified c. 3 times.

i det mindste ganske det Murværk, jeg er vant til at see i Roms Ruiner«. Derfor måtte han skuffe Münters formodning om, at man kunne finde indskrifter fra det ældste Karthago: »Deres Højærværdighed tillade mig nu, at smile lidt paa Deres Bekostning, naar [De?] fra Deres [sidste] Brev paastaar, at man mulig maa finde puniske Inskriptioner, paa Marmor og især paa Mattoni!« [dvs. teglsten]. »For det første har endnu Ingen fundet det ringeste Spor heraf, og jeg tvivler meget paa, at de findes, fordi man uden Gravning … neppe vil finde dem – og muligvis endda ei«. For at forklare de manglende fund fra det ældste Karthago udviklede Gierlew en teori om, at den puniske by ikke lå på det samme sted som den romerske, men på forbjerget Sidi Bou Saïd.

At Gierlew også på anden vis fik betydning for den tidligste arkæologiske ud-

Fig. 7. Karikatur af Andreas Christian Gierlew udført af den hollandske ingeniør Jean Emile Humbert, der boede i Tunis, og som også interesserede sig levende for udforskningen af Karthago. Han var ikke nogen ven af Gierlew, og den franske påskrift, »Udforsker af den puniske by«, er sikkert ironisk ment.

Caricature of Andreas Christian Gierlew by the Dutch engineer Jean Emile Humbert, who lived in Tunis, and who also took a keen interest in the exploration of Carthage. He was no friend to Gierlew, and the French caption, "Explorer of the Punic city" is probably meant ironically.

Fig. 8. Portræt af biskop Frederik Münter; litografi efter tegning af C. Hornemann i 1826.

Portrait of Bishop Frederik Münter; lithograph after drawing by C. Hornemann in 1826.

forskning af Tunesien, fremgår blandt andet af et senere brev til Münter: »Mine antiqvariske Studier har faaet et nyt oplivende Stød ved Grev Camillo Borgias uventede Ankomst hertil i August sidst, fra Tulon; efter at have fornylig forladt Neapel, hvor han var Kammerherre og General i den saa skiendig myrdede ulykkel: Kong Joachims Tieneste. – Han kom her, som HKgl. Dansk Geheimelegationsraad, og da jeg kjendte ham personlig fra Rom, og ærede den sjeldne Cardinals Fortjeneste mod mit Fædrelands højt lærde, tog jeg saa meget desto mindre i Betænkning, at give ham Consulatets Protektion, hvorunder han befinder sig her saa vel, som hans Fraværelse fra en elsket Kone og tvende Børn, og den mod ham i Rom særlige Retsforfølgelse tillader. Han har, ved min Mellemkomst gjort flere Højst interessante Reiser i det Indre af Riget, opdaget, opmaalt og tegnet en stor

Fig. 9. Akvarel i Henriette Holcks stambog, der ifølge signaturen er udført af »hendes hengivne lille ven Alexandre Tulin«. Motivet forestiller en laguneagtig sø med nogle karakteristiske bjerge i baggrunden, formentlig en gengivelse af Karthagos krigshavn.

Water-colour in Henriette Holck's album, according to the signature done by "her devoted little friend Alexandre Tulin". It shows a lagoon-like lake with some characteristic mountains in the background, probably a representation of the naval harbour of Carthage.

Del hidtil ukjendte Ruiner, fundet mange nye tildels puniske Inscriptioner, berigtiget andre …, tegnet et nyt og nøiagtigt Kaart over sine Reiser, der vil kaste et højst rigt Lys over denne saa berømte Del af Kloden, saa lidet, saa unøjagtigt kiendt og beskrevet hidtil – naar han kommer tilbage studerer vi hans Opdagelser samlede, søger med Hielp af de Bøger vi kunde faae, eller jeg eier at bringe det Dunkle i Klarhed, berigtige det Feilagtige, bestemme det nye … Selv over Karthago, har vi udklækket nye og rigtigere Bestemmelser … De begriber hans Overraskelse ved at finde mig her, og i en Consul et Stykke – et Fragment af en Clasicus [?] og Antiqvar«. Den »sjeldne Cardinal« var Camillos farbror, Stefano Borgia, der var kendt for sin store gæstfrihed over for danske Rom-rejsende.

Gierlew lånte den unge Borgia penge til at foretage udgravninger i Utica, og italieneren skænkede senere den danske konge en romersk skulptur fundet i denne by som tak. Statuen, der oprindelig var opstillet som del af en gruppe portrætter af medlemmer af det romerske kejserhus, forestiller muligvis kejser Trajans hustru, Plotina (fig. 10). Borgia døde kort efter hjemrejsen til Italien af en febersygdom, han havde pådraget sig i Utica, og hans efterladte papirer er kun

Fig. 10. Marmorstatue fra Utica i Nationalmuseets Antiksamling.

Marble statue from Utica in the National Museum's Collection of Antiquities.

mangelfuldt publiceret til dato. Gierlew fratrådte efter eget ønske stillingen i Tunis i 1821, og han blev i 1831 udnævnt til generalkonsul i Kristiania, en stilling han varetog frem til sin død i 1845.

I 1821 ankom en ny dansk generalkonsul, Christian Tuxen Falbe (fig. 11), til Tunesien med sin familie. På dette tidspunkt var Danmarks rolle som stor søfartsnation i Middelhavsområdet udspillet, så arbejdspresset var beskedent, hvilket gav Falbe tid til at forfølge sine arkæologiske og numismatiske interesser, som han udviklede under opholdet – igen på opfordring af biskop Münter, der henvendte sig til Danmarks nye mand på stedet på samme måde, som han havde kontaktet hans forgænger.

Fig. 11. Et hidtil ukendt daguerreotypi af Christian Tuxen Falbe (1791-1849) er en af de tidligste bevarede danske portræt-optagelser. Daguerre havde selv demonstreret den nye teknik for Falbe i Paris i 1839. Denne orienterede straks prins Christian Frederik (senere Christian VIII) om opfindelsen og sendte senere samme år et kamera til Danmark sammen med nogle billeder af egen produktion. Daguerreotypiet er gengivet med venlig tilladelse fra Jane de Falbe.

A hitherto unknown daguerreotype of Christian Tuxen Falbe, who died in 1849, is one of the earliest preserved Danish photographic portraits. Daguerre had himself demonstrated the new technique to Falbe in Paris in 1839. The latter immediately informed Prince Christian Frederik (later King Christian VIII) of the invention and later the same year sent a camera to Denmark with some pictures he had himself produced. The daguerreotype is shown by kind permission of Jane de Falbe.

Falbe gik til sagen med stor energi. I sommeren 1823 tilbragte han et par uger ved kurstedet Gorbes på nordkysten af Cap Bon-halvøen, og sendte senere Münter »en Glas Urne (saakaldt Lacrimatorie) saa smuk og god som den findes her i Landet. Det er den første af ... tvende og jeg har allerede i mit forrige (Brev) meldt Dem at jeg selv havde været tilstede ved deres Udgravning paa Ruinerne af Stedet Cosubia – Gorbes«.

Samme år spenderede Falbe 300 tunesiske piastre af egen lomme på at fremdrage lerkar, lamper og glas fra »katakomber«, og hermed menes vel klippegrave, ved Sidi Daoud, oldtidens Mysia, på Cap Bon-halvøen. Vi kender ikke de nærmere omstændigheder omkring denne udgravning, der er blandt de tidligste i Tunesien, men med nutidens viden er det muligt at tidsfæste næsten alle fundene til første og andet århundrede e.Kr. På Münters opfordring sendte han sagerne, i alt 288 stykker, til museumsmanden Christian Jürgensen Thomsen i København, der lod dem udstille i Kunstmuseet i Dronningens Tværgade; de indgår nu i Antiksamlingen (fig. 12).

Falbes arkæologiske indsats blev yderligere stimuleret af et brev, han modtog i 1824. Dets afsender var den arkæologi-interesserede danske prins Christian Frederik, den senere Christian VIII. Münter havde fortalt ham om Falbes bestræbelser, og prinsen gjorde sit bedste for at opildne ham: »Det har meget fornøjet mig at see at De beskieftiger Dem med at efterforske Antiquiteter og at samle Mynter. Man kan i denne Henseende ingen bedre Anviisning følge end vor lærde Biskops og det gamle Carthago's Ruiner er en viid og riig Mark for Undersøgelser.

Fig. 12. Et nuværende udstillingsafsnit i Nationalmuseets Antiksamling, der sætter fokus på det romerske Tunesien. De fleste af genstandene er hjembragt af Falbe.

A present exhibition segment in the National Museum's Collection of Antiquities, which focuses on Roman Tunisia. The majority of the objects were brought back by Falbe.

At udfinde disse var virkelig et saare fortienstligt Arbejde. Antiquiteter fra hvad Oldtids Epoque de end ere finde altid Værd i en Samling og i den kyndige Forskers Haand. Jeg raader Dem at benytte Leiligheden til at samle og dernæst hiemsende med det første Kongelige Skib der viser sig i Middelhavet; ad Aare haaber jeg De vilde da ogsaa giøre mig en Tieneste med at hiemsende noget til min Samling af Vaser, antique Lamper og græske samt puniske Mynter ...«.

Falbe gjorde i de følgende år, hvad han kunne for at leve op til opfordringen. Også dengang var udgravninger en kostbar affære, og i håb om at lokke danske investorer ud af busken sendte han i 1826 et større antal oldsager til Danmark. Hensigten fremgår af et brev til Kabinetssekretæren Johan Adler dateret den 26. august 1826: »De tre Kasser med Antiquiteter maae nu være ankomne til København: og jeg ønsker ret at De vilde aabne dem og udstille Tingene, som da kunde tiene til at give en bedre Idee om hvad der kan findes i Tunis' Omegn, end det som staar paa Museet. Da begge Dele ere Resultatet af partikulaire Gravninger, maae man haabe paa bedre Resultat med større Midler og saaledes kunde Anskuelsen af dette maaske formaae een eller anden Liebhaver af Antiquiteter til at tage en Actie mere«.

De tre kasser indeholdt op imod 700 genstande: keramik, terrakottalamper og -figurer, glas, bronzer og seglsten, for det meste med omhyggelig angivelse af fundsteder. Ingen investorer bed på krogen, men fundene blev en af grundstenene i Nationalmuseets Antiksamling.

Falbes måske betydeligste indsats bestod i at udarbejde det første nøjagtige

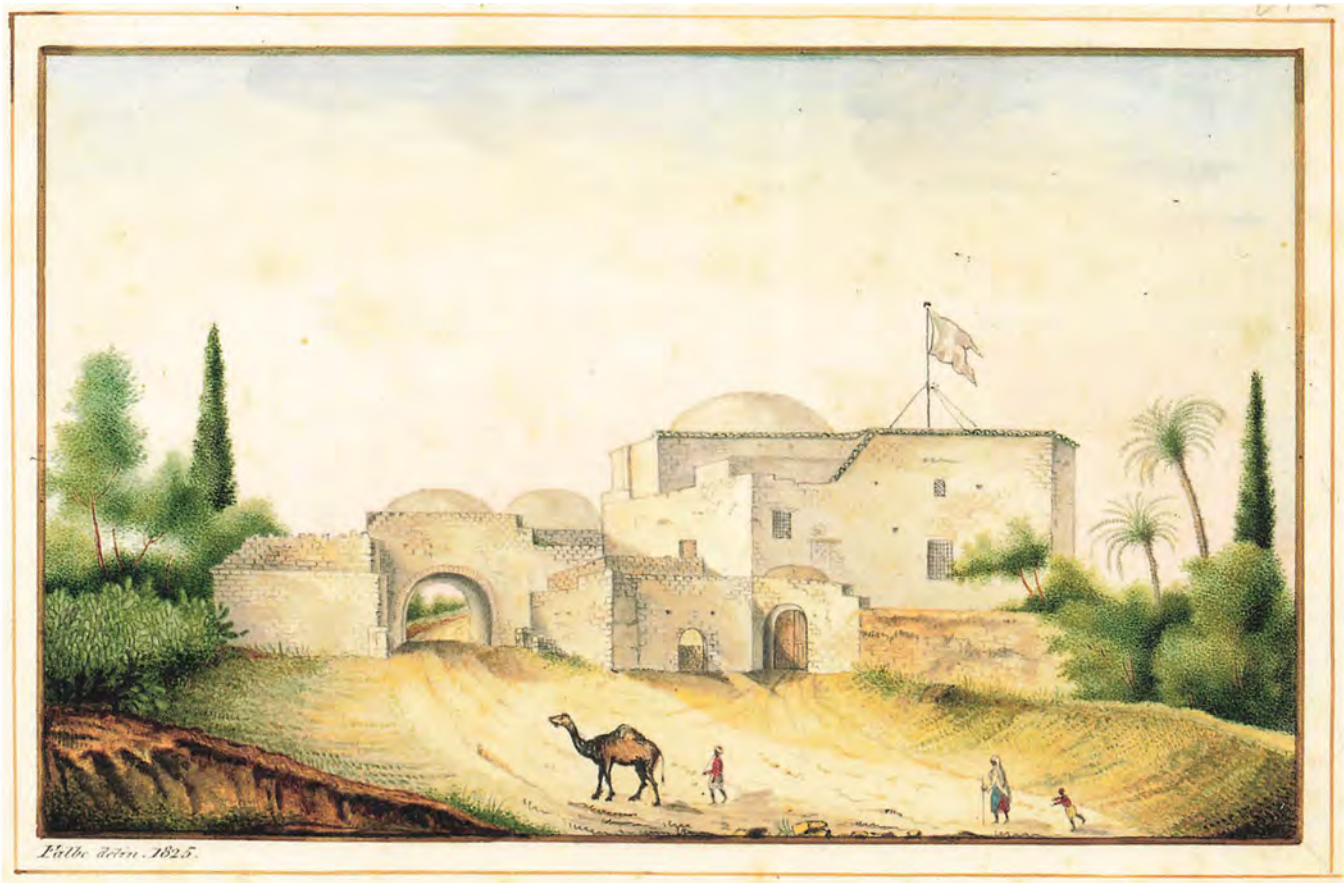

kort over Karthago-området, et arbejde han var godt kvalificeret til gennem sin uddannelse som søofficer. Men forarbejdet fandt sted under meget vanskelige omstændigheder: »For at kunne opmaale et nøjagtigt Kort over Karthagos Grund og dets Ruiner, udfordredes fremfor alt ikke at opvække Formodning om Foretagenet. Den mistænkelige Regiering vilde ikke have tilladt det og havde den faaet Nys herom, var Arbejdet ikke alene blevet standset; men det mislykkede Forsøg alene havde paaført Ubehageligheder af uberegnelige Følger. Jeg maatte derfor sky enhver Handling, som vilde have paadraget mig nogen Opmærksomhed; de offentlige Bygninger, de største privat Huse, som vilde været fortrinlige til Hovedstation, var mig forbudne eller jeg udsattes for, der at møde fanatiske Nysgierrige, og i deres Sted maatte jeg vælge øde, afsidesliggende Steder dertil. Mine Collegaers Landsteder (med Undtagelse af den engelske Consul) vare mig af største Vigtighed. Arbejdet kunde ikke være en Hemmelighed for disse Herrer og deres Discrete Venskab har saaledes sin Andel i dets heldige Udførelse« (fig. 13).

Kortet udkom i 1833 i planchebindet til Falbes værk »Recherches sur l'Emplacement de Carthage« [Studier i Karthagos placering] (fig. 14), der definitivt afgjorde spørgsmålet om det ældste Karthagos beliggenhed: Det lå på samme sted som det romerske – om end skjult under ofte meget tykke aflejringer. Kortet og den tilhørende tekst giver et billede af områdets udseende ved 1800-tallets begyndelse, der fortsat har betydning i dag, hvor mange af de monumenter, Falbe så, nu er utilgængelige eller gået til grunde (fig. 15).

Fig. 13. Akvarel af Falbes sommerresidens i La Marsa, som han brugte som base for opmålingerne, der lå til grund for kortet.

Water-colour of Falbe's summer residence in La Marsa, which he had used as his base for the survey that formed the basis of the map.

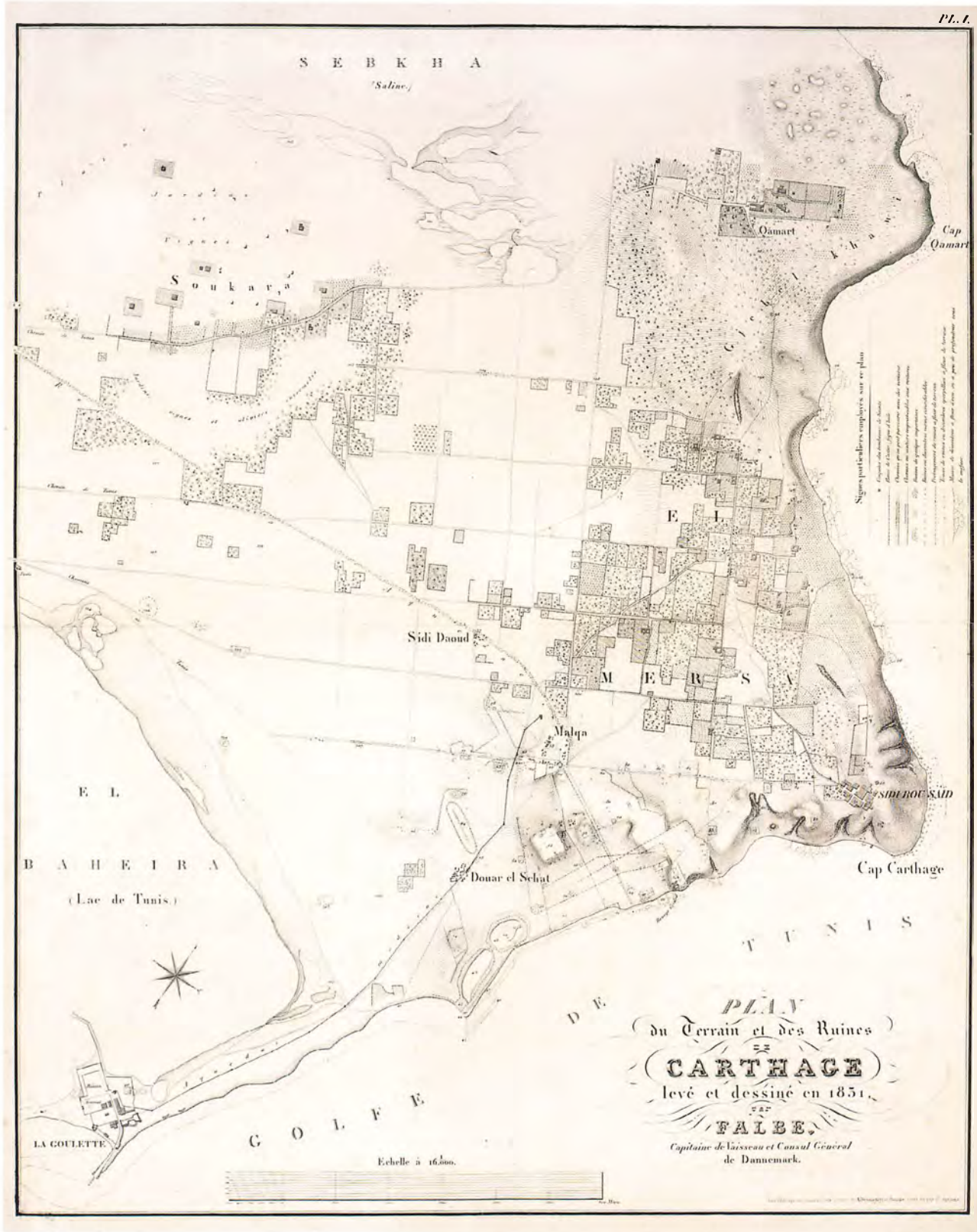

Fig. 14. Falbe tegnede sit kort over Karthago i 1831; det blev udgivet to år senere.

Falbe drew his map of Carthage in 1831; it was published two years later.

Fig. 15. Tegning af mosaik forestillende en kvindelig havguddom, en nereide, udgravet af Falbe i 1838 ved »Site no. 90« i Karthago.

Drawing of a mosaic showing a female sea divinity, a Nereid, excavated by Falbe in 1838 at "Site no. 90" in Carthage.

Falbe fratrådte stillingen i Tunis i 1832, og efter tre år som dansk generalkonsul i Grækenland vendte han omsider tilbage til Danmark, hvor han fik sin gang i prins Christian Frederiks Vasecabinet. Han slap dog ikke interessen for Tunesien. Han var en af medstifterne af et »Aktieselskab til Udforskningen af det gamle Karthago« i Paris, og fra 1837 til 1838 var han dette selskabs repræsentant i Tunis, hvor han blandt andet deltog i nye udgravninger i Karthago (fig. 15). Nu fik han langt om længe realiseret en gammel drøm om en rejse i landets indre – med henblik på at indsamle oplysninger til udarbejdelse af et præcist kort over hele Tunesien, der blev udgivet af det franske krigsministerium i 1842 (se herom Arbejdsmarken 1988).

Set under ét tegner der sig et interessant billede af Danmarks betydning for den tidlige arkæologiske udforskning af Tunesien. Holck, der ligesom Falbe var uddannet som søofficer, havde hverken større interesse for oldtiden eller et ønske om at indsamle antikker. Men i bedste kunstkammerånd følte han det åbenbart som sin pligt at overdrage de få spektakulære fund, han faldt over i Utica, til den kongelige oldsagssamling i København efter sin hjemkomst. Biskop Münter blev den egentlige bagmand bag den mere videnskabelige danske indsats gennem sine breve til Gierlew og Falbe, og i et brev til biskoppen karakteriserede den førstnævnte med nogen ret sig selv som »et stykke af en antikvar« (datidens betegnelse for en forsker, der interesserede sig for oldtiden). Falbe, derimod, udviklede sig under opholdet til en fuldbefaren arkæolog – hvis pionerindsats i Tunesien den dag i dag påskønnes såvel nationalt som internationalt. Han fortsatte efter hjemkomsten da også sin løbebane inden for det antikvariske område og endte med at blive direktør for Christian VIII's private Antikcabinet.

Men fortiden er ikke forbi. Den lever i nutiden og er med til at forme fremtiden. Traditionen for dansk engagement i den arkæologiske udforskning af Tune-

sien, som vi (ud over de tunesiske sørøvere) kan takke Holck, Gierlew, Falbe og ikke mindst biskop Münter for, fik nyt liv i 1975, da Nationalmuseet tog tilbage til Karthago for at udgrave en af de bygninger, Falbe i sin tid havde fundet og delvist udforsket. Og museet deltog fra 1988 til 1991 i et stort tunesisk-dansk projekt i og omkring Segermes, en romersk by i det centrale Tunesien, som Falbe i 1838 havde besøgt og undersøgt som den første europæiske forsker.

LITTERATUR

Andersen, D.: Farligt møde i Middelhavet, Siden Saxo nr. 12.3 1995, 12-19.

Andersen, E. og S. Dietz: Romernes Karthago – udgravninger i en storby, Nationalmuseets Arbejdsmark 1985, 109-116.

Bjerg, H. Chr.: Danmark og Barbaresk-Staterne 1745-1845, i: K. von Folsach, T. Lundbæk og P. Mortensen (red.): Den arabiske Rejse. Danske forbindelser med den islamiske verden gennem 1000 år. Århus 1996, 76-87.

Ciccotti, V. (red.): Atti del convegno internazionale di studi Camillo Borgia (1773-1817), Velletri 18 novembre 1999. Velletri 2000.

Debergh, J.: L'aurore de lárchéologie à Carthage au temps d'Hamouda bey et de Mahmoud bey (1782-1824): Frank, Humbert, Caronni, Gierlew, Borgia, i: M. Khanoussi, P. Ruggeri og C. Vismari (red.): Geografi, viaggiatori, militari nel Maghreb: alle origini dell'archeologia del Nord Africa, L'Africa romana nr. 13. Sassari 2000, 457-474.

Holck, H.: Kommandør Carl Christian Holck og hans Hustru Bolette Henriette Margrethe Lund. Holte 1951.

Lund, J.: C. T. Falbe: Dansk agent og antikvar i Tunesien 1821-1832, i: K. Grinder-Hansen (red.): Rejsen. København 1992, 89-101.

Lund, J.: En draperet kvindestatue fra Utica i Nationalmuseets Antiksamling, Klassisk Arkæologiske Studier nr. 2. København 1995, 195-214.

Lund, J. og L. W. Sørensen: Vejen til Segermes, Nationalmuseets Arbejdsmark 1988, 9-23.

Wandel, C. F.: Danmark og Barbareskerne 1746-1845. København 1919.

SUMMARY

The Danish involvement in the incipient archaeological investigation of Tunisia during the first half of the 19th century

Corsairs from the coast of North Africa (present-day Morocco, Algeria, Tunisia and Libya) were a menace to European mercantile shipping in the Mediterranean through the 18th and the first half of the 19th century. To escape this threat, the major powers of Europe concluded peace treaties with the North African states, which were at the time part of the Ottoman Empire. Denmark concluded such a treaty with Algeria in 1746 and six years later with the three other North African countries.

In order to ensure that the treaties were upheld, it became necessary to maintain an official presence in the region, and among a select group of Danish consuls in Tunis we come across three individuals who developed an interest in the archaeology and antiquities of Tunisia.

The first of these, Carl Christian Holck (fig. 1), disembarked in Tunis in 1801, accompanied by his wife and son. Holck was not perhaps greatly interested in

antiquity, but the diaries he kept during his stay tell us among other things that he visited the ruins of Carthage from his summer residence at La Marsa (figs. 2-3). Of greater archaeological interest is his description of a visit to ancient Utica in 1807. Holck describes the finding of a statue of the Roman god Liber Pater and its inscription (fig. 4), and he subsequently donated a small number of fragments of ancient sculptures from Utica to what was later to become the Danish National Museum. The most interesting is a Roman copy of a Hellenistic portrait of Alexander the Great (fig. 5). In addition, the National Museum keeps a few ancient gems from Utica that were once in his possession (fig. 6).

Frederik Münter (fig. 8), Bishop of Zealand and a professor of theology, took a keen interest in ancient Carthage, particularly the so-called Punic phase of the city's history before its destruction by the Romans in 146 BC. He urged Holck's successor, Andreas Christian Gierlew (fig. 7), to begin a systematic investigation of the ruins of the ancient city and – if possible – to acquire inscriptions for him. In the letters he wrote back, Gierlew correctly identified the remains of the harbour of Carthage (fig. 9), noting that all the ruins were of Roman date, and that no Punic inscriptions had as yet been uncovered in the area of the city. His archaeological interest was stimulated with the arrival in 1815 of Camillo Borgia, a political refugee from Italy, whom he offered the protection of the consulate. With Gierlew's support, the Italian made a number of journeys to the interior of Tunisia, and launched an excavation in Utica. In gratitude, Borgia donated a female statue found there to the Danish King (fig. 10) – a Roman copy of a Greek statue of the second century BC.

Christian Tuxen Falbe (fig. 11) officiated as Danish Consul General in Tunisia from 1821 to 1832. Münter approached Falbe – as he had his predecessor – urging him to investigate the antiquities of Tunisia. Falbe took this very seriously and began excavating at a number of places at his own expense. In 1823, he shipped nearly 300 finds from 'catacombs' at Sidi Daoud, ancient Mysia, in the Cap Bon peninsula to the museum in Copenhagen, and during his stay he undertook the difficult task of surveying ancient Carthage (figs. 12-13). The resulting map, which was the first reliable plan of the area of the city, was published in 1833 (fig. 14), and secured Falbe international recognition. He returned to Tunisia in 1838 to take part in new excavations at Carthage (fig. 15), and to carry out a long journey of exploration through the interior of the country.

Falbe's importance is still recognized in Denmark and abroad, but the roles played by Gierlew and Holck have been all but forgotten. Still, thanks to the combined efforts of these three men, urged on by Bishop Münter, Denmark came to play an important role in the early archaeological exploration of Tunisia, and this is why the National Museum today has a distinguished collection of Tunisian antiquities. The tradition for Danish research in Tunisia is still alive: the National Museum returned to Carthage between 1975 and 1984 to complete the excavation of one of the structures previously investigated by Falbe, and in 1987 the museum became involved in a major Tunisian-Danish archaeological project in the area of Segermes, a Roman town in Central Tunisia, which Falbe had already visited in 1838, the first European scholar to do so.

Shamanens hellige udstyr – etnografens strategiske værktøj

Om indsamling af Embedsmandens Hat i Korea, 1973 og 2007

AF MARTIN PETERSEN

Fig. 1. *Ånder og Mennesker* – udsnit af særudstilling fra 1974.

"Spirits and Man" (1974). Detail of exhibition display.

Arbejdet med de historiske samlinger er og vil fortsat være en hjørnesten i Etnografisk Samlings virke, men i de seneste årtier har der ikke været en tilsvarende aktiv indsamlingspraksis af nutidig materiel kultur til at udbygge de eksisterende samlinger.

Der udføres løbende samtidsorienteret forskning i materiel kultur på Etnografisk Samling, men hvis indsamlingsaspektet ikke medtænkes hver eneste gang, vil forskningsresultaterne altovervejende udmøntes i publikationer. Etnografisk Samling vil være afskåret fra arbejde med udstillingskoncepter, der afspejler nutidig etnografisk indsamling – et af de kernefelter som ellers er med til at markere museets etnografiske forskning over for universiteternes, og om 100 og 200 år vil genstandssamlinger, som kunne dokumentere perioden, delvist mangle i Etnografisk Samling på Nationalmuseet.

Hvordan kan Etnografisk Samling på en og samme tid fastholde fokus på sine historiske samlinger og udvikle en samtidig indsamlingspraksis?

Denne artikel giver et bud herpå. Den beskriver, hvordan en indsamling af koreansk shamanistisk materiel kultur i 1973 blev et afsæt for indsamling i 2007.

Op gennem det 20. århundrede har shamanisme været et af de centrale felter for Etnografisk Samlings virke. Tre af det 20. århundredes store etnografer, Henning Haslund Christensen (1896-1948), Knud Rasmussen (1879-1933) og Kaj Birket-Smith (1893-1977), beskæftigede sig blandt andet med shamanisme i henholdsvis Mongoliet, Grønland og Sibirien.

I Korea, der fra 1910 til 1945 var besat af Japan, havde Kaj Birket-Smith og den daværende leder af Etnografisk Samling, Thomas Thomsen (1870-1941), allerede sent i 1920'erne etableret forbindelse med japanske forskere, som i 1934 forærede Danmark den første egentlige shamanistiske samling fra Korea. Selvom denne samling blev modtaget uden medfølgende tekst, som kunne forklare de japanske forskeres tanker med samlingen, så kunne deres valg både tolkes i relation til shamanismen som et element af den oprindelige koreanske kultur, men også til den koloniale virkelighed, som shamanerne eksisterede i.

Da interessen for at indsamle koreansk shamanisme igen kom på agendaen i Etnografisk Samling i de tidlige 1970'ere, var denne kobling mellem shamanisme, forskning og politik igen en relevant forståelsesramme.

I et brev dateret den 24/7 1972 skriver daværende lektor, Jytte Lavrsen fra Institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi, Københavns Universitet, i et brev til daværende overinspektør på Etnografisk Samling, Helge Larsen, og beretter om et nyligt overstået besøg i Korea. »Mens jeg var i Korea, hørte jeg bl.a. professor Whang omtale en ting, som jeg synes jeg vil lade gå videre til Etnografisk Samling. En forening eller bevægelse til landsbyers fornyelse skal være i færd med at nedrive shamanistiske templer i tusindvis, hvorefter deres inventar ødelægges. Både etnologer og ældre landsbyfolk skal have protesteret forgæves. Samtidig er kunstsamlere begyndt at interessere sig for billeder fra disse templer og anden folkekunst. Professor Whang mener, at muligheden for at erhverve shamanistiske billeder etc. snart ikke længere eksisterer«.

Den bevægelse, som Jytte Lavrsen nævner i sit brev, er *Saemaul Undong* (Ny Landsby Bevægelsen). Den autoritære præsident, Park Chung-hee (1917-79), der var præsident i perioden 1961 til 1979, satte sig i spidsen for denne bevægelse i de tidlige 1970'ere i et forsøg på at reformere livet på landet. I dette store moderniseringsprojekt blev shamanismen udpeget som et af de onder, der stod i vejen for en bedre og oplyst fremtid. Mens shamanistisk materiel kultur blev ødelagt i et vist omfang, så skulle den opfattede trussel vise sig overdrevet, og som det vil blive klart i det følgende, så havde moderniseringsprojektet ligeledes helt andre konsekvenser for shamanismen i Korea.

Set i sin historiske sammenhæng er fortællingen om oprindelige, indfødte kulturelementer, der er under hastig forsvinden, en helt klassisk impuls for vestlige etnografer til at indsamle »før det er for sent!«. Men mens der tidligere i det 20. århundrede måske havde været en mere klar rollefordeling mellem de vestlige ind-

Fig. 2. Shin Huy-dong under feltarbejde i Korea, 1980. Privat foto.

Shin Huy-dong on a field interview in Korea, 1980. Private photo.

samlere og den indfødte kultur, vidner Lavrsens brev om, at verden nu var langt mere kompleks, og at langt flere aktører nu var involveret.

For det første var der den statsstøttede Ny Landsby Bevægelse, som til dels lancerede moderniseringsprojektet i opposition til shamanismen, der sås som et sindbillede på det tilbagestående. For det andet landsbyældre, som i truslen mod shamanismen kunne se et aspekt af den lokale tradition – en kilde til deres autoritet – forsvinde. For det tredje kunstsamlere, der i disse brudflader så shamanistisk materiel kultur som en ny type handelsvare og dermed forrykkede opfattelsen af fx shamanmalerier fra at være rituelle effekter til æstetiske investeringsobjekter, og endelig etnologer, der opfattede sig selv som traditionens vogtere over for truslen fra statsstøttet modernisering og markedsbaseret kommercialisering. Reaktionen fra shamanerne selv skriver Jytte Lavrsen ikke om, men andre etnografer fra perioden bekræfter, at mange shamaner følte sig truet af udviklingen.

Ind på denne scene træder Shin Huy-dong (1935-85). Shin kom til Danmark fra Sydkorea i 1962, var tilknyttet den Orientalske Afdeling på Det Kongelige Bibliotek fra 1964 og underviste i koreansk på Københavns Universitet fra 1969. Shins rolle i formidlingen af koreansk kultur i Danmark gik derfor forud for hans indsamling af koreansk shamanistisk kultur for Nationalmuseet. Gennem Shins venskab med Rolf Gilberg, en af Etnografisk Samlings dengang yngre inspektører, som brændte for studiet af shamanisme, og som var drivkraften i planlægningen af en stor særudstilling om shamanisme, *Ånder og Mennesker*, kom en aftale i stand om, at Shin, der alligevel skulle til Korea i sommeren 1973 på et forskningsophold, skulle indsamle et komplet shamansæt til Etnografisk Samling for 3.000 kr. I sensommeren 1973 kunne Shin sende følgende beretning fra sin aktion i Korea til overinspektør Helge Larsen: »Kære Helge Larsen, Efter min ankomst til Seoul d. 19. juli havde jeg et møde med direktøren for Emille-museet (etnografisk mus.),

dr. Cho. På mine spørgsmål om muligheder for at indsamle de forskellige shamanistiske ting, mente han, at det ville være vanskeligt at få gamle ting, men nye ville let kunne skaffes. Specielt ville en brugt dragt være næsten umulig at få fat i, fordi shamaner mener, at gudens ånd tager bo i dragten. Den skal opbevares på en speciel måde og kan gå i arv til nye shamaner, men den må ikke sælges, hvis den ikke skal bruges mere, skal den brændes. Dr. Cho foreslog, at jeg skulle lade afholde en ceremoni i museets gård, han ville gerne formidle det. Derved ville jeg komme i besiddelse af visse ting (papirsblomster o.lign. til dekoration), jeg ville kunne optage lyden, samt fotografere. På grund af det store beløb, en ceremoni koster (ca. 4000 d.kr.), måtte jeg foreløbig lade det stå åbent. Derefter aftalte jeg møde med mr. Seoh, som jeg har korresponderet med, nogle dage senere. Denne fremhævede også det vanskelige i at fremskaffe brugte »rigtige« ting.

I mellemtiden traf jeg en af mine gamle venner, og det viste sig, at hans tante netop var leder af shamanernes organisation. Takket være ham fik jeg et møde med hende, og hun var overordentlig velvillig og hjælpsom. Hun indkaldte et par ældre shamaner til hjælp, og vi aftalte, at de i løbet af de følgende uger skulle indsamle gamle redskaber (brugte), som jeg skulle få lov til at få mod at købe nye redskaber til dem. Dragter, 4-5 stk., var de også villige til at overlade mig, og priserne var yderst rimelige. Både dr. Cho, mr. Seoh, MiSook Chyung og mr. Lee var nærmest chokerede over mit fantastiske held, spec. at jeg også havde erhvervet dragter.

Vedrørende tingene se venligst bilagene. Fotos, samt lydoptagelser af shamanceremonier som jeg overværede, vil ankomme i nær fremtid.

Såvel shamankonen som dr. Cho og de øvrige nævnte er villige til fremover at hjælpe med til at skaffe ting til veje, som Nationalmuseet måtte mangle med hensyn til koreansk shamanisme. – – – Nu håber jeg blot, at tingene må nå godt frem. De skulle ankomme direkte til Nationalmuseets adresse i løbet af september eller oktober måned. Venlig hilsen Deres H. D. Shin«.

Shin stod som indsamler over for det basale dilemma, at 'brugt' shamanistisk materiel kultur grundlæggende er uden for indsamlerens rækkevidde. Det, guderne har taget bo i, kan ikke købes for penge. Det kan gå i arv fra en shaman til en anden, og når det ikke længere kan bruges, skal det brændes – forsvinde i flammerne. Nyfremstillet shamanistisk materiel kultur frisk fra syerskens hånd eller fra butikshylden med shamanudstyr er derimod af mindre autentisk værdi for den etnografiske indsamler. Den etnografiske indsamlings magi består netop i at overskride dette paradoks og indsamle hellige ting, som ellers ikke kan indsamles. Indsamlerens kunstgreb består i at være til stede i (om ikke ligefrem at skabe) de intense øjeblikke, hvori det, der ikke kan indsamles, alligevel bliver det.

Brohovedet mellem Nationalmuseet i Danmark og den koreanske shamanisme var altså i 1973 en koreaner bosat her i landet, som samlede ind med venners hjælp og på vilkår, som de koreanske shamaner, han kom i kontakt med, dengang suverænt bestemte. Det lykkedes med andre ord ikke for Shin at indsamle, fordi han

stålsat gik efter at indsamle 'brugt' og derved hellig shamanistisk materiel kultur, men udelukkende fordi nogle medlemmer af en shamanorganisation foreslog dette bytte med nyt for gammelt.

Shin havde bragt etnografiske opfattelser af 'brugt' og 'nyt' med sig i felten, som i Nationalmuseets historie kan spores over Kaj Birket-Smith og helt tilbage til Nationalmuseets første leder, Christian Jürgensen Thomsens (1788-1865) indsamlingsstrategi, som denne havde formuleret den i 1840'erne.

I sit brev reflekterer Shin dog ikke over den kompleksitet, som var indbygget i den byttehandel, han og shamanerne indgik i. Mens han skaffede brugte og som sådan, må det formodes, hellige ting, så gjorde han det på en måde, der uundgåeligt bragte disse ting ind på et museum, som i sagens natur kan undersøge, men umiddelbart ikke varetage, det hellige.

Spørgsmålet er, om shamanerne var villige til at indgå i byttehandelen, fordi de var for fattige til at købe nye dragter og rituelt udstyr. Om det var, fordi de anså museet for at være en institution, som var undtagelsen fra reglen om, at en shamans udstyr ikke må forlade shamanernes rituelle kredsløb? Eller om der måske lå en interesse i at opbygge et godt forhold til Shin og Danmarks Nationalmuseum til grund for byttehandelen? Udvalgte shamanerne dragter og udstyr til Shin, som ikke var hellige for dem, eller var der helt andre motiver til at bytte rituelt udstyr og tøj med Shin?

Uanset årsagen kan der argumenteres for, at det netop er fraværet af sådanne oplysninger, som er med til at få den etnografiske indsamling til at fremstå i sin fulde betydningsfylde og magi. I nogle tilfælde er de etnografiske museer afhængige af magi, ikke tørre fakta. Hvis denne magi først og fremmest udspringer af de mennesker og aktiviteter, hvorigennem tingene bliver hellige, så er magien også afhængig af, at indsamlernes, etnografernes og museumsfolkenes fortællinger fører det hellige med ind i museet. Og det skal være på en måde, så det bliver forståeligt for et publikum, som ikke nødvendigvis kender meget til hverken Korea eller shamanisme.

I 2005 besluttede jeg mig for at genopspore de koreanske shamaner, som Shin havde indsamlet igennem i 1973. Formålet var at få kendskab til disse bestemte shamaners synsvinkler på indsamlingen, deres motiver for byttehandelen samt opfattelser af shamanistisk materiel kultur og det hellige, med udgangspunkt i de ting Shin havde indsamlet. Eller sagt på en anden måde: Stillet over for valget mellem enten at opretholde indsamlingens magi eller at spore dens tørre fakta, gik jeg efter det sidste.

Shin var ikke særligt udførlig i sit brev til Etnografisk Samling vedrørende sin forbindelse til shamanorganisationen. Han præciserede ikke, hvem hans ven eller de involverede shamaner var. Ydermere var jeg ikke i stand til at finde danske informanter, som havde et detaljeret kendskab til Shins indsamling i 1973, og eftersom der i 1970'erne var en række forskellige shamanorganisationer, ville det være praktisk talt umuligt at spore den pågældende ud fra de forhåndenværende oplysninger. Imidlertid var der en kvittering vedlagt i sagsmappen med Shins indsamlingsbrev, som holdt sporet varmt. Kvitteringen var dateret den 22. juli 1973 og

bestod af en liste med 30 genstandstyper, deres antal og pris. Genstandstyperne på listen svarede temmelig nøje til genstandene i Shins samling, og forretningens adresse fremgik klart.

Shin nævnte ikke denne forretning i sin indsamlingsberetning, men den måtte tydeligvis have spillet en rolle. Under et feltophold i Korea 2005 opsøgte jeg adressen, der var angivet på kvitteringen. Forretningen var der ikke mere, så jeg gik til den lokale politistation og var minutter senere på vej mod butikken, som var blevet flyttet et stenkast fra den hovedgade, som den havde ligget på i 1973. Det viste sig, at butiksejeren nu, næsten 32 år senere, stadig var den samme, og at hun dengang handlede i stor stil med shamandragter og udstyr. Hun og hendes mand havde etableret forretningen, omtrent et år før Shin havde besøgt den. Selvom ejeren bekræftede, at kvitteringen kom fra deres forretning, så havde hverken hun eller hendes mand nogen erindring om at have mødt Shin, eller om en udveksling mellem forretningen og en shamanorganisation i 1973. I praksis endte min sporing af Shins shamansamling dér. På et hypotetisk plan mente butiksejeren dog, at det var muligt, at et sådant bytte kunne have fundet sted mellem en museumsindsamler og en shamanorganisation. I begyndelsen af 1970'erne var der kun få forretninger i Seoul, der solgte shamandragter og shamanudstyr, og muligheden for at komme i besiddelse af nye dragter og nyt udstyr som bytte for noget, der var slidt, kunne have været fristende for nogle – men bestemt ikke alle – shamaner. Hun gjorde det klart, at en sådan handling var i modstrid med idealer i shamanismen om, at dragter og udstyr skulle gå i arv til næste generations shamaner, og at shamaner med et traditionelt sindelag aldrig ville have gjort det. Ønsket om at erhverve nye dragter og udstyr var absolut ikke det samme, som at disse shamaner var fattige. Med butiksejerens ord: »Vor nation gennemgik en udvikling dengang [...] med 'Ny Landsby Bevægelsen' var det en tid med megen udvikling ... og derfor ... det vil sige at folk stræbte efter velstand. De fik udført shamanistiske ritualer eller spurgte shamaner til råds ... på den tid gjorde folk dette i stor stil ... og på grund af det, ja så var der mange muligheder for shamanerne for at arbejde og udføre ritualer, men når det kom til at værne om og passe godt på [ting], ja det gik man væk fra. Det var nok ud fra et ønske om at klæde sig i fint, nyt tøj og danse«.

Vi har set, hvordan Etnografisk Samling i de tidlige 1970'ere blev gjort opmærksom på Ny Landsby Bevægelsen i forbindelse med ødelæggelsen af shamanistisk materiel kultur i landsbyerne, og hvordan denne viden blev en del af Etnografisk Samlings ansporing til at indsamle shamanistisk materiel kultur i Korea. Som det fremgår af butiksejerens bemærkning, kan Ny Landsby Bevægelsen også forstås som del af et økonomisk boom i perioden. Ikke nok med at dette boom var indirekte medvirkende til at øge efterspørgslen efter shamaner. Efter butiksejerens opfattelse ser det også ud til at have været en medvirkende faktor i ændringen af begreber som 'ny' og 'fin' i shamanistisk materiel kultur.

Jeg mødte butiksejeren ved forskellige lejligheder i forsommeren 2005. Under det første besøg i butikken, den 26. maj, fortalte jeg hende om Shin, om hans shamansamling fra 1973 og kvitteringen. Under et følgende besøg den 1. juli præsen-

Fig. 3. Interview med butiksejer, marts 2007. Affotograferet fra forfatterens videooptagelse.

Interviewing the shop owner, March, 2007. Copied from the author's videofilm.

terede jeg hende for en stor del af Shins shamansamling i form af farvefotos og digitale computerbilleder. Butiksejeren reagerede på denne præsentation på en måde, som gjorde, at samtalerne hurtigt bevægede sig ud over det oprindelige formål.

Jeg fik virkelig øjnene op for etnografiske genstandes potentiale som indsamlingsredskaber. Disse samtaler var altafgørende for et metodisk skifte fra blot at spore tingenes historier til også at bringe dem og deres historier i spil. Mit feltarbejde skiftede karakter: Fra at have været et historisk studie af museumsgenstande blev det til en undersøgelse af de muligheder, etnografer har for at give historiske museumsgenstande et nyt liv uden for museet mure. Sagt på en anden måde, så undersøgte jeg den magiske effekt, som etnografiske genstande generelt set – og shamanudstyr i dette konkrete tilfælde – har, når det bliver »udstillet« uden for museets fysiske rammer.

I det følgende vil jeg gengive butiksejerens reaktion på en enkelt af genstandene fra Shins shamansamling: *Taegam moja*, Embedsmandens Hat: »Det er Embedsmandens hat. Det er virkelig en hat fra gamle dage ... sandelig. Den bliver ikke lavet sådan længere. Den blev lavet med vaskesvamp eller noget tilsvarende ... i gamle dage ... Sådan bliver den ikke lavet længere. [...] Ja, det er en hat som er tæt på tidligere tiders original«.

Eftersom vaskesvamp er et billigt og let tilgængeligt materiale, kunne man måske have ventet, at butiksejeren ville have kategoriseret det sammen med for eksempel plastic og metalagtigt læder, som hun i andre tilfælde havde identificeret som materialer, der efterlignede de originale, rigtige materialer anvendt til shamandragter. Men tværtimod gav vaskesvampen hende associationer til 'tidligere tiders original'. Præsentationen af hatten fremkaldte et udbrud af noget, der mindede meget om nostalgi. For en kort stund blev butiksejeren kastet tilbage til sin fortid ved synet af et fotografi af Embedsmandens Hat, som den ikke længere blev fremstillet. Denne hændelse illustrerer, hvordan kategorierne 'original' og 'rigtig' ikke blot refererer til den oprindelige shamanisme, men også kan være tæt forbundet med den selvoplevede, personlige fortid.

Fig. 4. Embedsmandens Hat.
The Official's Hat.

I 1973 var Shin Huy-dongs bekendte overraskede over hans held med at arrangere et bytte af nyt for brugt. Det kan være fristende enten blot at tage Shins fortælling om denne usædvanlige byttehandel for pålydende, eller – som butiksejeren gjorde det – overveje, hvad sådanne handlinger sagde om de shamaner, som gik ind på byttehandelen. Men det er muligt at opfatte byttet på en tredje måde. Denne tredje opfattelse kom frem, da butiksejeren beskrev shamanhatten: »Hvad angår disse embedsmænd, så var det sådan nogle, som der var i gamle dage. [Shamanerne] har en dans, hvor de tilbeder disse embedsmænd. Det er en bestemt slags ritual. Der er en Embedsmands ånd i alle boliger, og shamanerne bringer Embedsmandens Hat med sig sammen med Embedsmandens Dragt, og de meget nære husstande, altså nært forbundne med shamanistiske ritualer … der er mennesker som opsøger dette meget, mennesker som står shamanerne nær. Efter ritualer [afholdt for disse familier] så folder shamanerne embedsmandsdragten sammen og giver den til disse sammen med hatten. Shamanen fortæller, at de skal putte det i en dragkiste, og tilbede det derhjemme, og at det vil gå dem godt, hvis de gør således … Så en gang imellem er der et ritual som kaldes 'luftning' (kop'ung).

Fig. 5. Figur i badesvamp; detaljefoto af Embedsmandens Hat.

Sponge figure; detail of the Official's Hat.

Noget bliver luftet i vinden ... En gang imellem på en passende dag skal det luftes i vinden, og derefter tilbage i dragkisten og tilbedes. Dette holder uheldet væk«.

Med afsæt i butiksejerens forklaring på Embedsmandens Hat er det tænkeligt, at shamanerne ganske enkelt opfattede byttet med Shin som en slags variation af deres hverdagsforhold til klienter. Mens der er mange eksempler på, at klienter giver shamaner dragter og udstyr i håb om derigennem at få held og lykke, så er der altså også tilfælde, hvor rituelle ting bevæger sig fra shamaner til deres klienter. Det er tænkeligt, at de involverede shamaner opfattede forholdet til Shin som en shaman/klient relation og dermed opfattede byttet som en måde at gøre forholdet helt konkret på.

Det er også nærliggende at forstå Shin fra denne synsvinkel: Typisk får en klient Embedsmandens Hat, som håndgribeligt overfører en rituel virkning. Shin derimod får en anden slags håndgribelig effekt ud af det – etnografiske genstande, som både styrkede hans position som etnograf, autenticiteten i *Ånder og mennesker* (den udstilling som de blev indsamlet til) og, i sidste ende, magien ved Etnografisk Samling.

I foråret 2007, omtrent 25 år efter at Shin foretog sin indsamling, vendte jeg tilbage til Korea med Shins indsamlingsstrategi og butiksejerens reaktioner i baghovedet, fotografier af shamanudstyret og dragterne fra 1973 i ringbind samt omtrent 15.000 kr. fra Robert og Erna Nielsens Fond til at lave en indsamling af shamanistisk materiel kultur. Det følgende er uddrag fra den indsamlingsdagbog, som jeg skrev undervejs – og efterfølgende har rettet til:

»Onsdag den 14. marts
Sammen med en koreansk shamanismeforsker, der til lejligheden fungerede som min av-assistent, tog jeg toget til en landsby øst for Seoul for at besøge en hattemagers værksted. [En hattemager som butiksejeren torsdag den 8. marts 2007 har foreslået mig at opsøge for at få fremstillet en shamanhat og søge spor til Embedsmandens Hat i Shins samling fra 1973]. Det var et lille, familieejet værksted. De havde startet produktionen i 1980'erne og kunne derfor ikke have haft nogen rolle i Shins indsamlingsaktiviteter i 1973. Værkstedet fremstillede hatte til sceneproduktioner, danseforestillinger, museumsudstillinger og til modeshows med traditionelle dragter, men derudover også til shamaner. Jeg forklarede mine planer om at lave en indsamling, der reflekterer Shins indsamling af blandt andet Embedsmandens Hat. Præsenteret for forskellige fotografier af Embedsmandens Hat reagerede den ældste datter ved at smile til en af sine søstre og så forklare: 'I gamle dage blev den lavet sådan med vaskesvamp. Ja. Sådan blev de ofte lavet, da jeg var yngre ... Det var tidens mode; [set med nutidens øjne] ser den noget billig ud. Heller ikke dengang var der nogen særlig grund til at anvende vaskesvamp. Det var nemt at folde sammen, og så blev vaskesvampen farvet. Nu til dags bruges garn og tråd i stedet'«.

Familien var ikke imponerede over håndværket bag fremstillingen af Embedsmandens Hat fra 1973. Den ældste datter forklarede, hvad de forskellige figurer oven på hatten forestillede. Nemlig cikader, blomster og tre figurer, som hun sagde var en forenkling af en oprindelig figur af De Fem Retningers Farver (traditionelt motiv bestående af sort, rød, blågrøn, hvid og gul). Hun viste mig et eksempel på Officerens Filthat (som var hendes betegnelse for den hat, som i Shins genstandsliste var blevet kaldt 'Embedsmandens Hat') lavet for en shaman, og demonstrerede, hvordan vaskesvampen var blevet erstattet med andre materialer, men at hatten i sine grundtræk var uforandret.

Den ældste datter var velinformeret om hattens stiltræk i forskellige perioder og sociale kontekster, og forklarede forskelle mellem de Officerens Filthatte som bliver båret af shamaner, sværddansere og skuespillere i historiske stykker og tv-dramaer. For eksempel er det kun shamaner og sværddansere, der bærer cikader oven på Officerens Filthat. Til spørgsmålet om, hvorvidt shamaner bestilte Officerens Filthat med særlige specifikationer, fortalte hun, at de som hovedregel bestilte den i et sæt med Hofmandens Røde Hat. Begge disse typer hatte findes i Shins samling.

Den ældste datter fortalte, at hun fokuserede på hattenes æstetik og ikke rituelle aspekter, når hun fremstillede hatte. Hun kendte eksempelvis ikke til cikadens rituelle betydning. Dog, tilføjede hun, følelsen var en anden, når shamaner bragte hatte, som havde været i rituel brug, til dem; de var foruroligende. Jeg spurgte til muligheden for at bestille et sæt af disse to hatte og tilladelse til at filme processen. Den ældste datter indvilligede. Efter frokost forlod jeg huset med min av-assistent. Med os havde vi de to hatte.

Vi vendte tilbage til Seoul og tog om aftenen hen til et shamanistisk tempel-

Fig. 6. Præsentation af Embedsmandens Hat i hattemagerens værksted, marts 2007. Affotograferet fra forfatterens videooptagelse.

Presentation of the Official's hat in the hatter's factory, March 2007. Copied from the author's videofilm.

kompleks i den nordlige del af Seoul sammen med en koreansk shamanismeforsker. Han havde taget kontakt til en shaman og arrangeret, at hun skulle udføre en »andagt« (chisong) for Nationalmuseets fremtidige succes. Min idé med at få arrangeret et sådant ritual var at undersøge, hvordan materiel kultur er indlejret i forholdet mellem shaman og klienter, shaman og shamanudstyrs-butiksejere, shaman og museum, og endelig mellem shaman og ånder.

Først præsenterede jeg i ord og billeder Shins samling for to shamaner, der ventede os i en af kompleksets rituelle haller. Den kvindelige shaman skulle forestå andagten, og den mandlige akkompagnere ritualet. Derefter fremlagde jeg mine indsamlingsplaner, og efter længere tids dialog blev ritualet udført.

Jeg havde på forhånd besluttet mig for ikke at foreslå at bytte nye dragter for shamanernes brugte. I 1973 var det ikke Shin selv, som tog initiativet til at bytte. At dømme efter hans brev var det lederen af shamanorganisationen, som havde taget initiativ dertil. Under samtalen med shamanerne og shamanismeforskeren forelagde jeg derimod den idé enten at donere en såkaldt åndekniv med inskriptionen E.S. N.M (forkortelse for Etnografisk Samling, Nationalmuseet) til shamanen, eller eventuelt at medbringe en åndekniv og lade den indgå i et ritual og siden bringe den tilbage til Nationalmuseet. Jeg fornemmede, at forslaget blev modtaget med nogen tøven. Måske det skyldtes, at jeg var førstegangsbesøgende og dertil kom i forskningsøjemed, og som sådan ikke var en del af shamanens klientel. De to shamaner forklarede, at det ikke ville være helt ufarligt at bringe en sådan åndekniv med tilbage til Nationalmuseet, eftersom en kniv, der havde været i brug rituelt, var blevet til et redskab for ånderne, og at disse følgelig ville være i stand til at nedstige. Hvis denne åndekniv ikke blev håndteret korrekt, kunne det forårsage afstraffelse.

En anden type udveksling af materiel kultur mellem shaman og museum var dog en mulighed. Officerens Filthat, som jeg havde bragt med mig fra hattemageren, kunne godt indgå i en andagt af den type, hvor shamanen giver en hat til en klient, som tager den hjem til dragkisten, hvorfra den kan tages frem til senere 'luftninger'. Mens åndeknive i bestemte rituelle sammenhænge var direkte forbundne med meget magtfulde ånder, så var Officerens Filthat forbundet med en *op*, et slags lykkevæsen som kontrollerer husstandens formue. Til denne type udveksling hører hatten sammen med Krigerens Vest. Shamanerne forklarede, at der er adskillige slags 'lykkevæsener'. I forbindelse med tilbedelse af Officerens Filthat

Fig. 7. Udsnit af illustration. Ideoplæg til udstillingen af Shins shamanudstyr i »Ånder og Mennesker«.

Part of sketch for the exhibition of "Spirits and Man" with Shin's collection of shamanic paraphernalia.

og Krigerens Vest er der tale om Embedsmanden for Himmelsk Velsignelse. Det er korrekt at opfatte denne som en lykkevæsen-embedsmand for formue og held. Almindeligvis tilbeder man ikke blot en hat, der er også en dragt kaldet *kwaeja*.

Efter at vi havde besluttet os for dette ritual, ringede den kvindelige shaman til en shamanudstyrsbutik. En kort samtale om, hvorvidt vesten skulle være med eller uden broderi, fulgte, og ca. en halv time senere afleverede en mand fra shamanudstyrsbutikken vesten til shamanen.

Det var vigtigt for mig at understrege, at andagten ikke skulle udføres for mig, men at jeg kom som repræsentant for Danmarks Nationalmuseum. Det skulle snart vise sig, at denne indstilling svært lod sig forene med bestemte rituelle handlinger. Forud for ritualet blev jeg bedt om at give nogle oplysninger til et bønnepapir (ch'ungwon mun). Til dette papir skulle bruges informationer om Nationalmuseets adresse, navn samt alder på den person, som var overhoved for museet, foruden mit eget navn og alder. Dronning Margrethe II blev foreslået som værende museets overhoved af shamanismeforskeren. På sin vis gav denne udlægning fuldt ud mening – ikke mindst i betragtning af, at Nationalmuseets logo på det visitkort, shamanen og forskeren havde fået, er prydet med kongekronen. Alligevel var jeg en smule betænkelig ved at opgive dronningens og mine egne data på dette stykke papir. Især oplysninger om alder og fødselstidspunkt, som er basisoplysninger i forudsigelsen af menneskers skæbne. Shamanerne viste forståelse for denne udeladelse, men de fandt den sandsynligvis ukonventionel.

Som ritualet skred frem, var det ikke muligt at forblive i rollen som anonym repræsentant for det danske nationalmuseum. Jeg skulle for eksempel under ritualet trække to af De Fem Retningers Flag. Da farvekombinationen i både første

Fig. 8. Efter fremstilling og ritual: Embedsmandens Hat på Nationalmuseet, 2007.

After production & ritual: The Official's Hat, 2007 in the National Museum of Denmark.

og anden trækning ikke var lykkebringende, blev jeg ført ud på gårdspladsen og rituelt renset. Under denne renselse svingede shamanen sin åndekniv. Tilbage i ritualhallen trak jeg flaget med den lykkebringende farve rød, og ritualet kunne fortsætte.

Kort fortalt var udvekslingen af materiel kultur mellem shaman og klient som følger:

Klienten gav oplysninger til det bønnepapir, som shamanen anvender under sin første messen. De to hatte fremstillet samme dag blev placeret på shamanens åndealter oven på og ved siden af en åndekniv og en trefork. Efter bønnefremsigelsen var der en kort pause, hvor klienten placerede en konvolut med penge på et åndebord, der også stod på alteret. En ånd steg ned i shamanen, der nu havde klædt sig i Krigerens Vest og Officerens Filthat, og i denne tilstand dansede ånden og udsagde orakelsvar (*kongsu*). Ved ritualets afslutning tog shamanen hat og vest af, lagde dem på en bakke og dansede med dem. Hun gav bakken til klienten, som derefter placerede den på alteret og modtog velsignet frugt. Shamanismeforskeren, av-assistenten og jeg spiste med shamanen og hendes musikere og forlod komplekset i løftet stemning. Relationer var blevet initieret, fornyet og udfoldet omkring shamanistisk materiel kultur.

Dette eksperiment med etnografiske genstande som strategiske indsamlingsredskaber er et forsøg på at udvikle en praksis, hvor den etnografiske indsamler rustet med historiske genstandssamlinger – gemt på harddisken og sat ind i ringbind –

Fig. 9. Detaljefoto af Embedsmandens Hat, 1973.

The Official's Hat, 1973. Detail.

drager i felten ... og vender hjem med nyindsamlinger. Det er hinsides diskussion, at den etnografiske indsamlers tilgang til hellige ting er – og skal blive ved med at være – begrænset. I mit møde med shamanen blev det dog tydeligt, at der er undtagelser, hvor det er muligt at indsamle shamanistisk materiel kultur uden at bryde med dette princip. Det blev således muligt at samle ind – ikke i en ekstraordinær byttehandel som den, der lykkedes for Shin i 1973 – men fordi shamanistisk materiel kultur er hellig på mere end blot én måde, og fordi den videregives fra shamaner til deres klienter i bestemte rituelle sammenhænge. Ved at udføre etnografisk indsamling på en måde, som forudsætter, at etnografen påtager sig rollen som klient, var det muligt – og moralsk forsvarligt – at hjembringe de to hatte og vesten efter at have deltaget i et ritual, hvori disse blev forbundne med et lykkevæsen.

Indsamleren kan ikke undgå at engagere sin egen person i en sådan handling, og dette kræver nøje overvejelse. Ganske det samme gør sig i øvrigt gældende for de personer, som fremstiller og handler med shamanistisk materiel kultur. Hverken butiksejeren eller hattemageren var engageret i shamanistiske aktiviteter, og især hattemageren havde ikke et nært kendskab til alle rituelle aspekter af de hatte, som hun fremstillede, men gjorde det samtidig klart, at hatte som havde været rituelt anvendt, bliver væsensforskellige fra nyfremstillede.

Tingene i de etnografiske samlinger er ikke kun sten, glas og papir. De har haft sociale liv – med skiftende betydninger for mennesker i forskellige sammenhænge. En helt afgørende udfordring for de etnografiske museer består derfor i at forsøge at spore de etnografiske genstandes biografier i tid og rum. Dette skal ses som en reaktion på den proces, hvor etnografiske genstande bliver gjort til anonyme

typer, repræsentationer eller myter. Og bliver reduceret til ting uden historie. Reduceret til eksotiske stykker sten, glas og papir.

Tingene i de etnografiske samlinger har stadig sociale liv. De kan bringes ud af museet (om ikke andet, så som billedfiler på harddisken, og som fotokopieret i ringbindet) og få nye betydninger for – og mellem – mennesker i felten. Ud over at forsøge at give tingene deres historier tilbage, kan den biografiske sporing altså også bruges til at danne bro mellem museet og verden uden for dets mure.

Ingen sætter spørgsmålstegn ved museernes forpligtelse til at bevare tingene i deres fysiske form. På samme måde bør det være museernes ansvar at forsøge at 'bevare' de sociale liv, der har eksisteret i og omkring disse ting, mens de er blevet skabt, handlet, brugt, indsamlet og udstillet. Dette vil selvsagt medføre nogle krævende aktioner, hvor de etnografiske museer vil være nødt til at forholde sig til verden uden for museet i form af en række personlige, politiske og nationale agendaer, som ikke altid vil være i harmoni med et museums interesser og arbejdsgrundlag.

Embedsmandens Hat, som giver klienten medgang, og som igen og igen kan tages i rituel anvendelse i en såkaldt 'luftning', et ritual for husstandens velbefindende, er en rammende metafor for, hvordan etnografiske museer kan vælge at forholde sig til de indsamlede ting som levende væsener, der igen og igen kan virke som et afsæt for møder med verden uden for museet.

LITTERATUR

Birket-Smith, Kaj: Sibiriske troldmænd. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1933, 23-32.

Fihl, Esther: Samlingen: at forfølge tingens biografi. In K. Hastrup (Ed.), *Ind i verden: en grundbog i antropologisk metode* (185-205). København, 2003.

Gell, Alfred: *Art and agency: an anthropological theory*. Oxford, 1998.

Gell, Alfred: Vogel's net. *Journal of material culture* (1), *15-38*. 1998.

Gilberg, Rolf (red.): *Ånder og mennesker*. København: Nationalmuseet, 1978.

Haslund-Christensen, Henning: Mongolske troldmænd. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1944, 5-20.

Lundbæk, Torben: Corvetten Galatheas indsamlinger til Ethnographisk Musæum 1845-47. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1992, 12-31.

Rasmussen, Knud: *Den store Slæderejse*. København, 1932.

Shin, Huy Dong: Om koreansk shamanisme. *Jordens folk, 10*(2), 1974, 264-274.

SUMMARY

The sacred paraphernalia of the shaman – strategic tools of the ethnographer.

Collecting ethnographic objects in Korea, 1973 and 2007

The objects in the ethnographic collections are not only stone, glass and paper. They have had social lives – with changing meanings for human beings in various contexts. It is thus a quite crucial challenge for the ethnographic museums to try to trace the biographies of the ethnographic specimens in time and space. This should be seen as a reaction against the process in which ethnographic objects are

turned into anonymous types, representations or myths, and are reduced to things without a history – reduced to exotic stones, glass and paper.

The things in the ethnographic collections still have social lives. They can be taken out of the museum (if not otherwise, as graphics files on the hard disc, and as photocopies in a ring binder) and take on new meanings for – and among – people in the field. Besides trying to give the things their histories back, the biographical tracing can also be used to bridge the gap between the museum and the world outside its walls.

No one questions the museum's obligation to preserve things in their physical form. In the same way it should be the responsibility of the museums to try to 'preserve' the social lives that once existed in and around these things while they were created, traded, used, collected and exhibited. This will of course require some demanding measures where the ethnographic museums will have to relate to the world outside the museum in the form of a number of personal, political and national agendas that will not always be in harmony with a museum's interests and working basis.

The article describes how a collection of Korean shamanistic material culture made by Shin Huy-dong for the National Museum in 1973 became a starting point for collection in 2007 – of among other things 'the Official's Hat'.

This Official's Hat, which in Korean shamanistic practice grants the client success and which can again and again be used ritually in a so-called 'airing', a ritual for the wellbeing of the household, is an apt metaphor for the way ethnographic museums can choose to relate to the collected objects as living beings which can act again and again as starting points for encounters with the world outside the museum.

»... Husk at folk lever af flere ting end bare af brød«

De norrøne grønlænderes kost

AF JETTE ARNEBORG, JAN HEINEMEIER OG NIELS LYNNERUP

Skal vi tro de storslåede sagaberetninger, der blev nedskrevet på Island i 1200-årene, blev den sydligste del af Grønlands vestkyst befolket fra Island i årtierne før årtusindskiftet 1000. Erik den Røde hed manden, der førte an i den islandske kolonisation, *landnam*. Samme oplysninger finder vi hos islandske Ari fróði Þorgilsson, der levede i perioden 1067-1148.

I den islandske *Landnamabók* – bogen om de første kolonister på Island – skriver Ari i et afsnit om Grønland: »Det land, som kaldes Grønland, blev opdaget og beboet fra Island. Erik den Røde hed den mand fra Bredefjord, som drog dertil ... Han gav landet navn, og kaldte det Grønland, og sagde, at det ville opmuntre folk til at tage derhen, når landet havde et godt navn ... Han begyndte at bebygge landet 14 eller 15 vintre førend kristendommen blev indført her på Island.« [altså omkring 985 e.Kr.].

Om det var på grund af det gode navn skal være usagt, men snart efter lå der gårde og kirker i fjordene fra Nuuk i nord til Kap Farvel i syd, med den større Østerbygd sydligt og den mindre Vesterbygd i fjordene omkring Nuuk (fig. 1). Det lille samfund ved den yderste rand af det nordvesteuropæiske kulturområde bestod i omkring 500 år. De sidst beboede gårde i Vesterbygden blev forladt i 1300-årenes sidste årtier, og i løbet af de efterfølgende årtier affolkedes også Østerbygdens gårde.

De islandske kolonister var først og fremmest bønder, hvilket klart afspejles i deres valg af bosteder. De slog sig ned på de store morænesletter inde i de relativt lune fjorde og i de beskyttende dale, hvor vegetationen var frodig, og der var mulighed for gode græsgange og høslæt.

Erik den Røde selv tog land i det område, som herefter fik navnet *Eriksfjord*, og her opførte han gården *Brattahlid*. Eriks gård er siden blevet identificeret med nutidens fåreholderbygd Qassiarsuk, der ligger i fjorden Tunulliarfik (fig. 2).

Sammen med forventningerne om et godt liv medbragte kolonisterne en nedarvet viden om, hvordan disse forventninger kunne indfries. Og ikke mindst: De medbragte køer, får, geder og grise, som – sammen med de naturgivne forudsætninger – var betingelsen for det gode liv. Landskabet, de kom til, var dækket af buskads af pil og dværgbirk og på særligt beskyttede steder endog af høje birketræer, men meget hurtigt efter kolonisternes ankomst var det forvandlet til grønne græsmarker og store åbne græsningsområder (fig. 2).

Vi kan tage det for givet, at Erik den Røde og de allerførste kolonister slog sig ned på de mest gunstige steder, og et blik på ruinkortet viser da også, at netop om-

Fig. 1. I Østerbygden er der indtil i dag registreret ca. 500 ruingrupper, der hver især kan omfatte fra én til 20-25 bygninger. Nogle ruingrupper er altså selvstændige økonomiske enheder (= en gård), mens andre er enkeltliggende huse, som har hørt til en nærliggende gård. I Qassiarsuk, som antages at være identisk med Erik den Rødes *Brattahlid*, er der registreret mere end 60 ruiner, og ved gården *Gardar* (nutidens Igaliku), hvor de norrøne grønlænderes biskop havde sit sæde, er der registreret mere end 50 anlæg. I Vesterbygden er der hidtil registreret omkring 100 ruingrupper. Kort: Niels Algreen Møller.

In the Eastern Settlement c. 500 ruin groups have been registered to date, each of which may comprise from one to 20-25 buildings. Some ruin groups are independent economic units (= a farm), while others are free-standing houses that belonged to a nearby farm. In Qassiarsuk, thought to be identical to Erik the Red's Brattahlid, *more than 60 ruins have been recorded, and at the farm* Gardar *(present-day Igaliku), where the Norse Greenlanders' Bishop had his seat, more than 50 units have been recorded. In the Western Settlement so far around 100 ruin groups have been registered.*

rådet omkring Tunulliarfik, og nabofjorden Igaliku fjord, hvor bygdernes største gård *Gardar* lå, var det tættest bebyggede område i nordbobygderne.

En nordbogårds huse blev opført centralt på hjemmemarkerne, hvor græsset til vinterfoderet blev slået om efteråret og tørret til hø. Byggematerialerne var naturens egne: Tørv og sten og i de første år af bosætningen også lokalt birketræ. Hjemmemarkerne, større og mindre folde, nogle steder endog kunstige vandingsanlæg, stalde og lader afspejler græsbrugets og husdyrenes betydning for gårdenes økonomi (fig. 3), mens fund fra boliger og økonomibygninger giver indblik i den travle dagligdag på gårdene (fig. 4). En meget stor del af de norrøne grønlænderes tid gik med at skaffe den daglige føde – at overleve i landet, hvortil der kun sjældent kom udenlandske handelsfolk, og når de kom, var deres skibe ikke lastet med mad, men med nødvendige varer som jern. Bygningstømmer nævnes også som importvare i de skriftlige kilder, men endnu er dette ikke konstateret arkæologisk.

Fig. 2. Også i dag er fåreholdererhvervet det vigtigste i Sydgrønland, hvilket har sat sine tydelige spor i landskabet. Billedet var det samme i middelalderen, da nordboernes husdyr græssede det grønklædte fjeldlandskab. Foto: Karsten Secher.

Today sheep-farming is still the most important occupation in South Greenland, and this has left clear traces in the landscape. The picture was the same in the Middle Ages, when the Norsemen's farm animals grazed on the green-clad fell landscape.

I den norske *Konungs skuggsía,* Kongespejlet – et oplysnings- og opdragelsesskrift fra midten af 1200-årene – fortælles om grønlænderne, at de fleste ikke kender til brød. Skriftets uvidende »søn« spørger derfor, hvad grønlænderne så lever af, og den alvidende »far« svarer: »Men når du spørger om, hvad de lever af, når de ikke dyrker korn, så husk at folk lever af flere ting end bare af brød. ... På Grønland er der gode græsgange, og der er store og gode gårde. Folk har mange køer og får, og der er en stor smør- og ostelagring. Folk lever meget af dette og ligeså af kød [fra husdyrene] og af alt vildt, både rensdyrkød og hval-, sæl- og bjørnekød ...«.

Fundene af dyreknogler i gårdenes møddinger giver et yderligere fingerpeg om grønlændernes kost. Her er fundet knogler fra køer, får, geder og grise, men der er også indsamlet et meget stort antal knogler fra sæler, hvaler, hvalrosser, fugle og, især i Vesterbygden, fra rensdyr. På nogle gårde er fangstdyrene i overtal. Sammenligner vi forholdet mellem de to grupper i den tidlige bosætningsperiode med den sene periode, sker der på stort set alle gårde forskydninger, både inden for den enkelte gruppe og grupperne imellem. Grisene forsvinder i løbet af 1200-årene, og bortset fra på de allerstørste gårde stiger bestandene af får og geder på bekostning af køerne. Samtidig øges antallet af fangstdyr, især sæl, i forhold til husdyrene. Øjensynlig spiste de sidste generationer norrøne grønlændere meget mere sælkød, end deres forfædre havde gjort. Aldersbestemmelser på dødstidspunktet for de enkelte husdyr antyder derudover, at køerne, der enten blev slagtet meget unge eller

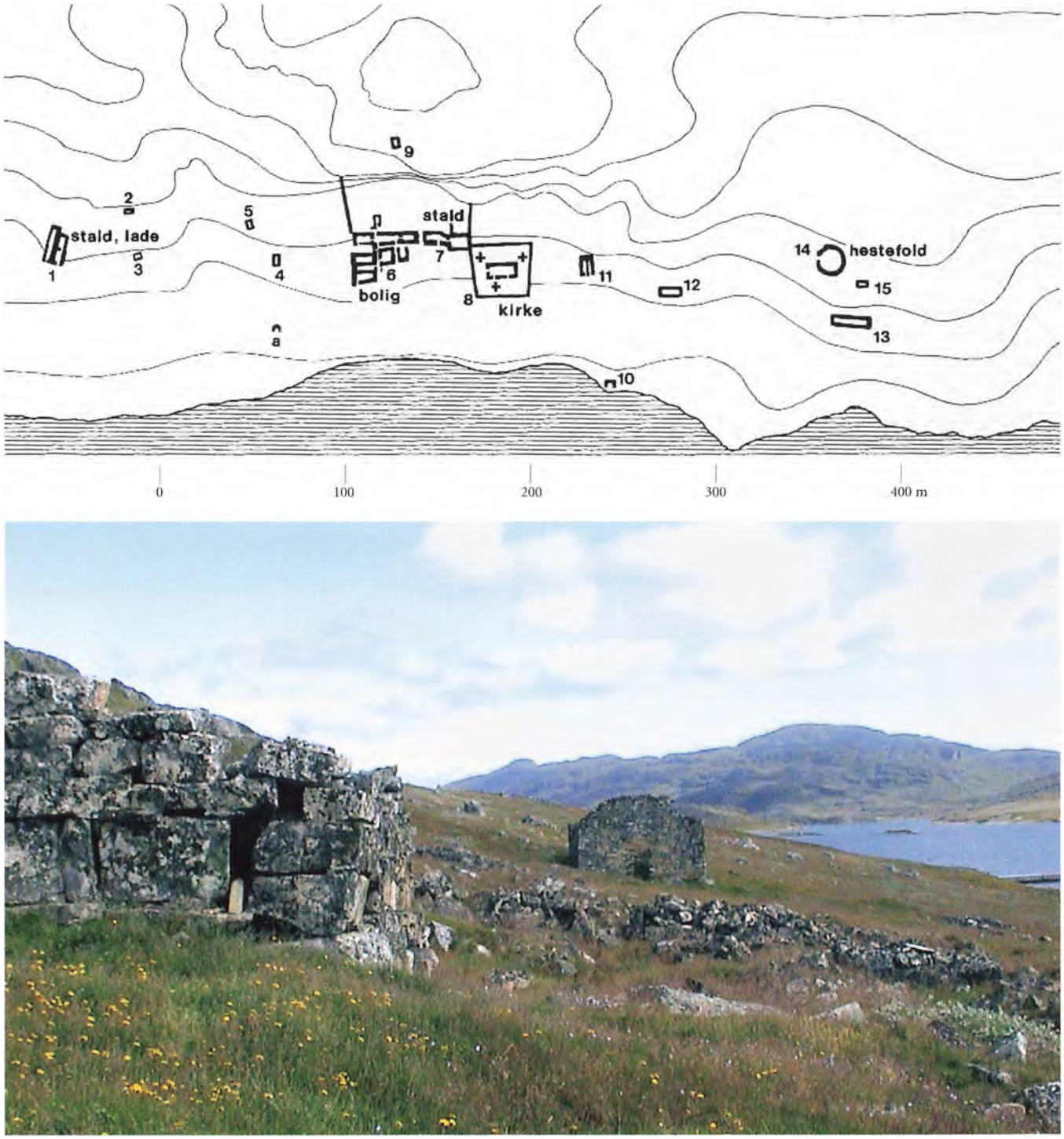

Fig. 3. Gården i Hvalseyfjorden med den velbevarede stenkirke – Hvalseyfjordens kirke. Gården er en typisk storgård med bolig (6), kreatur-, fåre- og gedestalde, lader (1, 7, 11, 12), opbevaringshus (9), festhal (6), pakhus til opbevaring af handelsvarer (10) og kirke (8). Fotografiet er taget fra festhallen mod kirken. Bolighuset (6) ligger mellem festhallen og kirken. Oversigtsplan efter Knud J. Krogh 1982. Foto: Jette Arneborg.

The farm in Hvalsey Fjord with its well preserved stone church – Hvalsey Fjord Church. It is a typical large farm with a dwelling (6), cattle, sheep and goat sheds, barns (1, 7, 11, 12), a storage building (9), a banqueting hall (6), a warehouse for the preservation of trading goods (10) and a church (8). The photograph was taken from the banqueting hall towards the church. The dwelling (6) is between the hall and the church.

Fig. 4. Typiske husholdningsredskaber fra nordbogård. Materialerne er drivtømmer og lokalt fedtsten. Skeerne er fremstillet i horn, og knivsbladet er af importeret jern. Foto: John Lee, Nationalmuseet.

Typical household utensils from a Norse farm. The materials are driftwood and local soapstone. The spoons are made of horn, and the knife blade is of imported iron.

som meget gamle, blev holdt med henblik på den sekundære produktion af mælk, smør og ost, mens får og geder blev holdt både for den sekundære produktion – for fårenes vedkommende også for ulden – og som køddyr. På mindre gårde har gederne med tiden overtaget koens funktion som mælkeproducent.

Fundene i møddingerne tegner imidlertid ikke et fuldstændigt billede af de norrøne grønlænderes spisevaner. Nogle former for mad vil ikke umiddelbart afsløres i møddingerne, fx suppe og vælling fremstillet på urter. Fiskeben er der heller ikke fundet mange af, selv om vi må gå ud fra, at nordboerne udnyttede de rige fiskebestande, som også de skriftlige kilder antyder. Og nogle dyreknogler behøver slet ikke nødvendigvis at afspejle kostvaner. Af de indsamlede hvalrosknogler er de fleste kraniefragmenter, og dette afspejler ikke en speciel forkærlighed for kødet fra hvalrossens hoved, men derimod nordboernes handel med elfenben, dvs. hvalrossens tænder. Hvalros blev fanget langt fra bygderne fra Disko Bugten og nordpå, og kun dyrets hoved med de værdifulde tænder samt huden, der blev forarbejdet til reb, blev fragtet hjem.

En mere direkte måde at undersøge kostvaner på er at foretage kulstof- og kvælstof-isotopundersøgelser af knoglerne fra de døde grønlændere selv. Metoden udnytter, at organismer optager kulstof forskelligt, alt efter om dette sker i havet

eller på landjorden. Forholdet mellem mængden af de stabile kulstofisotoper ^{12}C og ^{13}C i planter og dyr er afhængigt af, om de er del af den marine eller den terrestriske fødekæde. Ved målinger på menneskeknogler vil forholdet mellem de to kulstofisotoper afsløre mængden af det marine og terrestriske protein, mennesket har spist, mens forholdet mellem kvælstofisotoperne ^{15}N og ^{14}N vil vise placeringen i fødekæden. Hvert trin opad i fødekæden betyder, at afvigelsen i forholdet mellem de to kvælstofisotoper, $\delta^{15}N$-værdien, forøges med 3-4‰.

I projektet *The Norse Greenland Diet Project – Diet in Norse Greenland ca. 1000 – ca. 1450* har vi foretaget analyser af $\delta^{13}C$ (afvigelser i forholdet mellem ^{13}C and ^{12}C) og $\delta^{15}N$ (afvigelser i forholdet mellem ^{15}N og ^{14}N) på 123 prøver fra nordboskeletter. Mennesket står øverst i fødekæden, og for at undgå fejlslutninger – for eksempel hvis de norrøne grønlændere fodrede deres husdyr med tang eller fiskeaffald – har vi desuden foretaget målinger på 213 dyreknogler, der er fundet i møddingerne ved nordbogårdene, og som kan have indgået i nordboernes kost. Følgende husdyr er repræsenteret i undersøgelsen: ko, ged, får, gris. Følgende fangstdyr er repræsenteret: grønlandssæl, spættet sæl, ringsæl, remmesæl, klapmyds, hvalros, hval, rensdyr og hare. Desuden indgår hest og hund i undersøgelsen, selv om disse to husdyr ikke anses for at have indgået i kosten. Fisk indgår ikke i undersøgelsen, fordi der stort set ikke er fundet fiskeknogler i de norrøne møddinger. For at kunne beskrive eventuelle ændringer i de norrøne grønlænderes kostvaner har vi desuden C14(AMS)-dateret 57 menneskeskeletter og et større antal dyreknogler.

De undersøgte prøver stammer dels fra Østerbygden, dels fra Vesterbygden. Skeletterne stammer fra kirkegårde knyttet til de rigeste gårde, mens både de rigeste gårde, de mellemstore gårde og de helt små gårde er repræsenteret i dyreknoglematerialet.

Et overblik over analyseresultaterne (fig. 5) viser, at bortset fra grisene og hundene var husdyrenes kost terrestrisk. Grisenes føde var overvejende marin – og deres kød må have smagt derefter – men derudover ser vi ingen tegn på nødfodring med tang, fiske- eller sælaffald, som det kendes fra senere tider i Island og i Nordnorge. Grundlaget for husdyrholdet var alene de naturlige vegetationsressourcer. Hundene har stort set kun spist marin føde, men det trofiske niveau afslører, at det snarere er fisk end sælkød, de er blevet fodret med. Måske ser vi her en del af forklaringen på de manglende fiskeben i møddingerne. Fiskeaffaldet blev spist af hundene. Rensdyr synes mere marine, men som det fremgår af $\delta^{15}N$-værdierne (fig. 5), skyldes dette ikke marin føde. Forklaringen skal formentlig søges i laverne, som er en vigtig bestanddel i rensdyrenes fødegrundlag. De norrøne grønlændere ligger umiddelbart under sælerne, hvilket afspejler nordboernes blandingskost. Til sammenligning har vi også foretaget analyser på Inuit-skeletter fra tiden før 1721 og Hans Egedes kolonisation af Grønland, og resultaterne heraf viser forventeligt, at Inuits kost før kontakten med Europa overvejende var af marin oprindelse med en trofisk placering på fødekæden (på $\delta^{15}N$-aksen, fig. 5) over sælerne – Inuits foretrukne jagtdyr. Nordboernes trofiske placering er lidt højere end forventet. Forklaringen er måske, at en god del af deres proteinrige terrestriske kost stammer fra kalve, kid og lam, som har diet og dermed er kommet

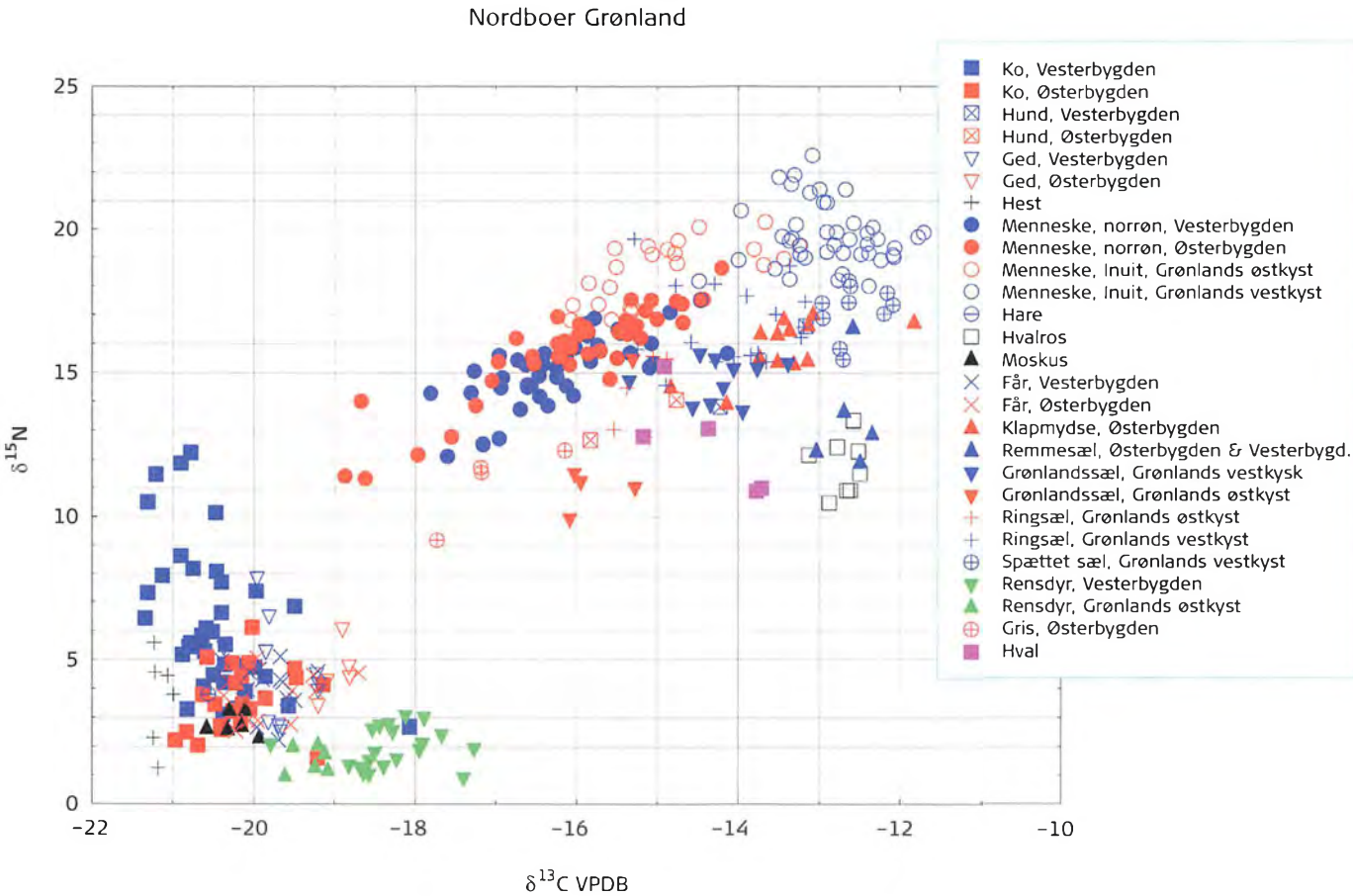

Fig. 5. Et overblik over måleresultaterne. Den vandrette x-akse angiver δ^{13}C-værdierne. Jo højere x-værdi, desto større andel marin føde. Vore beregninger viser, at 100% terrestrisk kost ligger omkring –21‰ , mens 100% marin kost ligger omkring –12,5‰. Den lodrette y-akse angiver placering på fødekæden. Jo højere δ^{15}N-værdi, jo højere placering på fødekæden. Grafik: Jan Heinemeier.

An overview of the measurement results. The horizontal x-axis shows the δ^{13}C values. The higher the x-value the greater the proportion of marine food. Our calculations show that 100% terrestrial food lies around –21‰, while 100% marine food lies around –12.5‰. The vertical y-axis shows the position in the food chain. The higher the δ^{15}N value, the higher the position in the food chain.

et trin over moderdyrene på fødekæden. Også nogle enkelte køer fra Vesterbygden har en trofisk placering, der afviger fra gennemsnittet. Prøverne er fra den meget lille nordbogård ved Niaquusat, hvis økonomiske grundlag først og fremmest var sælfangst (op til 80% af alle indsamlede dyreknogler fra møddingen stammer fra sæl). Der er ingen græsningsområde omkring Niaquusat-gården, og køernes placering på fødekæden afspejler måske, at de har græsset direkte på mødding, eller fået foder fra en stærkt gødet græsmark. Fårene fra samme gård udviser ikke forhøjede δ^{15}N-værdier, hvilket kan forklares med, at fårene, der ikke blev malket, græssede i fjeldene langt fra gården.

Den kronologiske oversigt (fig. 6) viser, at de grønlandske nordboer ændrede kostvaner efterhånden. I de første århundreder var kosten hovedsageligt terrestrisk, men fra midten af 1200-årene indtraf forandringer, og i de sidste århundreder af bosætningens historie var nordboernes kost overvejende marin.

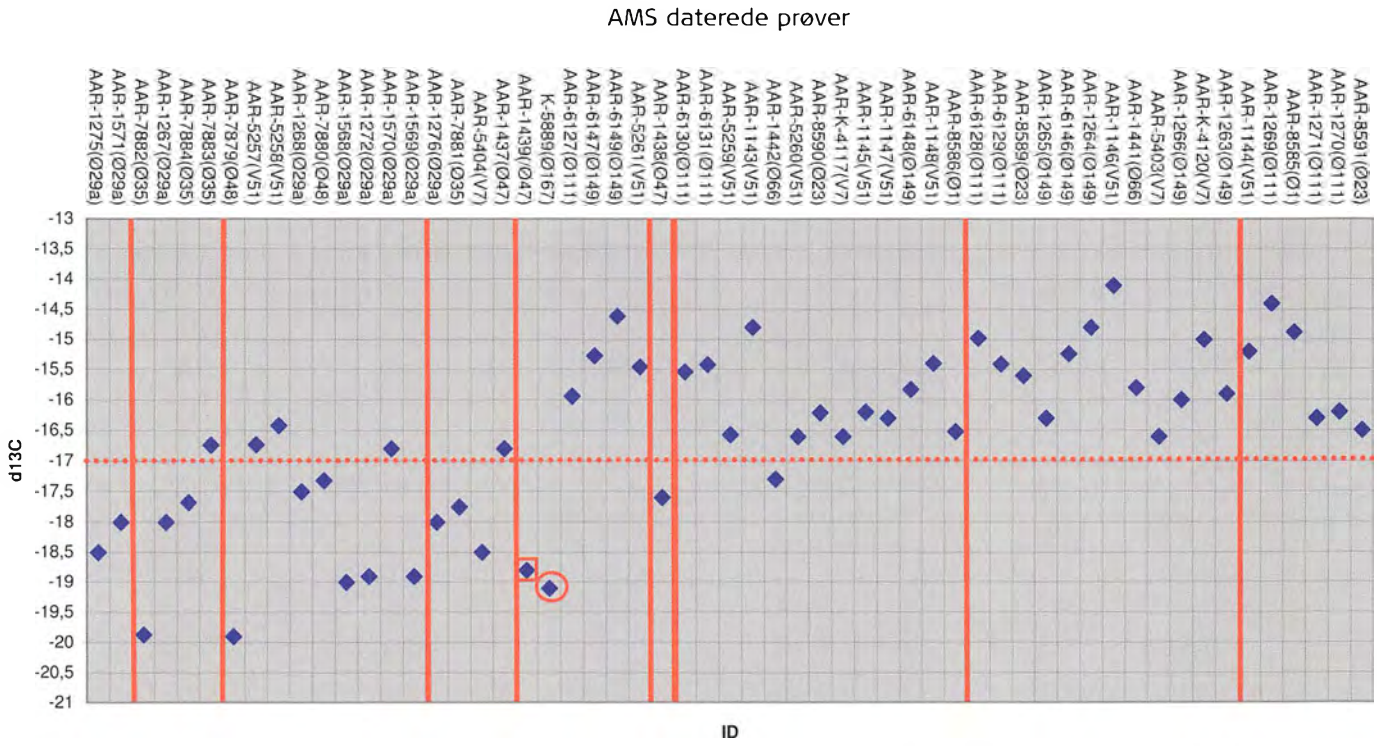

Fig. 6. AMS kulstof-14 dateringer, omsat til kalenderår (kalibreret) ved hjælp af en kalibreringskurve. De humane prøver opstillet kronologisk fra venstre mod højre. Bemærk de »brede« dateringer i 1000-1100 og 1200-årene, som skyldes. at kalibreringskurvens flade form i disse intervaller forøger effekten af måleusikkerheden.

Kolonne 1: 900-årene.
Kolonne 2: første halvdel af 1000-årene.
Kolonne 3: 1000- og 1100-årene.
Kolonne 4: 1100- og 1200-årene.
Kolonne 5: slutningen af 1200-årene.
Kolonne 6: midt 1200-1300-årene
Kolonne 7: omkring 1300.
Kolonne 8: 1300-årene.
Kolonne 9: 1400-årene.

Den vandrette prikkede linje markerer den omtrentlige linje for 50% marin og 50% terrestrisk føde. Prøven i den røde firkant (AAR-1439) er fra en af de grønlandske bisper, formentlig biskop Olaf, der ifølge de skriftlige kilder døde 1280. Prøven af biskoppen er C14-dateret 1272 e.Kr. (med usikkerhed 1223-1290 e.Kr.). Prøven i den røde cirkel (AAR-5889) stammer fra kraniedele, der blev fundet i et bolighus i Vatnahverfi i Østerbygden. Grafik: Jette Arneborg.

AMS Carbon-14 datings, converted to calendar years (calibrated) by means of a calibration curve. The human samples are set up chronologically from left to right. Note the 'broad' datings in the 1000s, 1100s and 1200s, because the flatness of the calibration curve in these intervals increases the effect of the uncertainty in the measurements.

Column 1: The 900s.
Column 2: First half of the 1000s.
Column 3: The 1000s and 1100s.
Column 4: The 1100s and 1200s.
Column 5: End of the 1200s.
Column 6: Mid-1200s-1300s
Column 7: Around 1300.
Column 8: The 1300s.
Column 9: The 1400s.

The horizontal dotted line marks the approximate line for 50% marine and 50% terrestrial food. The sample in the red square (AAR-1439) is from one of the Greenlandic bishops, probably Bishop Olaf, who according to the written sources died in 1280. The sample from the Bishop has been C14-dated 1272 AD (with uncertainties 1223-1290 AD). The sample in the red circle (AAR-5889) comes from skull parts that were found in a dwelling in Vatnahverfi in the Eastern Settlement.

Vi kan ikke på forhånd udelukke, at nogle af vore prøver, især de ældste, stammer fra immigranter, og at resultaterne derfor mere afspejler kostvanerne i moderlandet frem for i det nye land. De fleste af vore ældste prøver stammer fra kirkegården ved *Tjodhildes Kirke* på *Brattahlid*, og mange af AMS-dateringerne

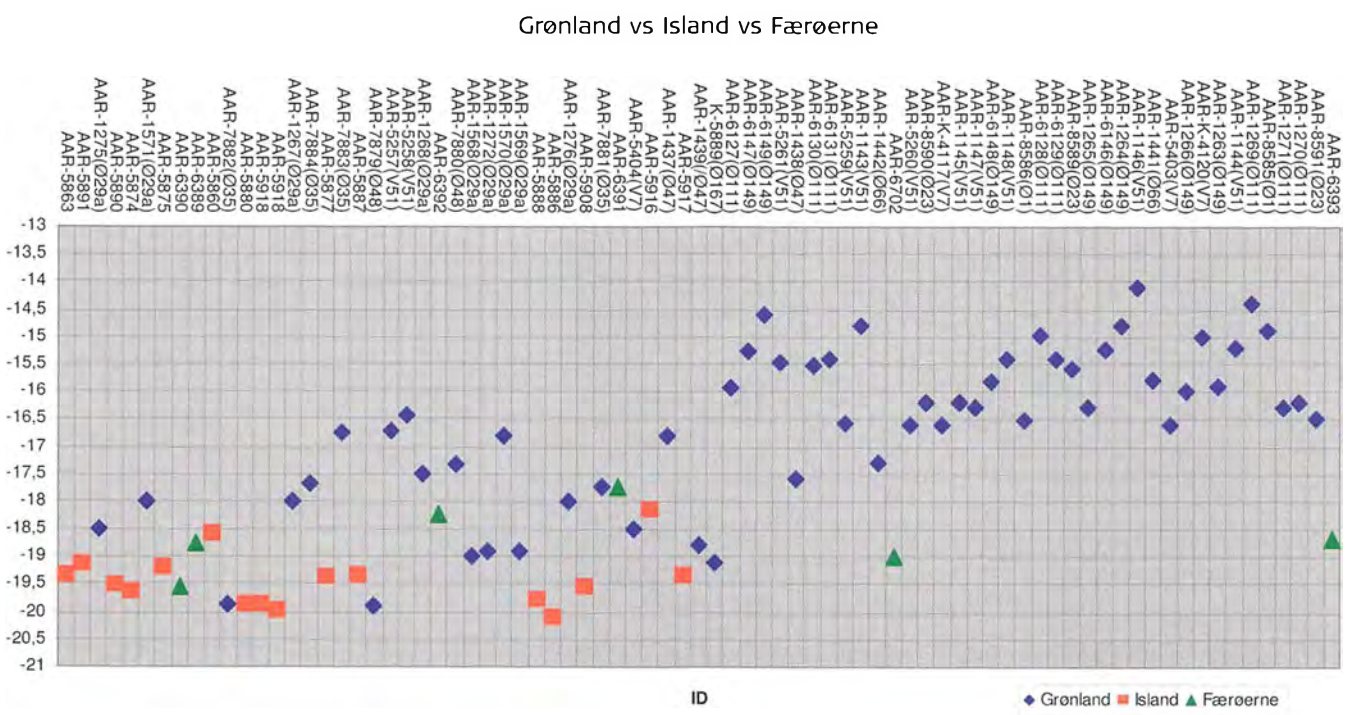

Fig. 7. Sammenligninger mellem grønlændere, islændinge og færinger. Som i fig. 6 er prøverne opstillet kronologisk fra venstre mod højre. Ældste prøve (AAR-5863) fra Island er dateret 887 e.Kr. kalibreret (med usikkerhed 815-941 e.Kr.) Yngste prøve (AAR-6393) fra Færøerne er dateret 1490 e.Kr. kalibreret (med usikkerhed 1470-1610 e.Kr.). Grafik: Jette Arneborg.

Comparisons of Greenlanders, Icelanders and Faroese. As in fig. 6 the samples are arranged chronologically from left to right. The oldest sample (AAR-5863) from Iceland is dated 887 AD (with uncertainties 815-941 AD). The youngest sample (AAR-6393) from the Faroe Islands is dated 1490 AD (with uncertainties 1470-1610 AD).

ligger i det »dårlige« område på kalibreringskurven (kolonne 3, fig. 6). Vi kan derfor ikke med sikkerhed sige, om prøverne er fra 1000-årene, eller om de er fra 1100-årene. Opmålingsplanerne fra udgravningerne viser, at gravene på kirkegården flere steder lå forholdsvis tæt, og at mange grave var gravet ned i ældre – og formentlig af samtiden – glemte begravelser. Dette antyder, at flere generationer lå begravet på kirkegården, og at denne kan have været i brug til op i 1100-årene.

Sammenligner vi de grønlandske analyseresultater med analyser af samtidige skeletter fra Island, hvorfra immigranterne i Grønland antages at være kommet, er grønlænderne generelt mere marine, og det samme billede tegner sig ved sammenligning med samtidige færinger (fig. 7). Blandt de tidlige grønlandske prøver kan måske to (AAR-7882 & AAR-7879, fig. 7) antages at stamme fra islandske immigranter.

To prøver fra sidste halvdel af 1200-årene (kolonne 5, fig. 6) afviger fra de øvrige prøver fra samme tidsperiode, og i alle tilfælde den ene (AAR-1439, markeret med rød firkant) er af en ikke-grønlænder. Prøven stammer fra en af de grønlandske bisper, og vi ved fra de skriftlige kilder, at alle grønlandske bisper kom fra Norge. Den anden prøve (AAR-5889 markeret med rød cirkel) er fra kraniedele og fundet i affaldslag i et bolighus i Østerbygden. Aner man, at en fremmed i Grønland måske er blevet behandlet ilde? Eller er kraniet bragt til gården andetsteds-

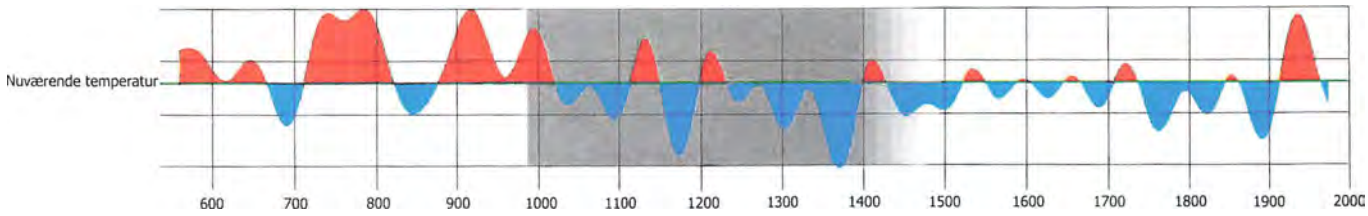

Fig. 8. Historisk klimaudvikling fra 600-1900 e.Kr. Det fremgår (markeret med gråtoning), at de islandske kolonister lige før år 1000 kom til Grønland i slutningen af en varmeperiode. Allerede op mod 1200 satte den kuldeperiode ind, som i klimahistorien er blevet kaldt »den lille istid«. Grafik: Martin Appelt efter Willi Dansgaard.

Historical development of climate 600-1900 AD. It is evident (marked with grey shading) that the Icelandic colonists came to Greenland just before 1000 at the end of a warm period. Already towards 1200 the cold period set in which in climatic history is called "The Little Ice Age".

fra? Under alle omstændigheder synes kraniet at være kommet på afveje. Ud over de nævnte synes alle andre prøver at stamme fra mennesker, der er vokset op under samme subsistensøkonomiske vilkår.

Under forudsætning af, at vi har ret i vores antagelse, nemlig at flertallet af vore tidlige prøver stammer fra mennesker, der er vokset op i Grønland, ser det ud til, at grønlænderne allerede fra *landnammet* omkring år 1000 i højere grad end deres slægtninge på Færøerne og Island var afhængige af fiskeri og jagt på især sæler (fig. 7). Forklaringen kan være, at omgivelserne i Grønland simpelthen ikke bød på de samme vilkår for græsøkonomi som de to andre Nordatlantøer, og at fangst og fiskeri derfor blev et nødvendigt bidrag til husholdningen. Samtidig var der formentlig ubegrænsede fangstmuligheder for den lille norrøne befolkning.

Med tiden – og især efter 1200 – blev de norrøne grønlændere mere afhængige af det marine tilskud til den daglige kost. Da de islandske kolonister slog sig ned i Grønland, var klimaet relativt gunstigt, men snart blev det koldere (fig. 8), og klimaændringerne kan have tvunget dem til i endnu højere grad at basere kosten på de marine ressourcer. Andre forklaringer på kostændringer er, at nordboerne ødelagde grundlaget for deres egen eksistens ved det intense forbrug af vegetationen. Ikke-bæredygtig udnyttelse medførte øget erosion og sandflugt. Uanset om man hælder til den ene eller den anden forklaring – eller måske en kombination af de to – giver isotopanalyserne ikke anledning til katastrofeteorier. Bortset fra at de norrøne grønlændere i løbet af 1200-årene opgav at holde grise, ser vi ingen ændringer i måden, de drev deres landbrug på. Det er sandsynligt, at antallet af husdyr på de enkelte gårde blev mindre, ligesom køerne på de mellemstore og mindre gårde med tiden måtte vige til fordel for får og geder, men det blev åbenbart aldrig nødvendigt at gribe til nødforanstaltninger som for eksempel at fodre husdyrene med tang og husholdningsaffald (altså bortset fra grisene og hundene). Nogle har forsøgt at forklare affolkningen af de grønlandske nordbobygder med, at samfundet stivnede, fordi en lille magtelite ikke evnede at tilpasse sig de ændrede livsvilkår. I stedet holdt de fast i gamle, nedarvede traditioner og måder at gøre tingene på. I modsætning hertil antyder isotopprojektets resultater evne og vilje til tilpasning – i alle tilfælde, når det gjaldt subsistensøkonomien og den daglige mad på bordet.

Fangsten og fiskeriet var organiseret inden for rammerne af den eksisterende hierarkisk opbyggede samfundsorden, hvor ejerskabet til jorden – og hertil knyttede rettigheder til fangst- og fiskepladser – udgjorde en del af magtgrundlaget for en mindre gruppe storbønder. Set i dette perspektiv var fangsten og fiskeriet samfundsbevarende. Så længe befolkningen blev på deres gårde og accepterede (landbrugs)samfundets regler, var det uden betydning, hvor meget sælkød der blev serveret på de enkelte gårde. Problemerne for storbønderne ville først opstå, hvis der blev sat spørgsmålstegn ved jorden som den bærende ressource i samfundet, men intet tyder på, at dette faktisk skete. De grønlandske nordbobygder blev affolket i sidste halvdel af 1400-årene, måske netop fordi nordboerne fastholdt den bondekultur, deres forfædre havde bragt til Grønland fra Island, og som følge heraf forlod de gårde, der i landbrugsmæssig henseende ikke længere var rentable, til fordel for gårde med en mere gunstig beliggenhed – måske under varmere himmelstrøg. Beregninger anslår, at der på højdepunktet i bosætningens historie maksimalt har levet omkring 2500-3000 mennesker samtidig. Med et så lavt indbyggerantal vil selv en mindre udvandring af især unge mennesker, samtidig med at der ikke fandt indvandring sted – skal vi tro vore isotopanalyser – have betydet en helt naturlig affolkning af de grønlandske nordbobygder.

Jeppe Møhl fra Zoologisk Museum har bestemt alle dyreknoglerne, mens Niels Lynnerup fra Antropologisk Laboratorium har bestemt de humane knogler. Jan Heinemeier fra AMS-dateringslaboratoriet ved Aarhus Universitet er ansvarlig for AMS-dateringerne og $\delta^{13}C$-målingerne, mens Erle Nelson har forestået $\delta^{15}N$-målingerne på laboratoriet ved Simon Fraser universitetet i Vancouver.

LITTERATUR

Arneborg, Jette, Jan Heinemeier, Niels Lynnerup, Henrik Loft Nielsen, Niels Rud & Arny Sveinbjörnsdóttir: Change of diet of the Greenland Vikings determined from stable carbon isotope analysis and ^{14}C dating of their bones. I Radiocarbon 41(2), 1999: 157-168.

Arneborg, Jette, Niels Lynnerup og Jan Heinemeier: Faeroese Isotopes – a half-baked study. Fróðskapur, Tórshavn 2008.

Arneborg, Jette: Det europæiske landnam. Nordboerne i Grønland. I: H. C. Gulløv (red.): Grønlands Forhistorie. København 2004.

Diamond, Jared: Collapse – How societies choose to fail or succeed. 2005.

Enghoff, Inge Bødker: Hunting, fishing and animal husbandry at The Farm Beneath The Sand, Western Settlement. Meddelelser om Grønland – Man & Society 28. Copenhagen 2003.

Kongespeilet. Oversat af A. W. Brøgger. Oslo 1947.

Krogh, Knud J.: Thjodhildes kirke på Brattahlid. Nationalmuseets Arbejdsmark 1965.

Krogh, Knud J.: Erik den Rødes Grønland. København 1982.

Lynnerup, Niels: The Greenland Norse. A Biological-anthropological Study. Meddelelser om Grønland – Man & Society 24. København 1998.

Madsen, Christian Koch: One ewe lost in the spring is the same as three sheep lost in the fall. Tema II-opgave Københavns Universitet, Forhistorisk Arkæologi, 2007.

McGovern, Thomas H.: Contributions to the paleoeconomy of Norse Greenland. Acta Archaeologica 54 – 1983. Copenhagen 1985.

Meldgård, Jørgen: Tjodhildes Kirke – den første fundberetning. Grønland 5-6-7. København 1982.

SUMMARY

"... Remember that people do not live by bread alone".
The diet of the Norse Greenlanders

South Greenland was colonized from Iceland at the end of the tenth century and over the next *c.* 500 years the small Norse population built up an agricultural society on the Scandinavian model. The foundation of the Norse culture was cattle, sheep and goat farming, and the background was the vegetation resources in the southern Greenlandic landscape. The society was hierarchically structured and the ownership of the land was the basis of social status.

Investigations of animal bone finds from the middens of the Norse settlers show that life was not based on pasturage alone; hunting too was of great importance, especially sealing. And in time the sealing took on greater and greater importance for the economy.

With a view to investigating the dietary habits and subsistence economy of the Norse Greenlanders we have conducted isotope analyses of 123 Norse skeletons and 213 animal bones. The $\delta^{13}C$ value reveals the proportion of marine to terrestrial protein that human beings ate, while the $\delta^{15}N$ value shows from which stage (trophic position) in the food chain the food came. 57 human skeletons and a large number of animal bones were also Carbon-14/AMS-dated. All living organisms in nature absorb carbon. When the organism dies no new carbon is absorbed – instead the carbon decays at a known rate. The Carbon-14 dating method is based on the fact that one can measure the decay, and thus date the time of the death of the organism. With AMS (Accelerator Mass Spectrometry) one can date very small amounts of material.

The study shows that the first generations of Norse Greenlanders mainly ate terrestrial food – that is, food that came from their farming. In time they became more dependent on marine food, and at the end of the settlement period in the 1300s/1400s the diet was predominantly based on the marine resources. Compared with contemporary Icelanders and Faroese the diet of the Greenlanders was the most marine-based.

The reason for the change in the subsistence economy in Greenland is to be sought in the climatic changes that took place in the Northern Hemisphere in the Middle Ages, "the Little Ice Age", but non-sustainable exploitation of the vegetation resources may also be part of the explanation.

The changed dietary habits need not have affected the social structure and the Norse settlers' perception of themselves as a Norse farming people.

Søvnens kulturhistorie

Om boligindretning og sovevaner på landet i Danmark fra o. 1600 til o. 1850

AF MIKKEL VENBORG PEDERSEN

Frilandsmuseet opreder godt hundrede senge og sengesteder om året. De tiltrækker sig i høj grad publikums opmærksomhed, og de ansporer fantasien – sikkert fordi vi alle sover og derfor har et forhold til en seng eller, i det mindste, et natteleje. Vi kan forholdsvis let forestille os selv i bondens seng. Men egentlig er der er et paradoks i dette forhold, som det fremtræder på Frilandsmuseet. På den ene side er søvnen og dens tilhørende genstande umiddelbart forståelige. På den anden side er vor viden om fortidens søvn, opfattelse af søvn og selve søvnens længde og form ganske begrænset. Det har et forskningsprojekt på Frilandsmuseet om søvnens kulturhistorie beskæftiget sig med. Denne artikel fortæller om nogle af projektets resultater.

Vore forfædre må have sovet, idet søvn er et vitalt behov. Men søvnen udviser kulturelle variationer; den iscenesættes med forskellige genstande og gennemføres i forskellige sætstykker, kulturelt bestemte og individuelt besluttede. Vi sover i almindelighed mindst en tredjedel af vore liv. Bliver vi 75 år gamle, betyder det altså omkring 25 års søvn – og drømme, for i søvnen er fire perioder, hvor vi drømmer, sammenlagt måske så meget som seks af de 25 år. Vi erindrer dog meget lidt herom, ligesom det er vanskeligt at vide, hvorfor det sker.

»Jeg sov hverken dag eller nat«, hedder det i den engelske digter John Donnes berømte bønnebog *Devotions Upon Emergent Occasions*, der gennemgår stadier i hans sygdom i vinteren 1623 og menneskets forhold til Gud. Søvnen er for John

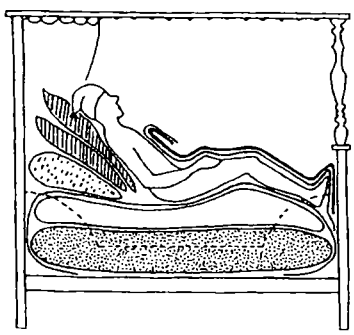

Fig. 1. Sengen var i princippet ens fra omkring 1400 til omkring 1900. På et underlag af sten eller strå var en til to underdyner, hvorover der var bredt et lagen. Herpå endnu et lagen, der bukkedes om dynen eller tæppet, der lå ovenpå. Af puder brugte man en lang, fælles hovedpude underst og herpå en til tre hovedpuder til hver person. Stregtegningen viser den for os bemærkelsesværdige soveposition, som de forholdsvis korte senge og det meget sengetøj medførte. Man sov med halvt opret overkrop og med let bøjede ben. At sove på et forholdsvis hårdt underlag og nærmest helt udstrakt er en moderne forestilling, som var datidens mennesker ganske fremmed. Tegning fra *Wie sie sich betten*, Basel, 1994.

The bed remained the same in principle from around 1400 until around 1900. On an underlay of stone or straw lay one or two featherbeds, above which a sheet was spread. On this was yet another sheet, which was folded over the eiderdown or blanket which lay above it. Pillows used included a long bolster below, and above this one to three pillows for each person. The line drawing shows the sleeping position – remarkable for us – that the relatively short beds and the quantities of bedclothes entailed. People slept with a semi-erect upper body and with slightly bent legs. Sleeping on a relatively hard underlay and almost completely stretched out is a modern idea that was quite alien to people in those days.

Fig. 2. Jomfru Maria i barselssengen spiser grød og sild med Jesusbarnet i vuggen ved siden af. Kalkmaleri fra Brönnestad Kirke i Skåne, ca. 1425-50. Den overdådigt opredte barselsseng giver et glimt af de fine tekstiler, som også middelalderens senge var forsynet med, men så godt så intet deraf er bevaret til vor tid. Både kostbare skind, silke, fint vævet uld og hør var kendte materialer. Foto: Ulla Kjær.

The Virgin Mary in childbed eating gruel and herring with the Christ Child in the cradle beside her. Mural from Brönnestad Church in Scania, c. 1425-50. The exuberantly furnished childbed gives us a glimpse of the fine textiles with which the beds of the Middle Ages were also furnished, but hardly any of them have been preserved for our time. Costly furs, silks, finely woven wool and linen were well known materials.

Donne både en rekreation og en katekisme, dvs. både en hvile for kroppen og en renselse af sjælen samt forberedelse på livet hinsides. I hans samtid, en verden hvor Gud var den selvfølgelige referenceramme for livets tilskikkelser, var dette nok en almindeligt udbredt opfattelse. Det er en del af den 'fortryllelse' af verden, som den tyske samfundsforsker Max Weber har udpeget som et væsentligt kendetegn ved forståelsen af menneskelivet før vor moderne tids ofte skeptiske forhold både til Gud og til overnaturlige væsener og hændelser.

Der kan ikke herske tvivl om, at også en dansk bonde fra 1600-tallet på samme måde som John Donne må have opfattet søvnen som både fysisk vederkvægelse og psykisk ro fra en hård verden, eventuelt med adgang til det hinsidige. Men bonden havde også en besværet søvn, der ofte blev afbrudt af dyr og børn, varme og kulde, andre sovendes lyde og bevægelser. Angsten for hvad natten bragte, gjorde næppe søvnen mere rolig. Man søgte tilflugt i aftenbønnen, i at sove mange sammen, i at lukke huset for natten og i at undgå at sove i måneskin. Men som den gode søvns hjælper kom den fysiske udmattelse efter hårde arbejdsdage i mark og skov, stald og bryggers.

Hvad der vejede tungest i opfattelsen af søvnen er vanskeligt at svare på. Fra den tidligste barndom har vi vænnet os til de vaner og skikke, der hersker blandt de mennesker, som vi er omgivet af, og har således også indlært ganske bestemte

Fig. 3. Stuen i Frilandsmuseets gård fra sydsjællandske Pebringe viser den traditionelle møblering med langbord og bænk langs vinduesvæggen mod syd, for bordenden husbonds højsæde. På den anden side af døren skimtes omhængssengene. Omhænget er af hvergarn og hørlærred med vinrankemønstre. Foto: Roberto Fortuna.

The room in the Open Air Museum's farm from Pebringe in southern Zealand shows the traditional furnishings with a long table and bench along the window wall towards the south, and at the head of the table the seat of the master of the house. On the other side of the door we glimpse the curtained beds. The hangings are of linsey-woolsey and linen with vine patterns.

soveteknikker og bærer bestemte opfattelser af søvnen med os. Men både vaner, skikke og opfattelser kan jo adskille sig endog ganske meget fra, hvad der er gældende i andre lande eller til andre tider. Sover vi med tæppe eller dyne? Sover vi udstrakt eller ej? Sover vi alene eller sammen med andre? Sover vi i særlige rum eller ikke – dvs., hvordan har vi tilpasset vore bygninger til forestillinger om den rette måde at sove på, fx ved at indrette sovekamre, eller omvendt tilpasset vores soveskik og søvnopfattelser de givne omstændigheder i bygningen, fx at der kun er én varmekilde i et rum, som sikrer søvnen i den kolde vinternat? Ja, hvad forstår vi overhovedet ved søvn? Er den en lise, let og bekvem, eller er den farefuld, tung og besværet?

Søvnen adskiller og forbinder mennesker på én og samme gang. Den forbinder også intimt genstande med menneskelivet: senge, dyner, puder, toiletmøbler, natpotter, ure, nathuer, natskjorter, varmedunke, sengeheste og meget mere. Museer opbevarer ting, forsker i ting. Men den museale forskning i kulturhistorie

Fig. 4. Himmelsengen er bondehjemmets dronning. Den hører oprindelig hjemme i velhavende hjem, hvor den i 1500-tallet stod i et hjørne af stuen. I det 17. århundrede bliver den udbredt hos bønderne, som regel placeret i hjørnet af storstuen. Her var den et tegn på velstand og gode vaner.

Den udsmykkede egetræsseng i gården fra True pryder storstuen. Den stammer antagelig fra herregården Kaas i Salling. Omhænget i rødt og grønt er efter østjysk mønster. Ved fest blev den allerede fornemme seng udstyret med mange puder, dyner og lagener for at vise gårdens velstand og kvindernes kyndighed. En god dyne kunne let kræve fjerdun fra 10-12 gæs. Foto: Roberto Fortuna.

The four-poster is the grand old lady of the farmhouse. It originally belonged in prosperous homes, where it stood in the 1500s in a corner of the room. In the 17th century it became widespread among the farmer class, as a rule placed in the corner of the parlour, a symbol of prosperity and fine habits. The ornamented oak bed in the farm from True graces the parlour. It probably came from the manor house Kaas in Salling. The hangings in red and green are based on East Jutland patterns. On feast days the already fine bed was furnished with many pillows, eiderdowns and sheets to show the prosperity of the farm and the skills of the women. A good eiderdown could easily require the feather down from 10-12 geese.

gælder ikke kun tingene selv, den peger netop ud over dem. Hvad siger genstande os om de mennesker, der har ejet og brugt dem, om deres indstillinger, deres normer og disses forandringer?

Vi sover som oftest i en seng. Her søger vi også tilflugt, hvis vi er syge, ved elskov, og her ønsker vi tit at dø. Senge – eller andre sovesteder – vil normalt være at finde i et hus, en stue, et hjem, i hjertet af hverdagslivet. I huset mødes kulturelle værdier med teknologi, økonomiske og økologiske forhold. Huset er tillige et

beskyttende sted, som yder ly mod elementerne, vilde dyr og ildesindede mennesker. I det gamle bondesamfund udførtes noget af dagens arbejde også her, ejendele blev opbevaret i huset, her fikseredes tid i erindring og daglige rutiner. Her mødtes arbejde, hvile, mad og socialt liv, symboliseret i brudekisten, spinderokken og væven, bordet og stolene, uret og sengen. Mere end noget andet møbel symboliserer sengen livet. Fødsler, forlovelser, ægteskabets fuldbyrdelse og testamenter før dødens indtræden er blot nogle af de vigtigste handlinger, som fandt sted i eller ved en seng.

Søvnen finder overvejende sted om natten, og der er i princippet to måder at omgås natten på. Vi kan enten lukke den af og sove os fra den. Eller vi kan oplyse den, så den ikke mere er mørk. Udbredelsen af petroleumslamperne i det 19. århundrede, og ikke mindst det elektriske lys i det 20. århundrede, betød en revolution af vores opfattelse af natten. Det ældgamle forhold til natten blev forandret på en måde, så vi i dag finder det vanskeligt at forstå de natlige ængstelser, som var vore forfædres faste ledsagere. Natten er nemlig også frygtens tid, særligt synssansen er reduceret, og oven i købet må man undertiden slås med mareridt. Uden klart syn i mørket vinder fantasien frie vinger. Spøgelser og onde ånder kommer frem om natten. Da det elektriske lys blev introduceret, gav det til en vis grad frygten et navn og et ansigt. Kaos kunne ændres i retning af orden. Men mange frygter stadigvæk natten, selv i vore veloplyste byer. I særlig grad frygter vi måske vore ukontrollable tanker, når vi sover og drømmer? Frygter at give os hen i det ukendte?

Om natten hersker både en sovende tilstand og en vågen, drømmende, frygtende. Natten har således sin egen kultur. Det er nok stadigvæk tilfældet i dag, men var markant gældende, før den industrielle revolutions skifteholdsarbejde opstod i slutningen af 1700-tallet, og før det elektriske lys blev introduceret. Mørket var for den største del af menneskets historie en anden sfære, der nok var angstfremkaldende, men også tilbød et alternativ til det almindelige liv; som skyggerne groede frem, gav den en mulighed for mænd og kvinder for at udtrykke deres inderste tanker og længsler, da 'natten ikke kender til skam', som man sagde. Men nattens timer blev først og fremmest, må vi tro, anvendt til at sove i.

Det skal vi nu se nærmere på hos de af vore forfædre, som var bosat på landet. Det var immervæk også hele 80-90% af befolkningen. Det er deres bygninger, indbo og ejendele, som er i Frilandsmuseet. Særligt skal vi besøge gården fra True ved Århus og dens beboere i 1830'erne.

Langs vejen i Frilandsmuseets østjyske landsby ligger gården fra True. Det er en stor og imponerende, firlænget østjysk bindingsværksgård. De ældste dele er fra slutningen af 1600-tallet, i tiden omkring 1800 var gårdens længer blevet samlet om en stor gårdsplads med brønd, mødding og brændestak, som den ses på Frilandsmuseet i dag. Gården var fæstegård under Brabrand Præstegård. I stalde og udhuse er plads til fem-seks heste, i kostalden er plads til ti til fjorten køer, hvilket er mange for datidens landbrug, men et udtryk for denne i sin tid moderne, veldrevne gårds tilstand. Hønsehuset er stort, over døren dertil findes et dueslag. Som det var almindeligt, ligger stuehuset på gården orienteret øst-vest, og den

Fig. 5. Olmerdugsdyne fra himmelsengen i gården fra True. Olmerdugen fra 1800-tallet er en blanding af bomuld og hør, mens ældre olmerdug er en blanding af uld og hør. Striberne er brune, røde og grønne, den brune er den mest fremtrædende. Det var også den billigste farve. Rød og grøn var vanskeligere at fremstille, og der måtte spares på det farvede garn. Striberne udgjorde en farvernes økonomi, som enhver kvinde i landsbyen vidste at aflæse. Foto: Roberto Fortuna.

Fustian eiderdown from the four-poster in the farm from True. The fustian from the 1800s is a mixture of cotton and linen, but older fustian was a mixture of wool and flax. The stripes are brown, red and green with the brown most prominent. It was also the least expensive colour. Red and green were difficult to make and the coloured yarn must be used sparingly. The stripes constituted an economy of colours that any woman in the village was able to interpret.

lange længe er opdelt i en række tværgående rum. Mod vest ligger bryggerset med den store bagerovn og husets ene skorsten. Efter en lille forstue kommer man til yderstuen, der er den egentlige stue, men bærer dette navn, fordi gården har en næsten tilsvarende såkaldt kakkelstue efter endnu en lille forstue, førend man kommer til overstuen, dvs. storstuen. Denne besynderlighed er opstået i sidste halvdel af det 18. århundrede, hvor huset udbyggedes i længden med den nuværende storstue og også fik tre kamre bag stuerne. Det drejer sig dels om et mælkekammer – vi erindrer de mange køer i stalden – dels et spisekammer og et sovekammer. Gårdens anden skorsten står i yderstuen, og denne skorstens løftede bund danner en ildbænk til den daglige madlavning og stuens opvarmning.

Yderstuen var det daglige opholdsrum, og her står også langbordet langs den sydlige vinduesvæg med langbænk til mændene og bordendebænk til husbond, som det var almindeligt. I væggen er et lille, indbygget skab med årstallet 1752, hvor husbonds tobak, papirer, sølvskeer mv. kunne finde en aflåst plads. Et par stole og en tallerkenrække fuldender rummet. I hjørnet ind til døren til mælkekammeret finder vi et lille rum under trappen til loftet, gemt bag en brædddedør. Det er pigekammeret, som ikke rummer andet end pigens seng. Men det ligger

Fig. 6. Stuehuset på gården fra True. Det er en solidt bygget gård med kraftigt bindingsværk i rigelig mængde. På syldstenene hviler fodremmen, hvori bindingsstolperne står. Mellem dem ligger vandrette løsholter, understøttet af lodrette dokker. Taget er tækket med halm, og mønningen prydes af kragtræer. Døren til venstre (bag brændestakken) fører ind til bryggers og yderstuen. Døren til højre leder til kakkelstuen, og helt til højre ses den kun sjældent anvendte ligdør til overstuen. Foto: Roberto Fortuna.

The farmhouse from True. It is a solidly built farm with plentiful, large half-timbering. On the foundation stones are the sills in which the timber posts are set. Between them lie horizontal 'interties' supported by vertical struts. The roof is thatched with straw and the ridge is decorated with corbelling. The door to the left leads into the scullery and outer room. The door to the right leads to the stove room and on the far right we see the rarely used 'corpse door' to the upper room.

forholdsvist lunt og godt, her lige ved yderstuen. Før ombygningen, der skabte de tre små kamre, må beboernes senge have stået langs væggen mod nord. Stuen var således rummet, hvor man både sov, arbejdede, spiste og ellers opholdt sig, særligt om vinteren, hvor der var ild i kaminen.

Kakkelstuen ved siden af blev nok kun brugt ved besøg. Den har samme møblering som yderstuen, dog er bænkene her efter gammel skik vægfaste. En vindovn lavet i 1760 på et norsk jernværk er tilsluttet kaminskorstenen. Vindovne var varmemæssigt et stort fremskridt. Morsomt for os er, at i hjørnet ind mod overstuen står et indbygget skab, hvis nedre del kan svinges ud som en ekstra seng, skønt det hele ser ud, som om der er tale om et skab med skuffer under.

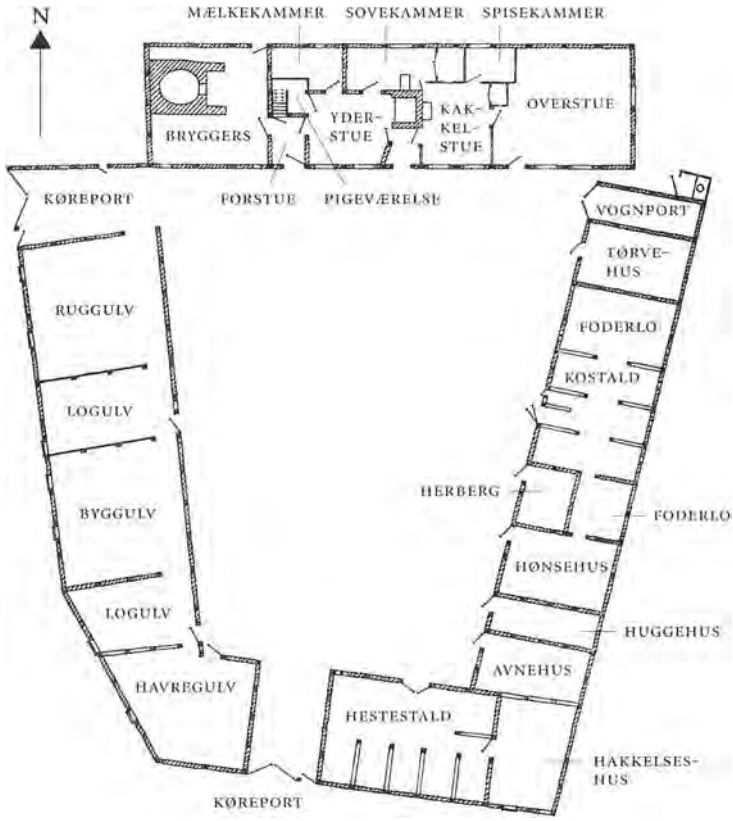

Fig. 7. Gården fra True er tilpasset det gamle landbrug, der lagde vægt på både agerbrug og dyrehold. Således er hele den vestre længe afsat til lo og lade til de tre normalt dyrkede kornsorter: rug, byg og havre. I østlængen har karlene deres kammer, kaldet herberget. Resten af husholdet sov i stuehuset.

The farm from True was adapted to the old type of farming that emphasized both arable and livestock farming. Thus the whole western wing was set aside as a threshing floor and barn for the three cereal types normally cultivated: rye, barley and oats. In the east wing the farm labourers had their room, called the 'bothy'. The rest of the household slept in the parlour.

Overstuen ligger helt mod øst og er indrettet med skabe og kister til opbevaring af uldtøj og linned. Man anvendte kun sjældent rummet, men når der var fest, kunne man danse på det jævne bræddegulv. Og var der lig i gården, blev kisten ofte sat i overstuen. Derfor er der en lille ligdør i væggen ud mod gårdspladsen, for bærer man afsjælede over levendes tærskler, skaber man gengangere, troede man. Og *de* forstyrrer jo ikke mindst nattesøvnen. I overstuen står også en fornem himmelseng. Den sov man kun sjældent i, men den skulle med sit fine omhæng, mange dyner og puder, lagener og solide egetræsstel fortælle om gårdens rigdom og kvindernes dygtighed ved spinderokken og væven.

Mest interessant for vort emne er sovekammeret mod nord. Her er hele tre sengesteder af forskellig karakter og status og en bilæggerovn, som nok kan opvarme det lille kammer til, hvad vi uden tvivl ville opfatte som både for varmt og for beklumret en tilstand. På den anden side har man næppe fyret ret hårdt i den. Ovnen er tilsluttet kaminskorstenen, hvorfra den også fyres op. I den ene ende af rummet er en alkove med et gardin i hver side af åbningen, så der kunne lukkes for om natten. I den anden ende af rummet står en omhængsseng, udstyret med fornemt omhæng. Som i de fleste senge vil der eventuelt være sten nederst, så halm med et par underdyner ovenpå, underlagen og overlagen af hør eller blår og en stor, fjerfyldt overdyne med farvede striber, som regel lavet af olmerdug – en blanding af uld og hør, i senere tid en blanding af uld og bomuld. Puder understøtter ryggen til en halvvejs siddende sovestilling. I halmen bor der måske mus og, hvis halmen er gammel, en snog eller andre dyr, ligesom lus og lopper har været kendte sengekammerater. Mellem alkoven og sengen står en slagbænk, som

Fig. 8. Alkoven i gården fra True består egentlig blot af denne forside, som skaber soverummet, kaldet alkoven. Forsiden er muligvis sammensat af to forskellige, men danner et smukt hele, malet i rødbrune og grønne farver. Alkoveåbningens pilastre afsluttes i små urner, og den er prydet af gardiner i typisk mønster for egnen. Når man sov i alkoven, trak man gardinerne for, hvilket både gav lidt privatliv og sikrede mod træk. Foto: Roberto Fortuna.

The alcove in the farm from True actually only consists of this front, which creates the 'bedroom', called the alcove. The front may be composed of two different ones, but forms a fine whole, painted in reddish-brown and green colours. The pilasters of the alcove opening end in small urns, and it is decorated with curtains in a pattern typical of the region. When one slept in the alcove one drew the curtains, which both provided some privacy and protected against draughts.

kunne åbnes og trækkes ud i bredden. Her kunne sagtens ligge to børn, hvis de lå med hovedet i hver sin ende og benene flettet med hinandens.

Det gjorde der måske i 1834, hvor vi kender gårdens beboere. I sovekammeret var plads til gårdmand Jens Nielsen, som var enkemand, og som sikkert sov for sig selv i den nu lidt gammeldags alkove. Hans ældste datter, Johanne på 21 år, fungerede som husholderske, og hun sov måske i omhængssengen, vel nok sammen med den næstældste datter, Elisabeth Cathrine på 17 år. Sønnerne Søren og Niels på 12 og 6 år kan vi jo passende stoppe ned i slagbænken. I det lille bitte pigekammer er der plads til pigen Birthe Pedersdatter på 21 år, og i karlekammeret, der ligger ved kostalden i gårdens østlænge, og som lokalt blev kaldt herberg, er der plads til karlene Jens Rasmussen og Niels Jensen på 23 og 20 år, der delte kammerets eneste seng. Så holdt man bedre varmen.

Fig. 9. Slagbænken var et uundværligt møbel i bondens hjem. Her gemte man om dagen dyner og puder. Om natten kunne et par børn eller tre ligge i slagbænkens mave, der gøres bredere ved at trække i bænkeforsiden. Her slagbænken i sengekammeret på gården fra True, lavet af fyrretræ og med svejfede overkanter, alt malet i rødbrun farve. Foto: Roberto Fortuna.

The sleeping bench was an indispensable item in the farmer's home. This is where the eiderdowns and pillows were kept during the day. At night two or three children could lie in the 'belly' of the sleeping bench, which is made wider by pulling out the front. Here the sleeping bench in the bedchamber of the farm from True, made of deal with curved upper edges, all painted in a reddish-brown colour.

Sovekammeret i gården fra True er i dansk sammenhæng ret tidligt indrettet, som nævnt i anden halvdel af det 18. århundrede. Mange andre steder vedblev det at være normalt at sove i stuen mindst halvtreds år endnu. Men sovekammeret er et første trin på bevægelsen mod flere rum i huset, opdelt efter enkeltfunktioner, som nu tog fart og er endt i vor tids hjems veludviklede grundplaner. Men som kammeret var på gården fra True, viser det lige så meget tradition som udvikling. Nok er det et kammer for sig selv, men det er et kammer med hele tre senge og plads til mange sovende i det lille rum. Og de ligger i alkover med omhæng, i slagbænk, på halm og i fjerdyner og hovedpuder, som det har været almindeligt siden det 16. århundrede.

Bonden i gården fra True var tidligt på færde med sit sengekammer, men i løbet af det 19. århundrede blev adskillelsen af tjenestefolk og husfolk helt almindelig. Indtil da holdt, så at sige, middelalderens vaner sig. Ét stort rum med senge og andre sovepladser til hele husholdet mellem hinanden og ofte splitternøgne, da nattøj, med undtagelse af nathuen, først ind i det 19. århundrede blev almindeligt brugt. Omkring 1800 satte en propaganda ind mod dette mønster. Hygiejnelæger gik i forbund med sundhedsfremmende arkitekter, der var besjælet af klassicistiske idealer, rene søjler, stengulve, høje hvælv og klare rumopdelinger, og som begyndte at tænke i tilførsel af frisk luft og udrensning af fjer og tunge dyner. Det

Fig. 10. Halm og dyner kunne sikre sengevarmen, men inden sengetid kunne det fristende natteleje være koldt som en kælder. Det var udbredt at varme en sten op på ovnen og tage den med i seng, men mange bondestuer kunne prale med flotte varmebækkener, som dette i messing i stuen på gården fra vestfynske Lundager. Bækkenet er fra omkring 1700 med drevet låg og snoet træskaft. Lågets mønster er et blomsterbed af roser og tulipaner. Foto: Roberto Fortuna.

Straw and eiderdowns could ensure warmth in bed, but before nighttime the tempting bed could be as cold as a cellar. It was a widespread custom to heat a stone on the stove and take it to bed, but many farms could boast fancy warming pans like this one of brass in the parlour of the farm from Lundager in western Funen. The pan is from c. 1700 with a chased lid and a turned wooden handle. The pattern on the lid is a flower bed of roses and tulips.

måtte støde på modstand i folkekulturen, hvor varme og tryghed blev sat højere end privatliv og renlighed. Der er sikkerhed i at være mange sammen, når ulvene tuder, og nattens skabninger lusker rundt uden for gårdsporten.

Et andet aspekt har vi knap berørt, men det er jo indlysende, at adskillelsen af arbejdsplads, bolig og soverum også må være en følge af den økonomiske mulighed derfor. Sengekammeret i gården fra True bliver netop skabt, så vidt det kan ses i kilderne til gårdens historie, i sammenhæng med et mælkekammer, som er et gryende tegn på en ny måde at drive landbrug på, væk fra det mere traditionelle agerbrug og med mere vægt på kvæghold, der kunne give både smør på brødet derhjemme og sikre varige salgsartikler som smør, ost, kalve og kvier. Men økonomi er kun et middel eller, sørgeligt ofte, en begrænsning. Sovekammerets udbredelse afspejler en almindelig europæisk tendens i forandringen af boligindretning. Sammen med seksualitet, toiletbesøg, af- og påklædning bliver også søvnen fortrængt fra offentligheden og skubbet ind i privatsfæren. Det private sovekammer, som bonden i True altså kun er besidder af i betinget udgave, er et af de bedste udtryk for den 'civilisationsproces' i form af vanernes forfinelse og individualiseringens fremmarch, for nu at anvende den tyske forsker Norbert Elias' rammende udtryk, som Europas befolkninger gennemløber, og som tager et voldsomt skridt frem mod vor forståelse af forholdet offentlig-privat netop på denne tid.

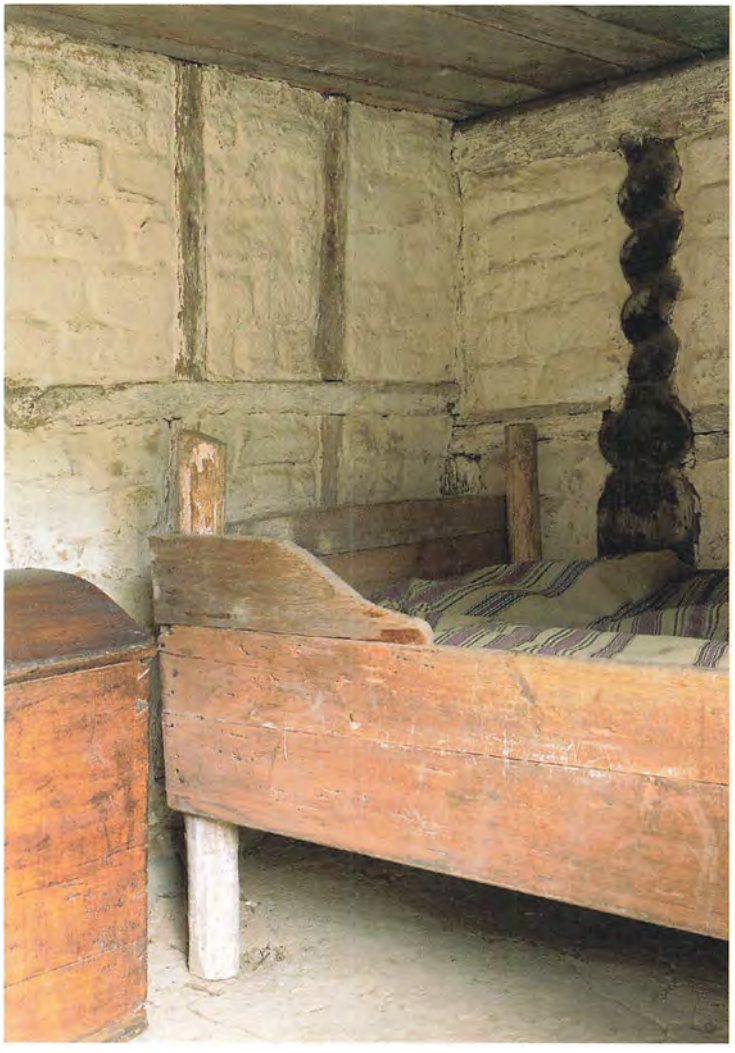

Fig. 11. Karlen og tjenestedrengen på gården fra True sov i herberget ved siden af kostalden. Sengen er lavet med en kasse af fyrretræ, sat på fire trinde stolper af afbarket gran. Datidens mennesker sov sjældent alene, men følte tryghed i selskab. Det hjalp også på varmen i det ellers kolde karlekammer. I baggrunden gårdens 'engel', en af to snoede stolper, der stammer fra kirken i sognet. De sagdes at beskytte gården mod ildløs. Foto: Roberto Fortuna.

The labourer and the servant boy on the farm from True slept in the 'bothy' beside the cowshed. The bed is made of a box of deal set on four stout posts of stripped fir. The people of the time rarely slept alone, but felt safe in company. This also helped with the temperature in the otherwise cold bothy. In the background we see the farm's 'angel', one of two turned posts that came from the church in the parish. They were said to protect the farm against fire.

Sovekammeret og dets udstyr er et trin væk fra den multifunktionelle stue og dens møbler, hvor sengen nogle gange er en kiste, nogle gange en bænk og nogle gange et bord. Den fælles stue med sine fælles sovesteder gav et liv, formet i sammenhængende cirkler, rundt om sengen, rundt om det fælles ildsted, bord og bænke til den ydre kreds på gårdspladsen og videre ud i landsbyen. De bedre opvarmningsmuligheder gjorde det teknisk muligt at befri sengen for noget af dens rolle som eneste tilflugt imod fugt og træk. Sengetøj med bløde dyner og mange puder refererer til ønsker om komfort og til sociale ambitioner. Men endnu var der grænser. Lyset i stuen om aftenen opererede mellem nytte og beskedenhed mere end mellem hygge og storladenhed.

Sovekammeret i gården fra True udtrykker på én og samme gang modernisering og tradition. Det er adskilt fra stuen, men i sig selv en slags sovestue. Det omspænder den periode fra omkring 1600 til 1850, som det samlede projekt om søvnens kulturhistorie omhandler. Der er flere gode grunde til at sætte en begyndelse omkring år 1600. På denne tid begynder kilderne så småt at fortælle os om landboernes hverdagsliv. I det 19. århundrede fænger for alvor en interesse blandt kul-

turhistorikere, præster, lærere m.fl. for folkelivet, og folkelivsskildringer opstår som genre. Ingen af dem handler om søvnen i sig selv, men i disse brede fortællinger om hverdagsliv er der alligevel gode oplysninger at hente. Det samme er tilfældet i beretningerne indsamlet af Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, og endelig tjener Frilandsmuseets samling af bygninger og genstande naturligvis som indgang til emnet i sig selv.

De skriftlige kilder – fx synsforretninger og sterbofortegnelser, dvs. inventarlister ved skifteforretninger efter dødsfald – begynder at være rigeligere bevaret i arkiverne fra tiden omkring 1600 og frem, og det falder sammen med en anden, væsentlig nyskabelse. Det er i løbet af det 16. og 17. århundrede, at bondens bolig i store træk får den udformning, som den skal beholde indtil det 19. århundredes mange forandringer. Skorstenen bliver almindeligt udbredt på landet, som vi så. I sammenhæng dermed kommer de første jernovne og dermed den sikre og stabile varme. Vinduer af glas er en anden nyskabelse, der vinder frem i disse århundreder og bliver helt almindelig i løbet af det 17. århundrede og det 18. århundredes første del. Bondens stue får, skematisk set, den møbleringsplan, som vi har mødt. Alle sover endnu i dette ene rum, men i løbet af det 18. og det 19. århundrede skabes flere og flere kamre til forskellige medlemmer af husholdet. Sovevaner og husbygning hænger nøje sammen.

Der er for emnet samme oplagte grænse i midten af det 19. århundrede, som der er omkring 1600. Omkring 1850 er de sent i det 18. århundrede introducerede landboreformer sat igennem, herunder selveje og udflytning af gårde med tilhørende nybyggerier. Også i landbruget banker en begyndende industrialisering på, både hvad angår maskiner, jordens dyrkning og i boligindretning og opfattelser af arbejde, fritid og søvn. De sociale skel bliver stærkere, og ingen kan efterhånden forestille sig, at hele husholdet skal sove i samme rum. Kamre bliver ikke bare rare at have, men opfattes som nødvendige. Tid bliver strammere disciplineret end før; det fornemste symbol herpå er nok vækkeuret, der omkring 1870 er blevet ret almindeligt på landet. Den gammeldags hane med indbygget tidsfornemmelse kan trække sig tilbage til sine egne pligter.

Den gamle søvns toner klang stadigt svagere efter 1850. Rationalisme, stigende produktion og forbrug, et nyt fritidsliv, nye belysnings- og varmekilder, en ny politik og et nyt retsvæsen vandt frem. En ny opfattelse af det enkelte menneske i forhold til husholdet og samfundet havde vundet indpas. En ny blanding af det private og det offentlige, nye løsninger og opfattelser af vitale behov var ved at vinde hævd og påvirkede synet på boligen, natten og søvnen. I dag er vi børn af den dengang nye tid. Søvnens kulturhistorie er måske frem for alt en privathedens historie. Som sådan siger den os noget, hver og én af os. Alle mennesker har altid skullet sove, men de har gjort det på forskellige måder og med forskellig opfattelse om selve det at sove. Søvnen har netop en kulturhistorie.

I nær fremtid udgives bogen I søvnens Arme, *som indeholder forfatterens samlede studier i søvnens kulturhistorie.*

SUMMARY

The cultural history of sleep.
Home furnishings and sleeping habits in the countryside in Denmark from around 1600 until 1850

The Open Air Museum makes a good hundred beds and sleeping places a year. But in the old peasant society the beds did not look as they do today and there is much to suggest that there was a fundamentally different understanding of sleep and privacy from the one we have today. A research project at the Open Air Museum about the cultural history of sleep has centred on this theme. This article is about some of the results of the project, illustrated by the conditions on the museum's east Jutlandic farm from True in the 1830s.

It appears that the Danish farmer first and foremost saw sleep as both physical and mental peace in a harsh world. But at the same time his sleep was troubled, interrupted as it was by animals and children, heat and cold, and the sounds and movements of other sleepers. A fear of what the night could bring is unlikely to have made the sleep more peaceful. Refuge was sought in evening prayers, in many people sleeping together, in closing up the house for the night, and in avoiding sleeping in moonlight.

From earliest childhood we have become used to the habits and customs that prevail among the people by whom we are surrounded, and we have thus also learned certain sleeping techniques. The farmer slept in a semi-seated position, often behind curtains or doors, in plenty of woollen eiderdowns and in what we would undoubtedly regard as a stuffy atmosphere. But ideas of lying stretched out in airy surroundings were quite alien to the people of those times.

Sleep is also a subject that very intimately links objects with human life. Beds, blankets, pillows, toilette furnishings, chamber pots and much more. It is also in bed that we seek refuge if we are ill or want to make love, and it is often where we wish to die. Beds are objects that are linked with basic processes in human life, and more than any other item of furniture the bed symbolizes life. Births, betrothals, the consummation of marriage and the making of wills before the advent of death are just some of the most important actions that may take place in or by a bed.

The old perception of sleep, the old way of sleeping, of building and furnishing a house, changed in earnest in the second half of the 19th century. Rationalism, increasing production and consumption, a new concept of leisure, new sources of lighting and heating gained ground. A new perception of the individual in relation to the household and society was introduced. A new mixture of the private and the public, new solutions to and perceptions of vital needs were on their way to making an impact and affected the view of the home, night and sleep. Today we are the children of what was then a new age. The cultural history of sleep is perhaps above all a history of privacy.

The article is based on the author's studies, due to be published in book form in the near future.

Dialog er vigtig

– og en god samtale om kulturmøde kan meget vel begynde på Nationalmuseet

AF METTE BORITZ OG MERETE STAACK

For museer verden over består en af de største udfordringer i dag i at kunne omstille sig eller forholde sig til en stadig mere kulturelt kompleks verden og en befolkningssammensætning i forandring. Denne udfordring bliver også stadig mere påtrængende for danske museer. Nationalmuseet har siden midten af 1980'erne arbejdet med en række initiativer vedrørende kulturmøde og integration. Nogle har været særligt rettet mod flygtninge og indvandrere med det formål at give dem et indblik i dansk historie, sprog og kultur. Andre har givet danskerne et indblik i de lande, som vore nye indbyggere kom fra, og i de traditioner og skikke, de har med i deres kulturelle bagage. Atter andre har haft mødet mellem kulturer som omdrejningspunkt. Her har ideen været at fokusere på ligheder og forskelle, men i høj grad også på udvekslingen kulturer imellem.

At netop Nationalmuseet har haft som mål at sætte fokus på dette, er der god ræson i. Nationalmuseets genstandssamlinger, udstillinger og undervisningstilbud rummer et stort potentiale, som sikrer, at alle kan få indsigt i kulturhistorien og dermed mulighed for at reflektere over deres egen eller andres identitet og kulturelle praksis. Nationalmuseet er et neutralt rum med plads til udveksling af tanker og ideer. Et rum, hvor diskussioner kan løftes fra et individuelt til et mere alment niveau. Muset har mulighed for at give indhold og korrektion til de ofte ufuldstændige historier og fortællinger, som florerer om forskellige grupper i samfundet.

Mange museumsfolk er i dag meget bevidste om den rolle, de og deres institutioner spiller i samfundsdebatten og for forskellige gruppers identitetsdannelse. I museumsverdenen er der langtfra enighed om, hvordan man skal gribe dette an, eller om det overhovedet er et område, som kræver en særlig bevågenhed eller indsats. To synspunkter synes at dominere debatten. Det ene er, at det er forkert at fremhæve eller sættes fokus på indvandrernes kultur. Argumentet er, at dette fastholder indvandrere og flygtninge i, at de er anderledes og ikke en egentlig del af majoritetssamfundet og kulturen. At sætte fokus på disse grupper rummer nemlig en risiko for at eksotisere eller stigmatisere dem, hvilket måske kan skade mere, end det gavner. Et andet synspunkt er, at det netop på museerne er vigtigt at fremhæve disse grupper og deres kultur for dermed at synliggøre dem og markere, at også de er en væsentlig del af samfundet.

Mange indvandrere og flygtninge kommer langvejsfra. Med sig bringer de nye eller for danskerne glemte familiemønstre, andre madvaner, religioner og traditioner. Det er en broget gruppe, der både omfatter nytilkomne og mennesker, hvis familie har boet her i landet i flere generationer. Det kan derfor være svært for

Fig. 1. Genstande og dragter, både originale og kopier, får eleverne til at leve sig ind i fortiden i Danmark. Foto: Else Marie Gert Nielsen.

Objects and costumes, both originals and copies, help the pupils enter into the spirit of the past in Denmark.

museet at nå eller tilgodese alle med brede initiativer. Omvendt er det heller ikke let at vælge, om det er mest hensigtsmæssigt at satse på nytilkomne – i sig selv en umådeligt bred gruppe med forskellige sproglige, kulturelle og uddannelsesmæssige referencerammer, eller der fx skal satses på kvinder med anden etnisk baggrund eller på børn. Et andet væsentligt problem i forbindelse med de gode intentioner om at arbejde med etnicitet og kulturmøde er, at Nationalmuseets udstillinger endnu kun i mindre grad afspejler de nye grupper i samfundet. I perioder har særudstillinger på museet kunnet råde bod på dette, men i det daglige har Nationalmuseet været nødt til at arbejde på nye måder i de eksisterende udstillinger. I stedet for at lade undervisningstilbud og publikumsaktiviteter vokse ud af udstillingerne har vi i højere grad forsøgt at tage udgangspunkt i en bestemt problemstilling eller et bestemt tema, for derefter at overveje, hvordan den eller det bedst kunne relateres til museets udstillinger. Det har affødt mange større og mindre aktiviteter. For publikum mere generelt har museets undervisningsafdeling gennem årene bl.a. holdt temadage for foreninger, lavet pakistansk mad, fejret filippinsk jul, holdt foredrag om krig og konflikter eller om fredeligt hverdagsliv i fjerne egne. Men først og fremmest har det været på undervisningsområdet, at Nationalmuseet har iværksat initiativer om kulturmøde og integration.

I de seneste år har Nationalmuseet, sammen med fire andre nordiske museer, deltaget i et udviklingsprojekt under overskriften »Sprog – Kultur – Identitet«, i daglig tale SKI, som fik støtte af Nordisk Ministerråd. På Nationalmuseet blev projektet udført sammen med Skoletjenesten, der er et samarbejde mellem Københavns Kommune, Frederiksberg Kommune, kommunerne på Sjælland, Lolland og Falster og en række museer, kulturinstitutioner og uddannelsessteder. Skoletjenesten har udstationerede pædagogiske medarbejdere på bl.a. Nationalmuseet. Ideen med SKI-projektet var dels at udvikle mindre projekter, undervisningsforløb, udstillinger m.m. for etniske minoritetsgrupper i de nordiske lande, dels at opbygge en vidensbank til opsamlingen af de mange resultater og erfaringer, de enkelte museer opnåede undervejs. Målet har været at give de etniske minoriteter et tilhørsforhold til museerne gennem en synliggørelse af museerne som attraktive og engagerende videnssamlinger for etniske minoriteter.

Nationalmuseets første pilotprojekt i relation til SKI blev afviklet i 2005. Her iværksatte Skoletjenesten et medspilsteater for 4.-6. klasse om vikingernes møde med den islamiske kultur i en handelssituation. Indblikket i et sprog- og kulturmøde for 1000 år siden skulle skabe afsæt for en diskussion om sprog- og kulturmødet i dag, men også sætte fokus på, at vore dages nordiske samfund er et resultat af århundreders udvikling og påvirkning fra fremmede kulturer. Medspilsteater som formidlingsform åbner for en særlig måde at arbejde med problemstillinger på, fordi deltagerne er en levende del af processen. Dette kan være til gavn for medvirkende, som ikke behersker det danske sprog perfekt, idet teatret jo taler sit eget sprog. Konkret var sproghurdlen og det at skulle kommunikere uden et fælles sprog i fokus. I forløbet blev deltagerne præsenteret for en bid af både den nordiske og den arabiske kulturhistorie. Her sattes fokus på kulturmødet og på de spørgsmål og den undren, som begge grupper gensidigt oplever. Målet med undervisningsforløbet var at bringe en række problemstillinger på banen, som det var vigtigt for alle at kende til og diskutere. Ved at iscenesætte et handelsmøde signaleredes, at Norden og den islamiske verden er mødtes med andre formål end at bekrige hinanden. Her mødes repræsentanter for to folkeslag, som undres over hinandens forskelligheder, men som er lige i mødet, og deltagerne fik lov at opleve de særlige kendetegn ved begge folk.

Nationalmuseets næste projekt henvendte sig til modtageklasser med elever i alderen fra 13 til 16 år. I modtageklasser går elever, som ved indskrivningen i den danske skole ikke kan dansk eller kun meget lidt dansk. Det kan være børn, der er flyttet til Danmark fra udlandet, eller børn der ved skolestarten har behov for basisundervisning i dansk som andetsprog. Der er en varieret gruppe, der ud over alderen kun synes at have det til fælles, at de ikke mestrer det danske sprog fuldt ud, samt at de kun har et minimalt kendskab til dansk historie og kulturliv.

I første omgang blev tre skoler valgt ud og et nært samarbejde med bestemte lærere etableret. Det var væsentligt at trække på lærernes store viden og erfaring. De kunne bl.a. instruere Nationalmuseets undervisere i sprogpædagogiske tilgange til undervisning af elever med dansk som andetsprog samt i teknikker til indlæring af nyt sprog generelt. Lærer Anita Johansen fra Heimdalsgades Overbygningsskole på Nørrebro i København anbefalede bl.a. at bruge førfaglige begreber

Fig. 2. Modtageklasse undervises i Danmarks oldtid og prøver dragter fra bronzealderen. Foto: Else Marie Gert Nielsen.

Dressed in copies of Bronze Age garments, pupils from a "reception class", i.e. boys and girls with no or little knowledge of Danish, are taught about Danish prehistory.

(dvs. fx at sige »fisk« før »laks«) samt at kategorisere ord i grupper for at give eleverne en større mulighed for forståelse samt en mere frugtbar indlæring. Efter råd fra lærerne og med inspiration fra erfaringer gjort på Københavns Bymuseum modtog klasserne ordlister en uge før hvert besøg. Det gav eleverne tid til at sætte sig ind i centrale ord og begreber forud for undervisningen på museet. Museet rummer en enestående mulighed for at øve sprog og ord, nemlig ved hjælp af genstande. Når eleverne ser på genstande i samlingerne eller håndterer genstande og kopier i undervisningslokalerne, hænger ordene bedre fast, og de sprogligt svage elever kan følge med ved hjælp af genstandene.

Det endelige forløb blev tilrettelagt således, at eleverne skulle besøge Nationalmuseet tre gange. Hvert besøg varede fire timer, og indholdet vekslede mellem fortælling, rundvisning og praktiske opgaver, så alle elever fik mulighed for at deltage aktivt i processen. Med sprogtræning og kulturforståelse i centrum gjaldt det i høj grad om at få eleverne selv på banen. Her var Nationalmuseets Etnografiske Samling et stort aktiv. Det faktum, at eleverne kan opleve genstande fra deres hjemlande, åbner i sig selv for dialog. En tyrkisk pige, som ikke kunne ét ord dansk, forholdt sig af indlysende grunde tavs og tilbageholdende – lige indtil talen faldt på en speciel drengedragt. Med ét lyste hun op og fortalte beredvilligt de an-

Fig. 3. Gladys var lige kommet til Danmark fra Ghana, da hun besøgte Nationalmuseet sammen med sin klasse. Hun fik Egtvedpigens dragt på og syntes, at den var så fantastisk, at hun næsten ikke ville have den af igen. Foto: Else Marie Gert Nielsen.

Gladys had just come to Denmark from Ghana when she visited the National Museum with her school class. She tried wearing a copy of the Egtved Girl's costume and thought it was so fantastic that she almost did not want to take it off again.

dre elever om dragten – på tyrkisk! Her var endelig noget, hun brændte for og vidste noget om. Håbet er så, at hun, næste gang hun besøger museet, vil være i stand til at fortælle samme historie på dansk.

Ideen om at bruge genstande og aktivt inddrage eleverne som aktører og meddebattører har vist sig at rumme gode perspektiver. Når genstandene inddrages, sættes en masse tanker, følelser og erindringer i gang hos den enkelte elev, og der åbnes for samtale og diskussion af både abstrakte og mere generelle spørgsmål. At

eleverne involverer sig gennem konkrete aktiviteter og genstande, gør undervisningen vedkommende. Det er desuden et glimrende afsæt for diskussioner. Hvad mener flygtninge- og indvandrerbørn fx er typisk dansk? Det gav eleverne fra modtageklasserne et spændende bud på. Til en af undervisningsgangene var de nemlig blevet bedt om at medbringe en ting, som de opfattede som typisk dansk. Mange af eleverne medbragte billeder af Den lille Havfrue, kongehusets medlemmer, Dannebrog eller rugbrød, som elever fra gængse danske skoleklasser også ofte peger på. Men nogle af modtageklassernes genstande var mere tankevækkende end som så. Fx havde en pige, som kom fra Afghanistan, en skraldepose med. Ifølge hende var det typisk dansk at rydde op og gøre rent. En dreng fra Afghanistan havde taget en køreplan med. Han var forundret over, at togene gik så præcist, og at alt syntes at være sat i system i Danmark.

Nordisk Ministerråd har også tidligere ydet støtte til andre projekter om kultur og identitet blandt børn og unge. I 2003 deltog Nationalmuseet og Skoletjenesten sammen med en række andre nordiske museer i et projekt, som skulle sætte fokus på unges identitet i Norden. Som en del af projektet fik tolv unge indvandrerpiger fra nordvestkvarteret i København til opgave at lave et portrætbillede og skrive en tekst til deres foto, med udgangspunkt i fem kategorier: deres rødder, dagligdag, fremtid, »det svære« og »hele verden«. Teksterne kom til at understrege det flerkulturelle og antydede en splittelse i opfattelsen af egen identitet: »Jeg er halvt sikh og halvt hindu ... Jeg er fra Punjab, men er født i København ... Jeg opfatter verden som et sted, hvor ingen er perfekte«. Det kom ligeledes til udtryk hos flere, at også det religiøse spillede en rolle for nogle af pigernes identitet og verdensopfattelse: »Jeg er født i Danmark , og mine forældre er fra Marokko. Jeg drømmer om at komme i himlen og at være en god muslim. Det er svært at leve op til nogle af Allahs forventninger. Jeg opfatter verden som en test. Lev livet, men gør det omhyggeligt, for der er noget, som er mere værd end livet (himlen)«.

Nationalmuseet afholdt i en periode undervisning om Pakistan, rettet mod elever fra børnehaveklasseniveau til tredje klasse. Undervisningen foregik i et særligt indrettet lokale fyldt med genstande, men omfattede også et besøg i Børnenes Museums afsnit om Pakistan. I samarbejde med en sprogkonsulent i Københavns Kommune blev der afholdt et kursus for lærere, som underviser i urdu. Efterfølgende kom også disse lærere med deres elever og brugte både museets undervisningstilbud og udstilling. I begyndelsen var museets omvisere lidt nervøse – både lærere og elever vidste jo mere om Pakistan, end de gjorde. Men efterhånden fandt de ud af, at eleverne alligevel kunne få noget nyt med sig hjem. Med udgangspunkt i museets genstande var der nemlig en livlig dialog. Hvad hedder tingen på dansk, og hvad hedder den på urdu? Selv de yngste elever havde meget at bidrage med. Der var plads til, at de kunne fortælle og samtidig også få et indblik i, at ting kan gøres på mange måder. Koranen blev efterhånden en meget central genstand i undervisningen. Hvem må fx røre ved Koranen, hvor skal den ligge og hvorfor? De muslimske børn blev faktisk ret overraskede over at opleve, at der var forskel på deres egen og kammeraternes måde at være muslim på. Den religiøse praksis

Fig. 4. Børn handler i den pakistanske butik i Børnenes Museum på Nationalmuseet. Foto: Nationalmuseet.

Children shopping in the Pakistani shop in the Children's Museum at the National Museum.

har mange nuancer, og alene det at bære tørklæde og måden, det gøres på, kan give meget stof til samtale.

Elevernes kulturelle eller religiøse forskelligheder trækkes frem som en ressource i undervisningen. Det kan medvirke til at rykke ved hierarkier i klassen og sætte fokus på klassekammeraters viden eller skjulte kompetencer. Det skaber beundring i klassen, at en af dem måske kan læse op af Koranen på arabisk, eller at andre kan komme med spændende detaljer om, hvordan man holder hennafest, og det er fantastisk at opleve børnene blive ivrige og stolte over at fortælle noget om deres kultur og det, de kender til.

Et undervisningstilbud fik titlen: »Islam i tropisk Afrika – blandt muslimer i Zanzibar by«. Undervisningen blev tilrettelagt af antropolog Suzan Tugcu, som under et feltarbejde på Zanzibar indsamlede genstande til brug i undervisningen. Målet med undervisningen var at give skoleelever i Danmark et indblik i en helt anden hverdag – fest og arbejde, skole og familieliv i en anden kultur. Efter et kort lysbilledforedrag blev eleverne kastet ud i et væld af aktiviteter. Hænder skulle udsmykkes med henna, krydderier blandes, dragter prøves og kokosnødder rives. Alle sanser var i brug, når elever havde mulighed for at tage genstande i hænderne, lytte til musik og lugte til rosenvand. Nogle af aktiviteterne og genstandene var let genkendelige og noget, alle umiddelbart kunne forholde sig til. Andre ting virkede mere fremmedartede for de fleste – men for nogle var de ikke så fremmede endda. De elever, der var muslimer, havde en viden om mange af genstandene,

Fig. 5. Iført dragter lever eleverne sig ind i hverdagslivet i Zanzibar. Foto: Weiss & Wichmann.

Dressed in costumes, the pupils experience something of everyday life in Zanzibar.

som deres klassekammerater ikke havde. I undervisningen var det elevernes reaktioner og oplevelser, der dannede basis for dialogen. Målet var at udfordre vante forestillinger ved at tage udgangspunkt i de spørgsmål og den undren eller endda de fordomme, som eleverne tog med sig ind i undervisningen fra deres hverdag i skolen og nærmiljøet. Verden er mangfoldig og fuld af religioner, og undervisningen forsøgte netop at illustrere, at man ikke altid kan passe religion, kultur eller mennesker ind i et homogent billede. Erfaringerne fra dette og andre undervisningstilbud er løbende blevet opsamlet, når undervisningen er blevet evalueret sammen med lærere og elever. Rapporter er blevet udfærdiget til inspiration og læring internt på museet, og de elementer eller metoder, som har gjort det bedste indtryk på eleverne, bliver ofte inddraget i nye sammenhænge.

Et emne, som i de senere år har optaget ikke kun de danske medier, men også har fyldt en del i den politiske debat i landet, er de arrangerede ægteskaber eller tvangsægteskaber. I medierne diskuteres dette for det meste ensidigt og kritisk. Her har museet en mulighed for at bidrage med en differentiering af debatten. Ikke alt er sort eller hvidt. Men uanset hvad man mener, er det godt at kende til de bagvedliggende begrundelser og årsager til, at folk handler, som de gør. Undervisningstilbuddet »Den eneste ene«, som henvender sig til folkeskolens ældste klasser og gymnasiet, gør rede for, hvilke kriterier der ligger til grund for valg af partner eller ægtefælle i forskellige kulturer. Ønsket er at give eleverne en indsigt i og forståelse for, hvordan folk i andre kulturer vælger ægtefælle, men også at

sætte vores egen måde at gøre tingene på i perspektiv. I de fleste danskeres øjne er kærlighed det rette kriterium for indgåelse af ægteskab. For mange unge med en anden religiøs eller etnisk baggrund er virkeligheden en anden. Ikke alle får mulighed for at gifte sig med én, de elsker, og det ER heller ikke alle, der mener, at forelskelse er det rette grundlag for ægteskab. De fleste danske skoleelever regner arrangerede ægteskaber for at være en muslimsk skik, idet det i Danmark oftest er muslimer, som følger denne skik. Derfor har en meget vigtig pointe med undervisningen været at sætte fokus på, at det at arrangere ægteskaber ikke er et spørgsmål om religion, men om kultur og tradition. Undervisningen er forankret i det indiske afsnit af den etnografiske udstilling. I Indiens kulturelle og religiøse mangfoldighed gemmer der sig et væld af eksempler på, hvordan fænomener som religion, formue, kaste, familie og endda horoskoper er af stor betydning for, hvem man bliver gift med. En anden pointe er at fremhæve, at et arrangeret ægteskab ikke nødvendigvis er det samme som et tvangsægteskab. Ægteskaber kan komme i stand på mange forskellige måder. I nogle tilfælde vælger forældrene ægtefællen, med eller uden sønnens eller datterens accept, i andre vælger de unge selv, men får deres valg godkendt af forældrene. Nogle arrangerede ægteskaber kommer til at fungere godt, men i andre ender det helt galt. Det vigtige i undervisningen er at give plads til såvel gode som dårlige sider og ikke skjule, at tvangsægteskaber eksisterer og kan være et stort problem. Mange danske elever opfatter de forældre, som arrangerer ægteskab for deres børn, som »onde«. Men i virkeligheden handler disse forældre ud fra en anden kulturel baggrund end den danske. I undervisningen diskuteres det, hvorfor det kan slå gnister, når denne tradition blandes med en vestlig tradition, hvor individets ret til at vælge og kærligheden er i fokus. Men eleverne mindes også om, at man i Danmark ikke behøver at gå ret mange generationer tilbage for at finde eksempler på, at fornuften rådede stærkere end kærligheden i ægteskabelige spørgsmål. Vi er i dag tilbøjelige til at glemme, at kærlighed og forelskelse som ægteskabsgrundlag først for alvor blev indvarslet med romantikken i slutningen af 1700-tallet, og at mange endnu et århundrede senere havde et pragmatisk syn på valget af ægtefælle. Det gælder om at få eleverne til at diskutere og reflektere. Hvilke gode sider er der ved henholdsvis arrangerede ægteskaber og ægteskaber baseret på forelskelse og kærlighed? Hvis den sidste måde fx betragtes som den bedste, hvorfor er der så så mange skilsmisser i Danmark, hvorfor er der brug for kontaktannoncer, og hvorfor lever så mange danskere alene? I undervisningen lægges der i høj grad vægt på at inddrage elevernes egne holdninger. De får lov til at komme med deres bud på, om der er særlige egenskaber, en god ægtefælle skal besidde, og de tygger gerne lidt på spørgsmålet om, hvorvidt vi overhovedet vælger vores partner frit, uden også at skele til, hvad vores venner eller familie mener om den udvalgte.

Det har været utroligt spændende at følge de diskussioner, som eleverne er med til at skabe. Man ved aldrig, hvilken retning diskussionen tager, og det er sjældent de samme kommentarer, museets omvisere får, hvilket gør det udfordrende og spændende for dem. Det giver samtidig et interessant indblik i, hvordan unge med forskellig baggrund tænker og reflekterer, og det bekræfter, at museer kan være med til at sætte nogle tanker i gang. En af omviserne på Nationalmuseet har

Fig. 6. I undervisningstilbuddet »Den eneste ene« udvælges et »brudepar« blandt eleverne. Parret iklædes indiske brudedragter og får lov til at dramatisere små sekvenser i det hinduistiske bryllupsritual. Foto: Mette Boritz.

In the educational project "The One and Only" a "bride and groom" are selected from the pupils. Ten couples are dressed in Indian bridal costumes and are allowed to dramatize small sequences of the Hindu wedding ritual.

efterfølgende kontaktet en række af de lærere, der har fulgt undervisningstilbuddet sammen med deres elever. Fra dem ved vi, at flere af eleverne har valgt at arbejde videre med emnet, bl.a. i forbindelse med deres projektopgave. Ideen med undervisningen har været at give eleverne nogle redskaber til at forstå andre. Men at forstå andre er ikke nødvendigvis ensbetydende med at acceptere. Som en pige på 14 år udtrykte det, så er det vigtigt ikke at forveksle tolerance med ligegyldighed. Det er misforstået tolerance, når man ikke vil blande sig, selvom der sker ting, som er uacceptable, med henvisning til, at det jo er »deres kultur«.

Til vores overraskelse havde undervisningen en helt anden virkning end tilsigtet. Det var ikke så meget emnet som dét at få lov til at diskutere, som blev det vigtig-

ste for mange af eleverne. Dialogen og debatten blev helt central. I mange af undervisningsforløbene var der elever med anden etnisk baggrund, som tydeligvis ikke havde lyst til at deltage i debatten undervejs, men ifølge deres lærere var det nok nogle af dem, som i sidste ende fik mest ud af undervisningen, og som undervisningen gjorde størst indtryk på, selvom de ikke lod sig mærke med det. Efter lærernes udsagn er det netop godt for disse elever at opleve, at ting, hvor problematiske de end kan synes, godt kan diskuteres og måske endda forhandles, specielt hvis det gøres på et godt og lødigt grundlag. Og denne erkendelse går flere veje, for en lærer fremhævede, at i de skoler, hvor der er mange indvandrerbørn, er man blevet opmærksom på, at de danske børn bliver en smule overset. Disse børn er helt indforstået med, at de skal være åbne og tolerante over for andre, da de er vokset op med børn fra mange forskellige kulturer. Men undertiden bliver tolerancen en form for ligegyldighed eller resignation, simpelthen fordi det er meget svært at mene noget som helst om noget. For dem er det vigtigt generelt at få understreget, at det at være kritisk ikke er det samme som at være intolerant.

Indimellem bliver der spurgt til, hvorfor Nationalmuseets integrationsprojekter næsten altid har børn og unge fra skoleklasser som målgruppe. Forklaringen er simpel: Børn og unge er fremtidens museumsgængere – og via skolesystemet kan vi lettest få dem i tale, idet lærerne fungerer som igangsættere og bindeled mellem museet og eleverne. For selvom mange museumsfolk nok gerne så, at det publikum, som går ind ad dørene, også afspejler befolkningssammensætningen i samfundet, ved alle, at det langtfra er tilfældet. Mange etniske danskere sætter aldrig eller sjældent deres ben på et museum, og sådan forholder det sig også blandt gruppen af flygtninge og indvandrere. I England har man taget konsekvensen, og mange museer har efterhånden ansat en medarbejder, som udelukkende har til opgave at iværksætte initiativer, der inddrager lokalbefolkningen i museets arbejde. Her tales om social inkludering, det at inddrage og forsøge at få alle sociale lag i tale, samt om etnisk inklusion, ud fra et ønske om at få en stor befolkningsgruppe, som ikke er museumsgængere, til også at bruge museerne. Strategien er at lave små projekter og arbejde målrettet med emner, som brugerne finder relevante, med det mål på længere sigt at få folk til at bruge museerne og involvere sig i museernes virke.

Erfaringen fra danske museer er generelt også, at der skal en stor indsats til for at få indvandrere og flygtninge til at komme på museerne. Audioguides, omvisninger eller foldere på diverse sprog er ikke nok i sig selv. Det, som interesserer de fleste danskere, er ikke altid af interesse for nydanskerne. De har ofte andre referencerammer og andre interesser. Indvandrere og flygtninge bruger fx heller ikke de trykte medier, som den gængse museumsgæst bruger. Til gengæld har vi god erfaring med at få små indslag og omtale ud via de etniske gruppers lokal-tv og lokalradio. Over for indvandrerne er det en effektiv måde at reklamere på, ligesom små »flyers« hos grønthandlere er noget, der bliver set, i modsætning til omtaler i de store dagblade. Faktum er samtidig, at det heller ikke er historie og kultur, som står øverst på listen over ting, det er nødvendigt at sætte sig ind i, når man lige er kommet til landet. Mange andre udfordringer – at lære sproget, at lære at begå sig

på arbejdsmarkedet – får af naturlige årsager højere prioritet. Mange kommer fra lande og kulturer, hvor man generelt ikke er så museumsvante. De opsøger sjældent selv museerne, medmindre de kommer i forbindelse med fx sprogundervisning.

På Nationalmuseet har vi gennem de seneste års arbejde lært rigtig meget, men samtidig er vi kun lige begyndt. Der er mange muligheder, som endnu ikke er afprøvet, og de projekter, som er sat i søen, skal i høj grad holdes ved lige, hvis ikke dialogen med brugerne skal gå i stå. Det kræver tid, vilje, ressourcer og en målrettet indsats. For spørger man flygtninge og indvandrere om, hvad de gerne vil se, er det i høj grad noget, de kan relatere sig til. Noget, de kan bruge til noget, og som giver mening. På den måde adskiller denne gruppe sig ikke fra andre. De fleste vil gerne lære nyt og få indsigt i noget andet, men rigtig mange kommer for at lære noget om sig selv – enten ved at se noget, de kan spejle sig i, eller for at få en historie om, hvor de kommer fra, og hvad deres kultur er rundet af.

SUMMARY

Dialogue is important – and a good dialogue about cultural encounters could well begin at the National Museum

Since 1986 the National Museum has worked with a number of initiatives to do with cultural encounters and integration. Many of them have been aimed at the educational sector and have had children and the young as their primary target group. Some have concentrated on children who come to the country as refugees or immigrants, with the intention of giving them insight into Danish history, language and culture. Others have given Danish schoolchildren a glimpse of the countries from which the nation's new inhabitants have come, and the traditions and customs they have brought with them in their cultural baggage. Others again have made the encounter between cultures their main subject. The article turns the focus on various initiatives, including the development project under the heading "Language – Culture – Identity", supported by the Nordic Council of Ministers, one of whose aims was to familiarize the ethnic minorities with the museums and to draw attention to the museums as attractive, stimulating collections of knowledge. The article also talks abut the educational project "The One and Only", where the arranging of marriages is debated while various ways of choosing a partner are put into a cultural context. In recent years, along with teachers from language schools, "reception classes" and educational staff engaged in first-language teaching, we have developed methods of working with objects when the aim is to practice language and linguistic understanding. In most of the educational options where integration and cultural encounters are in focus the pupils' own, often very different cultural competencies are very deliberately involved. Another common feature of the educational options is that the museum's rich collections of objects play a quite central role in the teaching.

Anders Sunesens helligtrekongersgruppe og en baltisk madonnatype

AF EBBE NYBORG

Det, der i dag fængsler ved middelalderens kunst, er ikke mindst dens »ufærdighed«, dens primitive elementer og abstrakt lineære sprog, som falder så godt i tråd med vor egen tids smag for det eksotiske. Det gælder, hvad enten vi taler om den strenge, romanske madonna eller om »den fantastiske middelalders« mylder af groteske og unævnelige væsner på domkirkeportalerne og i de nordiske kalkmalerier.

Men middelalderen dyrkede og beherskede også et andet ideal, den klassiske, naturalistiske bestræbelse på at søge det guddommelige åbenbaret i menneskelig skønhed. Denne kunst, der er knyttet til middelalderens såkaldte »renæssance«, kom til udfoldelse i årtierne omkring 1200 og satte sit præg på skønhedsidealerne i det baltiske område gennem hele 1200-tallet. Her skal vi fremlægge en ny opdagelse om et af denne unggotiske stils nordiske hovedstykker og diskutere de konsekvenser, den kan åbne for.

I Nationalmuseets middelaldersamling findes en helligtrekongersgruppe fra 1200-tallet, der hører til middelalderens fornemste elfenbensskæringer (fig. 1-2). Den er 17 cm høj, og man aner svagt elefanttandens krumning. Maria sidder til højre på et tronsæde og har barnet siddende på sit venstre knæ, der er let løftet, fordi foden træder på en drage – den gamle slange, der fristede Eva, men som nu skal overvindes ved den ny Eva og hendes livsfrugt. Barnet griber fat i moderens højre hånd, som hun holder imod brystet, mens det med den venstre modtager en krans af den ældste, knælende konge. Han har langt bølgende hår og fuldskæg, mens de to yngre konger eller »magere«, der står bagved, er korthårede, den ene skægløs, den anden med et beskedent fuldskæg. Deres gaver, to kostelige gemmer, holder de foran brystet med kapperne respektfuldt lagt imellem.

At Jesusbarnet får overrakt en krans, er ret enestående blandt middelalderens helligtrekongersscener. Det har været foreslået, at den skulle vise hen til den krans, som de romerske kejsere modtog af deres undersåtter – og altså være et sejrs- og herskertegn. En anden mulighed kunne være, at kransen repræsenterer tornekronen og skal forstås sådan, at Jesusbarnet så at sige bliver bebudet om sin lidelse og offerdød for menneskene. Denne gaves gru ville vel da kunne forklare, hvorfor barnet med sin højre søger styrkelse i moderens hånd. Meget muligt er det vel også, at kransen har skullet åbne beskuerens tanke for begge betydninger med deres henvisning til både Jesu menneskelighed og til hans guddommelighed og sejr. Den, som sætter sig foran figurgruppen, vil kunne meditere både over Jesu menneskevorden (inkarnation) og over hans passion og offerdød. Hele Kristi frelsesværk synes samlet i ét lille kunstværk.

Fig. 1. Helligtrekongersgruppe af elfenben, formentlig fra o. 1220. I Nationalmuseet København. Foto: John Lee, 2008.

Adoration of the Kings group of ivory, probably from c. 1220. *In the National Museum, Copenhagen.*

Fig. 2. Helligtrekongersgruppens rygside. Foto: John Lee, 2008.

Back of the Adoration group.

Om de to yngre kongers hårrand løber et glat »bånd«, der ses tilsvarende på Marias hovedklæde – men ikke på hendes forhår og pande. Der kan derfor ikke være tale om prydbånd. I stedet må det dreje sig om false for små løse kroner af ædelmetal, der nu er forsvundne. Ved nærmere eftersyn ses det, at elfenbensskæringen er beriget med yderligere små raffinementer af en sådan materialemæssig art. Øjnene er belagt med animerende sølvfolie, og kjortlerne har ved halsudskæringerne ganske små indsatte ædelstene. Dertil findes der på de yngre kongers kappebræmmer en forgyldning, der kan være rest af en oprindelig, partiel bemaling, som har ladet materialets egen farve spille imod partier med farver og forgyldning. Den mulighed foreligger dog også, at forgyldningen først er kommet til på et senere tidspunkt.

Stykkets udsøgte kvalitet og den omstændighed, at det først sent er kommet frem i den internationale diskussion, har forlenet det med noget uforklarligt og

hemmelighedsfuldt. Da gruppen således var med på den store udstilling »The Year 1200« på Metropolitan Museum i New York 1970, var der straks nogle af de allerstørste kunsthistoriske navne, som samledes om montren og for fleres vedkommende gav udtryk for, at der måtte være tale om et falskneri. Det er der imidlertid ikke. Gruppen befandt sig i Det kongelige Danske Kunstkammer allerede ved midten at 1600-tallet, og dertil var det kommet fra oldgranskeren Ole Worms berømte kunstkammer i København.

Mulighederne for herfra at spore helligtrekongersgruppens historie længere tilbage måtte på forhånd synes udsigtsløse. Men i foråret 2007 dukkede der et spor op, som synes at kunne føre os helt tilbage til ophavsmanden. I Lunde Domkapitels Gavebøger anføres i forbindelse med ærkebisp Anders Sunesens dødsdag i 1228 en lang række gaver, han havde skænket domkirken. Det meste var overdraget noget før hans død, men om nogle få stykker hedder det: »Da han forstod, at døden nærmede sig, efterlod han det følgende til brødrene, nemlig en relikviebeholder af sølv i udsøgt arbejde og afbildninger af de Hellige tre Konger med små guldkroner samt den darmatica og subtile (liturgisk klædning), som han plejede at bruge, når han fejrede messe«.

Det ligger lige for, at der her er tale om det mest personlige udstyr, vel fra ærkebispens private »kapel«. Men er »de tre magere«, altså De hellige tre Konger, med de små guldkroner mon identiske med helligtrekongersgruppen i det danske Nationalmuseum? Vi kan ifølge sagens natur aldrig få nogen fuld sikkerhed for det. Men alt taler for identifikationen. Man kan blot nævne, at de kirkelige skatte, der kendes fra 1600-tallets danske kunstkamre, helt generelt synes at have stammet fra Danmark og specielt fra domkirkernes skatkamre.

Et yderligere argument ligger i helligtrekongersgruppens umiskendelige samhørighed med 1200-tallets østdanske kunstmiljø. Det væsentligste vidnesbyrd er her den bekendte krucifiksfigur i Herlufsholm Klosterkirke på Sydsjælland (fig. 3), som med gode grunde er tilskrevet samme billedskærer som vores gruppe. Ligesom Herlufsholmfigurens klassisk inspirerede type fik en påfaldende spredning blandt 1200-tallets mere vanlige, træskårne krucifikser i Sydskandinavien, synes også den Mariatype, der repræsenteres af helligtrekongersgruppen, som vi skal se, at have dannet skole. Dette knytter den til et kunstmiljø, der havde sine naturlige centre i Lund og Roskilde. Det ville være yderst forståeligt og klargørende, hvis gruppen skulle stamme netop fra den rige ærkebiskoppelige kirke i Lund. Og det ville være naturligt og yderst forståeligt, hvis gruppen med sin udsøgte kvalitet og forfinede ikonografi (kranssymbolikken) kunne henføres til en mand som netop ærkebiskop Anders Sunesen – en helt central skikkelse i det rige østdanske kulturmiljø, der tillige omfattede personligheder som ærkebiskop Absalon, hans talerør Saxo Grammaticus med sin berømte Danmarkshistorie (Gesta Danorum), abbed Vilhelm af Æbelholt (en indkaldt franskmand) og Anders Sunesens broder Peder, der var biskop i Roskilde.

Anders Sunesen var ud af den mægtige sjællandske Hvideslægt, søn af Sune Ebbesen til Bjernede og Knardrup, Absalons fætter. Om Anders' uddannelse oplyser Saxo, at han i sin ungdom havde studeret i Frankrig, Italien og England, og at han på et tidspunkt havde været »forstander for en skole i udlandet«. Efter al

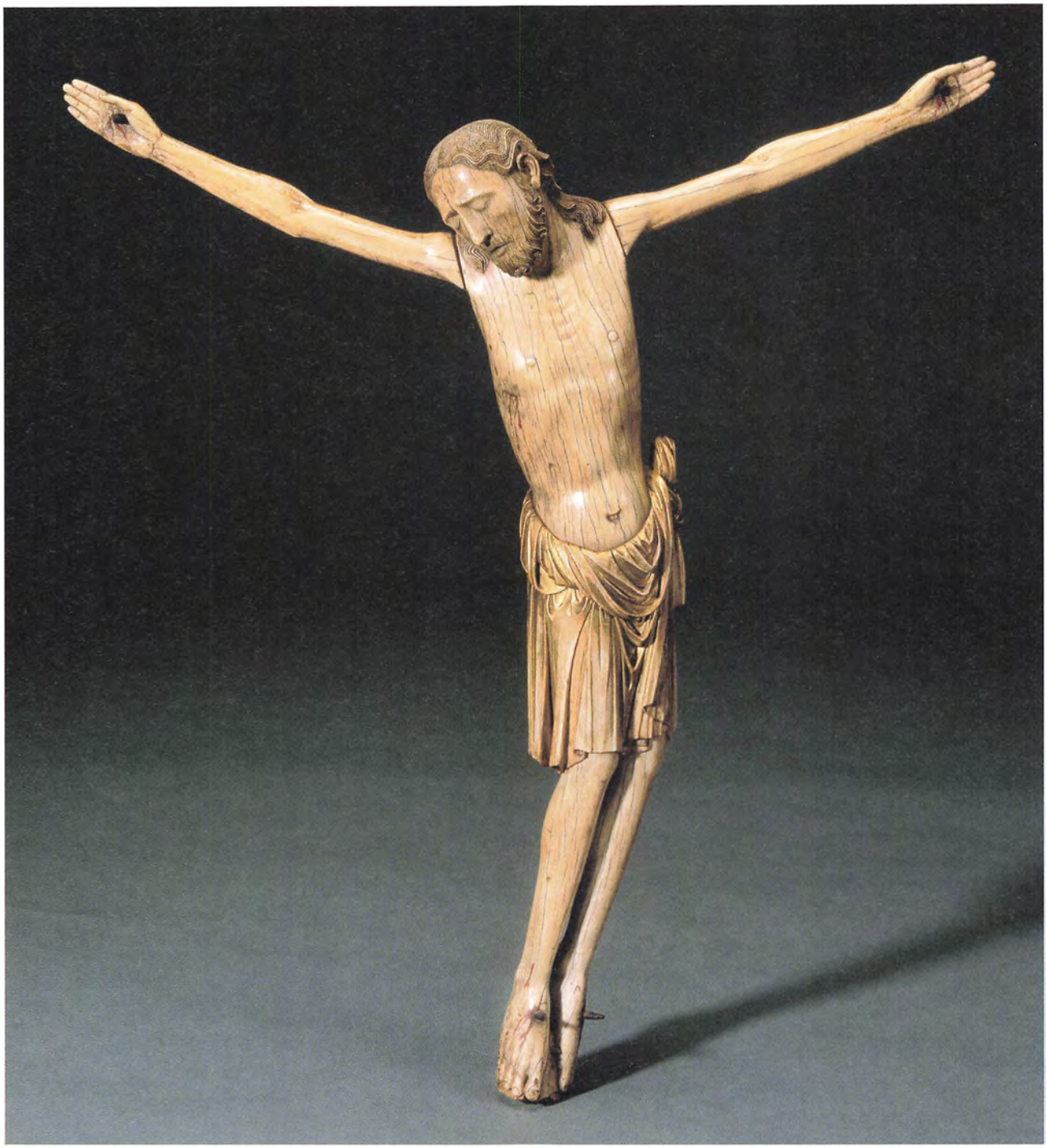

Fig. 3. Krucifiksfigur af elfenben i Herlufsholm Klosterkirke på Sydsjælland (det middelalderlige Skovkloster). Formentlig o. 1220. Foto: Roberto Fortuna, 1992.

Crucifix figure of ivory in Herlufsholm Church in southern Zealand (the medieval Skovkloster). Probably c. *1220.*

sandsynlighed var hans væsentlige uddannelsessted Paris – som det var tilfældet for Absalon og broderen Peder. Muligvis var han som sin bror til stede 1193 i Amiens, da kong Knud VI's søster Ingeborg blev viet til den franske konge Filip August. Engang mellem 1192 og 1196 var Anders Sunesen tilbage i Danmark, hvor

han blev provst i Roskilde og kongelig kansler, et embede, han ifølge Saxo skal have hævet til hidtil ukendt anseelse.

Efter Absalons død blev Anders Sunesen 1201/02 valgt til ærkebisp i Lund. Fra denne tid har vi flere væsentlige karakteristikker af ham. En af dem skyldes Saxo, der dedikerede ham sin Danmarkshistorie og i forordet bl.a. fremhævede ærkebispens lærde teologiske storværk »Skabelsens seks Dage« (Hexaëmeron). En anden karakteristik skyldes krønikeskriveren Arnold af Lübeck, der bl.a. anfører, at Anders var en meget lærd mand (vir litteratisimus), og »skønt han til stadighed var optaget af statssagerne, levede han overordentlig beskedent. Hvad enten i kongens eller pavekirkens tjeneste, indrettede han sig altid således, at han hver fredag fastede og bar Kristi Kors. Da han var blevet biskop, aflagde han denne strenge livsførelse, men forblev ydmyg, stille, tugtig og afholdende«.

Anders Sunesen satte ikke blot præg på den kirkelige administration og lovgivning i sit stift og sin kirkeprovins, han engagerede sig også i verdslig lovgivning, således i sin parafrase over Skånske Lov og i den såkaldte Manddrabsforordning for Skåne. 1204 blev han udnævnt til pavelig gesandt for »sandhedens udbredelse blandt hedningene«, dvs. for korstogene i Østbaltikum, der som fromhedsgerninger blev stillet lige med rejser til Det hellige Land. Herefter synes Anders Sunesen at have været sjælen i et ikke ubetydeligt antal korstog, kulminerende i Estlandstoget 1219 med slaget ved Lyndanisse, hvor hans bønner skal have udløst sejren og det fra himlen nedfaldne Dannebrogsflag. 1223 fik Anders Sunesen pavens tilladelse til at trække sig tilbage fra sit høje embede, angiveligt på grund af en sygdom, der »ikke kunne helbredes« (spedalskhed?). Han tilbragte sine sidste år på sin gård på Ivöen i Nordøstskåne, hvor han døde 24. juni 1228. Graven, i Lunds Domkirkes nordre korsarm, blev åbnet 1923 og rummede bl.a. dele af hans fornemme biskoppelige skrud, som i dag kan ses på Lunds Universitets historiska Museum.

I stil og udtryk er gruppen en udsøgt eksponent for den nævnte, klassiskinspirerede, unggotiske bølge, der slog igennem i kunsten o. 1200, og som havde sit væsentligste udspring i Nordfrankrig. Man ser det i de blødt svungne klassiske gevandter, der danner delikate mønstre af kropsnære hænge- og trækfolder. Og man ser det i figurernes harmoniske naturlighed og næsten smilende åsyn, der samtidig er forunderligt »fraværende« og derved henfører de fremstillede til en anden og højere sfære end beskuerens.

Siden helligtrekongersgruppen blev publiceret internationalt 1957 af Aage Roussell, har den helt gennemgående været anskuet i sammenhæng med Kristusfiguren i Herlufsholm. Allerede 1960 behandlede Hans Swarzenski de to stykker, som han i lyset af deres kvalitet daterede til tidligt 1200-tal og så som udtryk for en engelsk, unggotisk inspiration. Det sidste til trods for, at han fremhævede de danske værker som sidestykker til utvivlsomt franske førsterangsarbejder fra tidligt 1200-tal såsom den såkaldte Boston Madonna, og håndskriftminiaturerne i den nævnte franske, men danskfødte dronning Ingeborgs berømte psalterhåndskrift (fig. 4).

Aron Andersson var 1966 og 1970 enig i dateringen, men afviste ret kategorisk, at inspirationen skulle kunne være engelsk. For ham var den klart fransk, og han

Fig. 4. Kongernes Tilbedelse, miniature i Ingeborgpsalteret, der er udført for kong Valdemar den Stores datter Ingeborg, som 1193 ægtede Filip August af Frankrig og forblev dér, selv om Filip August ikke ville vedkende sig ægteskabet. Håndskriftet, hvis miniaturemalerier anses for de fineste fra unggotikkens Frankrig, dateres gerne til de første år af 1200-tallet. Når håndskriftet kan identificeres som Ingeborgs, skyldes det, at der i dets kalender er indført dødsdagene på hendes forældre »Valdemar danernes konge« og »Sofia, danernes dronning«. I Musée Condé, Chantilly. Copyright Agence photographique de la Réunion des musées nationaux.

The Adoration of the Kings, miniature in the Ingeborg Psalter, made for King Valdemar the Great's daughter Ingeborg, who in 1193 married Philip August of France and remained there, although Philip August refused to acknowledge the marriage. The manuscript, whose miniatures are considered the finest from the French Early Gothic, are mostly dated to the early 1200s. The manuscript can be identified as Ingeborg's because in its calendar are inserted the death dates of her parents "Valdemar King of the Danes" and "Sofia, Queen of the Danes". Musée Condé, Chantilly.

kunne underbygge synspunktet både ved bredere inddragelse af sammenlignings-materiale og derved, at han som den første så stykkerne som udtryk for det nævnte østdanske kulturmiljø og dets uomtvisteligt nære bånd til Frankrig. Andre publikationer derimod ville datere stykkerne senere, til tiden o. 1250, da den unggotiske stil var ved at klinge ud i Europas mere betydelige kunstcentre.

Siden er Aron Anderssons synspunkter blevet underbygget derved, at man 1983 kunne rekonstruere Roskilde Domkirkes korbuekrucifiksgruppe som et vældigt, franskpræget skulpturværk, der har stået de to elfenbensarbejder ganske nær (fig. 5a). Dette kan aflæses af de bevarede rester, Kristushovedet og ikke mindst et relief af Kvinderne ved Graven (fig. 5b), der har haft sin plads nederst på korset. Argumenterne for en fransk inspiration ligger her ikke blot i relieffets nære stilsammenhæng med portalskulpturer i domkirker som Sens, Chartres og Notre

Dame i Paris. De underbygges derved, at Roskilde Domkirkes kor og tværskib, hvor krucifiksgruppen har fået plads, er et udpræget eksempel på franskpræget tidliggotisk arkitektur fra årtierne o. 1200. Krucifiksgruppen må formodes udført til domkirkens færdige østparti o. 1220-30.

På denne baggrund bør de nævnte stykker kunne ses som udtryk for et franskpræget kunstmiljø, der synes indplantet i Østdanmark først i 1200-tallet. Helligtrekongersgruppens sandsynlige identifikation med Anders Sunesens kan kun bekræfte dette billede – set i lyset af hans (formodede) uddannelsessted i Paris. Ja, identifikationen kan vel give diskussionen endnu nogle spørgsmål og facetter. Det er næppe sandsynligt, at Anders Sunesen har erhvervet helligtrekongersgruppen lige før sin død 1228, næppe heller i sine sidste fem år, en tid han, som nævnt, tilbragte syg og tilbagetrukket på Ivöen. Snarere måtte gruppen vel være udført i hans virksomme ærkebispetid, o. 1220 – eller endog tidligere.

Disse overvejelser om dateringen aktualiserer den mulighed, at de to elfenbensstykker, helligtrekongersgruppen og Herlufsholmfiguren, faktisk kunne være ældre end krucifiksgruppen i Roskilde Domkirke. Med andre ord behøver det ikke, som antaget ved dens fremlæggelse, at have været opgaven med den store gruppe i Roskilde, der gav anledning til indkaldelse af det franske billedskærerværksted. Det kunne jo have været til stede i forvejen som et kunstmiljø, der hovedsagelig arbejdede i elfenben og andre udsøgte materialer for kong Valdemar II, hans bisper og abbeder. Hvis et sådant miljø, som det synes, har haft en løbende udveksling på højt niveau med kunsten i Frankrig, er der vel intet i vejen for, at dets indplantning kunne gå helt tilbage til tiden o. 1200.

I dette lys er det indlysende, at helligtrekongersgruppens her foreslåede tilknytning til Lund må sætte spørgsmålstegn ved den ellers nærliggende antagelse, at disse arbejder ret entydigt skulle kunne tilskrives et værksted i Roskilde. Ærkesædet i Lund, hvor Saxo måske var kannik, må være et mindst lige så godt bud. Nok er det oplagt, at fransk skolede billedskærere må have været til stede i Roskilde ved udførelsen af domkirkens krucifiksgruppe; men de kunne jo være hentet dertil fra et eksisterende kunstmiljø i Lund. Det sikre må være, at stykkerne er blevet til inden for det sjællandsk-skånske område. Derpå tyder ikke blot lokaliseringen af de nævnte værker, men også udbredelsen af en hel skole af monumental træskulptur, der kan grupperes omkring dem, og som Aron Andersson har givet betegnelsen den 'danske' eller 'sydskandinaviske' skole.

Især skolens krucifikser og deres mere eller mindre påfaldende lighed med figuren i Herlufsholm (fig. 3) har tidligt påkaldt sig kunstforskningens interesse. Blandt de bedste stykker, der utvivlsomt må tilskrives det franske værksted selv, er en krucifiksgruppe fra Gualöv Kirke i Østskåne (nu i Lunds Universitets Historiska Museum), et sogn, der i øvrigt ligger lige ud til den sydlige bred af Ivösöen. Men indflydelsen nåede tydeligvis langt omkring og ind i Østersøområdet. Således opfattede Aron Andersson de to upplandske krucifikser i Skokloster og Ununge som danske eksportarbejder af første rang, ligesom han efterviste en mere indirekte indflydelse fra den danske skole hen over Sydsverige og Gotland.

Aron Andersson mente ret entydigt, at det var Herlufsholmfiguren (fig. 3), der

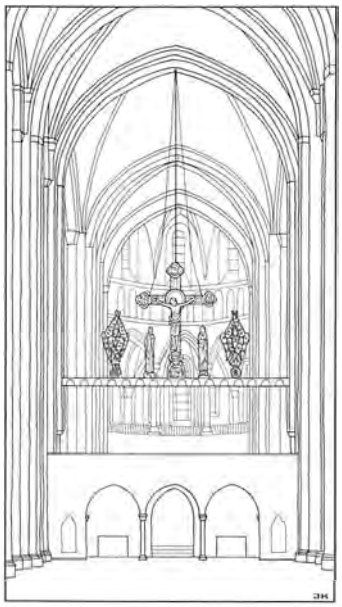

Fig.5 a-b. Roskilde Domkirkes triumfkrucifiksgruppe fra o. 1220-30. a. Rekonstruktion af den over fem meter høje krucifiksgruppe efter ældre beskrivelser. Korset, med evangelistsymboler og et rundbuet felt forneden, flankeredes af Maria og Johannes samt to store ærkeengle – keruber eller serafer – et element, der var hentet fra guddomsvisionerne i Det gamle Testamente. b. Relief af Kvinderne ved Graven, 56x54 cm, der havde plads i et felt forneden på korset. I Nationalmuseet. Rekonstruktionstegning ved Jørgen Kraglund. Foto: Lennart Larsen.

Roskilde Cathedral's rood arch crucifix group from c. *1220-30. a. Reconstruction of the over five-metre-tall crucifix group after older descriptions. The cross, with the symbols of the Evangelists and a round-arched field below, was flanked by the Virgin and St. John as well as two large archangels – cherubs or seraphs – an element taken from the divine visions of the Old Testament. b. Relief of the Women at the Sepulchre, 56x54 cm, which had a position in a field at the bottom of the cross.*

havde dannet forbillede. Efter erkendelsen og rekonstruktionen af triumfkrucifikset i Roskilde Domkirke 1983 (fig. 5a-b) må det vel være sandsynligere, at en nok så væsentlig inspiration er udgået fra denne store og frit tilgængelige krucifiksgruppe. Dette synes også at finde en vis bekræftelse deri, at Kristustypen, der kan optræde både med kongekrone, med tornekrone og uden krone, i noget højere grad synes afspejlet på Sjælland end i Skåne. Men generelt må man nok formode,

at billedhuggerne ikke har været specielt afhængige af selvsyn, men har kunnet hente deres modeller i såkaldte »tegnebøger« og andre flytbare medier.

Kunne det franske værksted tænkes også at have haft en eller flere madonnatyper, som efterlignedes og øvede indflydelse i det samme store område som krucifikstypen? Utvivlsomt. Men spørgsmålet vanskeliggøres bl.a. derved, at der findes bevaret væsentlig færre unggotiske madonnabilleder i monumentalformat end krucifikser, og at ingen øjensynligt kan tilskrives det franske værksted selv. Som et direkte vidnesbyrd om dets fremstillinger af madonnamotivet har vi således alene helligtrekongersgruppen (fig. 1). Her fremgår det af de enestående elementer, der er knyttet til kransmotivet og barnehåndens greb i moderens, at værkstedet har kunnet variere sig efter behov og strengt taget udføre hvad som helst, som en fremstående bestiller måtte ønske. Naturligvis. Men det kunne formentlig – som ved krucifikserne – ske inden for rammerne af en eller flere ret fastlagte typer.

Et for os særlig interessant træk ved figurgruppens madonna er hendes overklædning, en art slørkappe (himation), der er lagt korsvis ind over brystet. Slørkappen har kun ganske få sidestykker i Norden. Men den krydsvise kappelukning knytter an til et stort antal ret ensartede madonnafigurer inden for den danske skoles virke- og udstrålingsområde. Disse madonnaer har i øvrigt også et andet karakteristikum, som vi ikke her skal komme nærmere ind på, nemlig at et stort antal af dem er forsynet med gådefuldt »løse« barnehoveder, der muligvis er udført til at kunne tages af og på.

Når der her skal argumenteres for helligtrekongersgruppens Mariafigur som en art »urmoder« for den nævnte madonnatype med krydslagt kappe, er der visse forhold, som må indskydes. For det første kan hun med sin eksklusivitet og sit lille format dårligt have udgjort noget direkte forbillede. Dernæst er der en væsentlig forskel ikke blot i formatet, men også i det kunstneriske niveau og i funktionen. Madonnafigurerne er udført i mindre sofistikerede værksteder som udprægede kultfigurer, der præsenterer madonnamotivet i noget enklere skikkelser, ofte med præg af ældre, romanske traditioner. Det sidste kan gerne ses i en ikke helt naturlig, rank og stiv holdning, i store stirrende øjne og i en gammeldags forkærlighed for magtsymboler i form af regalier. Maria bærer således altid krone og scepter, barnet som regel både krone og en 'kugle' (sfære), der her snarest må opfattes som rigsæblet (orben). Kun et par enkelte af madonnafigurerne træder som elfenbensgruppens på en drage, og ingen er som figurgruppens Maria klædt i en slørkappe.

Et godt eksempel er en tronende madonna fra Selsø Kirke ved Roskilde Fjord (fig. 6a-b). Maria sidder rank og frontal på et klædedækket, profileret tronsæde og bærer barnet på sit venstre knæ, mens hendes højre hånd holder grebet til et nu forsvundet scepter. Fødderne træder på en drage. Maria bærer over det bølgede hår en krone, munden antyder et smil, og over kjolen er hun iklædt den krydsvis lukkede kappe, som falder i velskårne unggotiske folder. Det kjortelklædte barn sidder med bøjede knæ og holder rigsæblet i sin venstre hånd. Dets afbrudte højre arm har utvivlsomt været hævet velsignende, og det ligeledes manglende barnehoved har tydeligvis været udført for sig med en lang fæstnelsestap. Dette »løse« hoved, der endnu fandtes 1862, bar en lille kongekrone. Når denne madonna må

Fig. 6 a-b. Madonna med Barnet fra Selsø Kirke ved Roskilde, o. 1250, 107 cm høj, forfra og fra siden. I Nationalmuseet, København. Efter Danmarks Kirker. Foto: Lennart Larsen, 1977.

Madonna and Child from Selsø Church near Roskilde, c. 1250, 107 cm tall, from front and side.

antages at slutte sig ret nøje til en type, anvendt i det franske værksted, skyldes det ikke blot lighedstrækkene med helligtrekongersgruppens madonna. Det skyldes også, at den kan tilskrives et formodet Roskildeværksted, hvis seks bevarede krucifikser (fem på Sjælland, et i Skåne) alle knytter nøje an til typen fra Herlufsholm og Roskilde Domkirke.

Lignende former og elementer ses ved yderligere nogle sjællandske madonnaer, fra Værslev, Søndersted og Skørpinge (i Nationalmuseet), ved en falstersk madonna fra Brarup (i Maribo Museum) samt en enkelt østjysk fra en ukendt kirke

(i Købstadsmuseet Den gamle By i Århus). Hertil kan nævnes skånske madonnaer fra Ravlunda (fig. 7), Gylle og Munkarp (alle i Lunds Universitets Historiska Museum), Stenestad (i Statens Historiska Museum, Stockholm) og Kiaby samt en hallandsk fra Svartå (i Göteborgs Museum) og en blekingsk fra Edestad (i Blekinge Läns Museum i Karlskrona). Et smukt gotlandsk eksempel kan nævnes fra Hörsne Kirke (fig. 8, i Gotlands Fornsal), og på det sydsvenske fastland er typen vidt udbredt. Ja, den er endog nået så langt nordud som til Skog Kirke i Ångermanland (i Museet i Härnösand). Endelig kan fra Østersøens sydkyst nævnes en madonna fra Gardno Kirke i Pommern, der nu befinder sig i Muzeum Narodowe i Szczecinie (Stettin).

Disse madonnaer udgør smukke vidnesbyrd om, hvordan højmiddelalderens bestræbelse for at vise det guddommelige gennem klassisk, menneskelig skønhed også gjorde sig gældende i Norden. De er en vigtig del af den store fælles dansk-svenske kulturarv. Madonnaerne er nok søskende, men de fremtræder alligevel ganske forskellige. De må være udført i et større antal mere eller mindre lokale værksteder, hvis mestre og bestillere har kendt til typen og værdsat den. Nogle af madonnaerne bærer præg af en nærmest seriel produktion i værkstedet. Andre præges i højere grad af deres egen individualitet.

Den troskyldige madonna fra Ravlunda Kirke i Skåne (fig. 7) kan stå som eksempel på, hvor svære kunstens veje kan være at følge. Det er åbenlyst, at den må være skåret efter næsten helt samme model som Madonnaen fra Selsø (fig. 6a-b), ligesom det er åbenlyst, at den skånske madonna er et lidt enklere og grovere arbejde. Dette betyder dog hverken, at Selsømadonnaen har været det direkte forbillede, eller at Ravlundamadonnaen overhovedet skulle være sjællandsk. Tværtimod viser flere særskånske træk (bl.a. foldesvinget over fødderne), at Ravlundamadonnaen må være et lokalt skånsk arbejde, selv om der nu ikke længere findes nogen direkte sidestykker i landskabet. Muligheden foreligger velsagtens, at Ravlundamadonnaens mester kan have fået sin model fra Roskilde, eventuelt ad omveje. Men nok så sandsynligt er det vel, at forbilledet har kunnet findes i Lund.

De helt oprindelige forbilleder for vores madonnatype må antages at have eksisteret i Nordfrankrig i tiden o. 1200, selv om bevarede eksemplarer indtil videre ikke har kunnet påvises her. Måske vil en gennemgang af seglbilleder kunne føre på sporet. I Norden synes indplantningen af Mariatypen med den krydslagte kappe med al sandsynlighed at være sket med det østdanske franske værksted, som vi har set det i Anders Sunesens helligtrekongersgruppe.

Når kultbilledtypen blev så udbredt og faktisk fremstilledes endnu o. 1300, er det nærliggende at spørge sig, hvilke kendte og beundrede forbilleder der kunne være efterlignet. Måske kunne et par af tidens sjældne skriftlige oplysninger give et fingerpeg. I Roskilde Domkirke nævnes der midt i skibet et Mariaalter, der kaldtes »det store billedes« alter (magne imaginis). Når dette Madonnabillede ligefrem kaldes »stort«, kan det meget vel have været endog 2-3 m højt. Tilsvarende nævnes i Lunds Domkirke et tydeligvis vigtigt Mariaalter med et »siddende Mariabillede midt på gulvet« (in medio pavimento sedens). For begge de centralt placerede Mariaaltre gælder det, at de først er omtalt noget ind på 1300-tallet (1337 og 1346) som holdepunkter for lokaliseringen af andre altre. Mariaaltrene og deres

Fig. 7. Madonna fra Ravlunda Kirke i Skåne, 112 cm høj, o. 1250-75. I Lunds Universitets Historiska Museum. Foto: Niels Elswing, 1991.

Madonna from Ravlunda Church in Scania, 112 cm tall, c. *1250-75.*

Fig. 8. Madonna fra Hörsne Kirke på Gotland, o. 1250-75, 116 cm høj. Figuren er næppe udført på Gotland, idet den synes at kunne knyttes til et stort skånsk værksted, vel i Lund, hvorfra der udgik en betydelig eksport nord- og østover. I Gotlands Fornsal. Foto: Verner Thomsen, 1992.

Madonna from Hörsne Church on Gotland, c. *1250-75, 116 cm in height. The figure is unlikely to have been made on Gotland, since it seems it can be associated with a major Scanian workshop, probably in Lund, from which there were considerable exports to the north and east.*

Fig. 9. Det franske værksteds kunst synes også at have sat sig spor i kalkmaleriet. Således slutter denne fremstilling af Kongernes Tilbedelse i Gundsømagle Kirke ved Roskilde (o. 1250) sig typemæssigt helt til Ingeborg-psalteret (fig. 4) og Anders Sunesens elfenbensgruppe (fig. 1). Med den sidste er overensstemmelserne særlig påfaldende, idet Maria også i Gundsømagle bærer den sjældne slørkappe, ligesom den knælende konge rækker en krans frem til barnet. Foto: Ebbe Nyborg, 2007.

The art of the French workshop also seems to have left its traces in the church murals. For example this rendering of the Adoration of the Kings in Gundsømagle Church near Roskilde (c. 1250) is closely related in type to the Ingeborg Psalter (fig. 4) and Anders Sunesen's ivory group (fig. 1). The resemblances to the last of these are particularly striking, since in Gundsømagle too the Virgin wears the rare himation, *just as the kneeling king is handing a wreath to the child.*

madonnafigurer var altså tydeligvis ældre end disse og kan udmærket have gået tilbage til begyndelsen af 1200-tallet. Har de to madonnaer mindet om helligtrekongersgruppens Maria; og har de – som Roskildes Domkirkes krucifiksgruppe – været højt skattede og efterlignede kultbilleder langt ind i Østersøområdet?

LITTERATUR

Andersson, Aron: »The Holy Rood of Skokloster and the Scandinavian Early Gothic«, The Burlington Magazine 1970.

Ebbesen, Sten (red.): Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter. Femten studier, København 1985.

Liebgott, Niels-Knud: Elfenben – fra Danmarks Middelalder, København 1985.

Lind, John H. m.fl.: Danske korstog. Krig og mission i Østersøen, København 2004.

Nyborg, Ebbe: »The Holy Rood Crucifixion Group of Roskilde Cathedral and the Scandinavian Early Gothic«. Romanesque Art in Scandinavia, Hafnia No. 12, 2003.
Nyborg, Ebbe: »Tranderup Kirkes tronende Madonna – en franskinspireret 'Vierge dorée' fra o. 1270-80«. Tranderup kirke. En landsbykirke og dens historie, Ærøskøbing 2003.
Nyborg, Ebbe og Verner Thomsen: »Roskilde domkirkes triumfkrucifiks«, Nationalmuseets Arbejdsmark 1983.
Nyborg, Ebbe og Verner Thomsen: »Fra Paris til Sneslev. De ældste danske krucifikser og helgenbilleder«. Nationalmuseets Arbejdsmark 1993.
Roussell, Aage: »The Adoration of the Kings – A Group in Ivory«. The National Museum of Denmark, Copenhagen 1957.
Swarzenski, Hans: »A Vierge d'Orée«. Boston Museum of Fine Arts Bulletin 58, 1960.

SUMMARY

Anders Sunesen's Adoration of the Kings and a Baltic Madonna type

In the National Museum in Copenhagen there is an Adoration of the Kings group from the 1200s which is among the finest ivory carvings of the Middle Ages (figs. 1-2). The Virgin Mary is seated on the right on a throne and has her child sitting on her left knee, which is slightly raised, because her foot is treading on a dragon – the ancient serpent that tempted Eve, but which is now to be conquered by a new Eve and the fruit of her womb. The Virgin's outer garment is a rare veil/cape (*himation*) which is laid crosswise over her breast. The child is grasping his mother's right hand, which she holds to her breast, while the left hand receives a wreath from the oldest, kneeling king.

The gift of a wreath is an almost unique feature among the Adoration scenes of the Middle Ages. It has been suggested that it refers to the wreath that the Roman emperors received from their subjects – and that it is thus a symbol of victory and rule. Another possibility is that the wreath represents the Crown of Thorns and is to be understood to foreshadow Christ's passion and sacrifice for mankind. The eeriness of this gift would then explain why the child seeks strength with his right hand in his mother's hand. It is also very possible that the wreath was supposed to open the mind of the viewer to both meanings, with their references to the humanity of Jesus as well as his divinity and victory. Anyone who sits before the figure group will be able to meditate on the Incarnation as well as Christ's Passion and sacrifice. The whole work of redemption seems united in one small work of art.

The heads of the Virgin and the younger kings have grooves that must have borne small loose crowns of precious metal. The eyes are coated with shimmering silver foil and on the borders of the garments one sees very small precious stones embedded and the remains of a gilding that may be original.

The piece comes from the Danish *Kunstkammer* or Royal Collection and arrived there in the mid-seventeenth century from Ole Worm's famous *Kunstkammer* in Copenhagen. On the face of it there seems to be little prospect of tracing the Adoration group further back from there. But in 2007 a clue appeared. In the register of donations from Denmark's ancient Archbishop's church in Lund

(Swedish since 1658) we find listed in connection with the day of Archbishop Anders Sunesen's death in 1228 among a number of gifts from him to his cathedral "depictions of the Three Holy Kings with small gold crowns".

The article argues that the preserved Adoration group is in all probability identical to Anders Sunesen's. On the one hand we know of no parallel anywhere to such a group with golden crowns. On the other hand it accords very well with an eastern Danish artistic environment which includes the ivory crucifix figure from Herlufsholm (fig. 3) – a work which for good reasons has been attributed to the same carver. Finally, it would be extremely understandable if the group with its exquisite quality and refined iconography could be ascribed to a man such as Anders Sunesen.

Anders Sunesen was a member of the powerful Hvide family, the cousin of his predecessor Absalon (the founder of Copenhagen). According to the learned historian Saxo Anders had studied in France, Italy and England and had been the "principal of a school abroad", probably in Paris. Anders was possibly present in Amiens in 1193 when the Danish Princess Ingeborg married Philip August of France. Back home again Anders Sunesen became Dean of Roskilde and in 1201/02 Archbishop of Lund. There he was known for among other things his work on the Creation, the *Hexaëmeron*, and for his role in the Danish crusade in the Baltic region. It was said that the Archbishop's prayers during the Battle of Lyndanisse against the heathen Estonians in 1219 brought the Danes victory and the Danish flag (Dannebrog) which fell from Heaven.

The Adoration group is an exquisite example of the classicizing 'style 1200' and has close parallels in the most exclusive French art of the age – for example in the above-mentioned Queen Ingeborg's famous psalter (fig. 4). The group must be attributed to a French or French-managed workshop which was introduced in the East Danish area – the dioceses of Roskilde and Lund – *c.* 1220, and which must have worked in both ivory and polychrome wood. These works were to found a school not only in large parts of Denmark, but in the whole Baltic area all the way up to *c.* 1300.

While the crucifixes of the churches clearly found a model in the Herlufsholm figure (fig. 3) and the rood arch crucifix of Roskilde Cathedral (fig. 5), the Madonna figures to a great extent follow a characteristic type that has the cape laid crosswise over the breast (figs. 6-8) more or less like the Virgin's in the Adoration group. One wonders what relationship there may have been between the ivory Madonna and the numerous related sacred figures of the Virgin and Child. For with its character of exclusive miniature art the group can hardly have served as a direct model.

Presumably the Madonna type existed in northern France *c.* 1200 and was part of the imported repertoire of the eastern Danish workshop. No monumental Madonna from this actual workshop is now preserved. But the Madonna of the ivory group can probably give us a very good idea of the appearance of the large, much appreciated representations of the Virgin and Child which constituted the model for the Madonna type.

Blandt bønder og byfolk

Møntbrug i Roskilde og omegn ca. 1000-1250

AF GITTE TARNOW INGVARDSON

Det er de færreste, der tænker over, at betaling, hvad enten det er med mønter, sedler eller via betalingskort, udelukkende kan lade sig gøre, fordi vi alle accepterer pålydende på betalingsmidlet og har tiltro til det danske pengevæsen. Sådan har det ikke altid været. Indførelsen af et møntvæsen i Danmark var en langvarig proces, hvor mønternes rolle i det økonomiske system over tid skiftede karakter. Omkring 1030 gennemførte Knud den Store (1018-35) en møntreform, således at der blev præget mønter flere steder i landet. I begyndelsen var de danske mønters værdi afhængig af deres vægt og sølvindhold. På lige fod med både nye og gamle udenlandske mønter samt små stykker af vejet sølv indgik de danske mønter i et økonomisk system, hvor vægten var afgørende for værdien. Fra slutningen af 1000-tallet begyndte den danske konge at kunne kontrollere møntomløbet i landet, således at det kun var hans egne mønter, der blev anvendt. Mønterne repræsenterede nu en værdi svarende til sølvindholdet plus en overkurs. Omkring 1200 var det danske samfund fuldt monetariseret, dvs. at mønter blev anvendt i alle samfundslag og til alle former for transaktioner. Den kort beskrevne udvikling i middelalderens økonomiske system danner rammen for det stykke mønthistorie, der skal fortælles her.

Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet modtager hvert år mange møntfund gjort af ihærdige detektorbrugere rundt om i landet. Skattefund hører til sjældenhederne, og det er de såkaldte enkeltfundne mønter, der præger fundbilledet. Umiddelbart skulle man tro, at en enkelt mønt ikke kan fortælle mønthistorie. Behandler man imidlertid enkeltfundene som en samlet gruppe, giver det et værdifuldt indblik i datidens møntbrug. Det gamle ordsprog »hvor der handles, der spildes« er nøglen til forståelsen af de enkeltfundne mønter. Der, hvor der blev brugt penge, tabte man også mønter, og vi må formode, at gruppen af enkeltfundne mønter består af mønter, som ejermanden har mistet uden at opdage det eller ikke har kunne genfinde. Enkeltfundene viser dermed et tilfældigt udsnit af de mønter, der blev anvendt, og belyser, hvor de blev anvendt og i hvilket omfang. Naturligvis har både nutidige og fortidige faktorer indflydelse på fundbilledet. Det er f.eks. nemmere at genfinde de mønter, man tabte derhjemme, end dem, der lå på en mudret markedsplads. På samme måde bliver den mistede mønt måske kun fundet igen, fordi en detektorbruger var særlig omhyggelig med at afsøge lige netop den mark, hvor mønten blev tabt i middelalderen. Trods disse forbehold sikrer graden af tilfældighed i forbindelse med mønttabet, at enkeltfundene viser et repræsentativt udsnit af de mønter, der var i omløb. Graden af tilfældighed har

Fig. 1. Syd for Enner ved Tamdrup nær Horsens fremkom der i 1849 en stor sølvskat ved anlæggelse af en vej. På billedet ses skattens indhold af sølvbarrer og fragmenter af sølvstykker samt 20 danske, engelske og tyske mønter. I alt bestod skatten af 1315 hele mønter og et ukendt antal brudstykker. Skatten blev nedlagt omkring 1030-35 og er et klassisk eksempel på denne tids skattefund. Kun 24 af mønterne er danske, præget under Knud den Stores regeringstid 1018-35, resten af fundets mønter er udenlandske med en overvægt af tyske og især engelske mønter. Foto: Kit Weiss.

South of Enner at Tamdrup near Horsens a large silver hoard was found in 1849 during the construction of a road. In the picture one can see the hoard's content of silver bars and fragments of silver as well as 20 Danish, English and German coins. In all, the hoard consisted of 1315 whole coins and an unknown number of fragments. The hoard was deposited around 1030-35 and is a classic example of the hoard finds from this period. Only 24 of the coins are Danish, minted in the reign of King Canute, 1018-35; the remainder of the coins in the find are foreign, with a predominance of German and especially English coins.

stor betydning, når man 900 år senere skal vurdere, hvilke mønter der var i omløb. Især når man beskæftiger sig med en periode af historien, hvor de skriftlige kilder er både fåtallige og mangelfulde.

Mens enkeltfundene kan besvare spørgsmål som hvad, hvor og hvor meget, er spørgsmålet hvornår mere problematisk. Langt hovedparten af de detektorfundne mønter fremkommer på marker i pløjelaget, og der er derfor ingen arkæologiske sammenhænge til at belyse, hvornår den enkelte mønt endte i jorden. Visse mønttyper blev anvendt i lange perioder, og mønternes fremstillingstidspunkt kan derfor heller ikke anvendes som pejlemærker for, hvornår mønten blev tabt. I

Fig. 2. På sin mark i Kirke Værløse ved København fandt landmand Peder Rasmussen i 1929 en lerkrukke med ca. 340 mønter. Skatten er nedlagt omkring 1065-70 i den sidste del af Svend Estridsens regeringstid. Svend Estridsens mønter er talrigt repræsenterede med 242 stk., men der er også en del engelske og især tyske mønter. De danske mønter er placeret øverst i billedet, mens den mindre andel af udenlandske mønter er placeret nederst. Foto: John Lee.

In 1929, in his field in Kirke Værløse near Copenhagen, the farmer Peder Rasmussen found a pot with c. 340 coins. The hoard was deposited around 1065-70 in the last part of the reign of Svend Estridsen. Svend Estridsen's coins are amply -represented (242), but there are also a number of English and especially German coins. The Danish coins are shown at the top of the picture, while the smaller number of foreign coins are at the bottom.

stedet må vi ty til skattefundene. Ved at se på, hvilke mønttyper skattefundene indeholder, er det muligt at fastslå, hvilke mønttyper der var i omløb samtidigt. Der kan dermed opstilles en tidsmæssig ramme for de mønter, der er tabt enkeltvis.

Skattefundene viser, at i tiden frem til omkring 1060 har nye og gamle, danske og udenlandske mønter cirkuleret side om side i et økonomisk system, der var baseret på sølvets vægt. Kongen kunne altså ikke kontrollere og styre, hvilke mønter der blev brugt. Dette billede vender mod slutningen af Svend Estridsens regeringstid (1047-74). Hele 22 skattefund kendes fra Svend Estridsens kongetid, og et nærmere studie viser, at de med tiden går fra at være domineret af udenlandske mønter til at være domineret af danske mønter. Fordelingen af danske mønter i fundene viser også, at mønter fra kongerne forud for Svend Estridsen stort set ikke findes i skattefund, der er nedlagt efter Svend Estridsens regeringstid. Det vil sige, at Svend Estridsen som den første danske konge formåede at udelukke tidligere kongers mønter, således at det efterhånden kun var hans egne mønter, der blev brugt. Desværre er der kun få skattefund fra den sidste del af 1000-tallet og begyndelsen af 1100-tallet. De få fund viser dog, at udenlandske mønter og sølvstykker stadig sjældnere optræder i fundene. Fra omkring 1150 kan der igen ses en udvikling. Skattefundene er nu typisk små fund, der stort set udelukkende består af regentens mønter. Kong Valdemar den Store (1157-82) havde således fuld kontrol med møntomløbet og kunne gennemføre, at det udelukkende var hans egne mønter, der var i omløb. De små fund tyder endvidere på, at han gennemførte hyppige tvangsomvekslinger, det vil sige at ældre mønter skulle veksles til nye mønter og ofte til en dårligere kurs. I sådanne tider har opsparingslysten naturligvis været begrænset, da man risikerede, at ens formue mistede værdi ved næste omveksling. Scenen er nu sat til et studie af de enkeltfundne mønter. Fundgruppen er imidlertid så omfattende, at det er nødvendigt at udvælge et afgrænset studieområde.

Roskilde kan betragtes som en af hovedbyerne i den samfundsøkonomiske udvikling i sen vikingetid og tidlig middelalder. Både kongemagten og kirken havde stærke bånd til Roskilde, der f.eks. fungerede som møntsted gennem hele middelalderen. Alene antallet af kirker i byen sammenholdt med domkirkens monumentale og centrale placering i bybilledet understreger en kraftig kirkelig indflydelse. Den tyske præst og krønikeskriver Adam af Bremen beskriver omkring 1070 byen som danernes kongesæde og som Sjællands største bebyggelse. Kongsgårdens placering umiddelbart vest for domkirken, kongens personlige indgang imellem de to tårne (kongeporten) og kongens gentagne, rundhåndede donationer til kirken viser til fulde kongens tilknytning til byen. Roskilde er også i dag en ekspanderende by, hvilket har resulteret i en række arkæologiske udgravninger både i byen, i dens udkant og i dens omegn. En del af disse undersøgelser giver et indblik i periodens landbebyggelse. Roskilde og omegn er således velegnet til et studie af møntbrug i både by og på land – blandt bønder og byfolk.

Fund af enkeltfundne mønter afspejler som nævnt, hvor og i hvor stor udstrækning mønter blev anvendt. Ser vi på antallet af mønter, der er tabt i perioden ca. 1000-1250 på lokaliteter i Roskilde og omegn, fremgår det, at møntaktiviteten

Fig. 3. Denne stabel af ca. 16 sammensmeltede mønter er fundet med metaldetektor nordøst for Avnslev Kirke ved Nyborg i 2007. Det er naturligvis vanskeligt at bestemme de midterste mønter, men de to yderste mønter og en af mønterne centralt i stablen er præget under Valdemar Sejrs regeringstid og er endda samme af samme type. Foto: John Lee.

This heap of c. 16 fused-together coins was found with a metal detector north-east of Avnslev Church near Nyborg in 2007. It is of course difficult to identify the coins in the middle, but the two outermost coins and one of the coins at the centre of the heap were minted in the reign of Valdemar the Victorious and are even of the same type.

er relativt høj i starten af perioden og frem til ca. 1070/80. Herefter sker der et fald i aktiviteten frem til omkring 1150, hvor der igen ses en kraftig stigning. Det høje aktivitetsniveau fortsætter gennem Valdemarstiden (1157-1241). Der er altså en nedgang i møntaktiviteten i tiden efter Svend Estridsen, mens der fra 1150 og frem er tale om en kraftig stigning i møntaktiviteten, samtidig med at kongen indfører en skærpet kontrol af møntomløbet. Dette viser, at indførelsen af et dansk møntsystem ikke var en jævnt fremadskridende proces, der startede omkring år 1000 og var fuldført i starten af 1200-tallet, men at der var en tilbagegang i møntbrugen efter Svend Estridsens regeringstid. Det er naturligvis problematisk at trække så vidtrækkende konklusioner ud fra et begrænset geografisk område som Roskilde og omegn. Men en tilsvarende gennemgang af samme periodes enkeltfundne mønter fra hele Sjælland, Lolland og Falster giver et stort set identisk resultat.

Ved at inddele lokaliteterne fra Roskilde og omegn i fire grupper, der afspejler forskellige økonomiske sfærer: by, kirke, land og højstatuspladser, er der mulighed

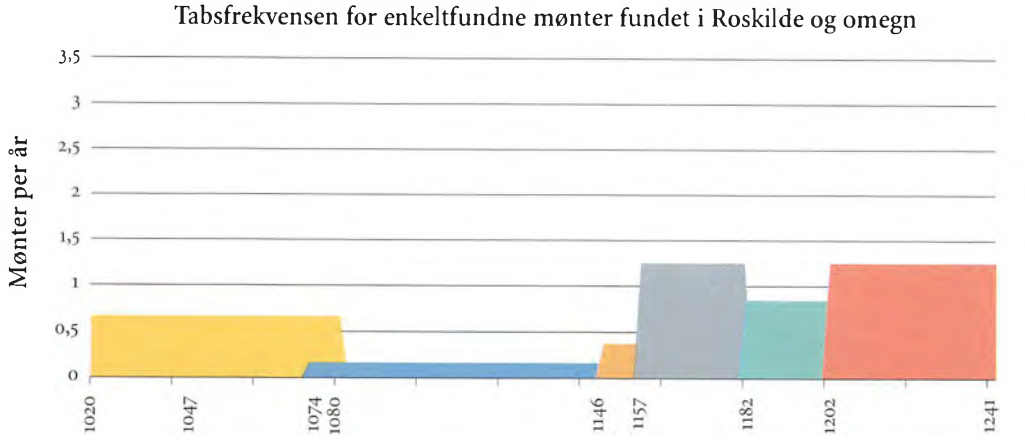

Fig. 4. Antallet af enkeltfundne mønter fra Roskilde og omegn. De tidlige mønttyper var i cirkulation frem til ca. 1080 og er derfor slået sammen i grafen. På grund af det ringe antal mønter i perioden efter Svend Estridsen (død 1074) og frem til omkring 1150 er antallet af mønter også her slået sammen. Under Valdemarstiden er det derimod muligt at inddele mønttabet inden for regeringsperioder. Grafen er udarbejdet på baggrund af 149 mønter.

The number of single-coin finds from Roskilde and environs. The early coin types were in circulation until c. 1080 and have therefore been grouped together in the graph. Because of the low number of coins in the period after Svend Estridsen (d. 1074) and until around 1150, these coins too have been grouped together. In the age of the Valdemars, on the other hand, it is possible to divide up the coin losses within reigns. The graph was drawn on the basis of 149 coins.

for at få et mere detaljeret indblik i møntbrugen. Udviklingen i byzonen, blandt de kirkefundne mønter og på højstatuspladserne svarer stort set til den generelle udvikling, med en nedgang i møntaktiviteten mod slutningen af 1000-tallet og frem til midten af 1100-tallet og en stigning i aktiviteten fra 1150 og frem. Derimod adskiller udviklingen inden for landzonen sig markant fra den generelle udvikling, idet der ses et nærmest totalt fravær af mønter i landbebyggelser efter ca. 1150. Både skattefund og enkeltfund viser ellers, at møntbrugen har været omfattende i tiden ca. 1150-1250, og man må forvente, at mønter var en integreret del af samfundet og blev brugt i stort set alle samfundslag. Fraværet af mønter i landbebyggelser fra omkring 1150 modsvares af en eksplosiv stigning af møntfund fra Roskilde by. Denne centrering af møntbaseret handel til Roskilde by fra midten af 1100-tallet antyder, at bønderne i Roskildes omegn er blevet pålagt at handle deres varer i byen. En tilsvarende handelsregulering kendes inden for mølledriften. I et kongebrev fra 1175 tildeles Sankt Knuds-munkene det privilegium, at borgerne i Odense udelukkende skal benytte deres mølle. Der er ikke påvist mølletvang i Roskilde, men få steder har så mange og kraftige kilder som Roskilde, hvilket har givet rig mulighed for mølledrift. Arkæologisk giver mølledriften sig til kende i form af møllerender flere steder i byen. Om bønderne er blevet pålagt at male mel i Roskilde og derefter har handlet i byen, eller om der er tale om et generelt påbud om handel i byen, er uvist. Mønterne taler deres tydelige sprog – handel foregik i byen.

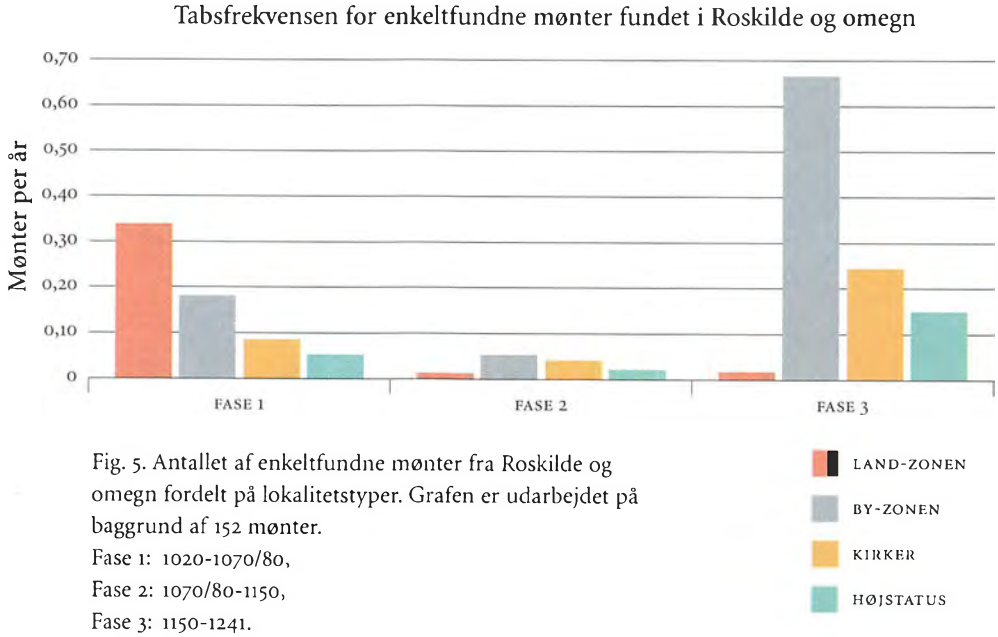

Fig. 5. Antallet af enkeltfundne mønter fra Roskilde og omegn fordelt på lokalitetstyper. Grafen er udarbejdet på baggrund af 152 mønter.
Fase 1: 1020-1070/80,
Fase 2: 1070/80-1150,
Fase 3: 1150-1241.

The number of single-coin finds from Roskilde and environs distributed by site type. The graph was drawn up on the basis of 152 coins.
Phase 1: 1020-1070/80.
Phase 2: 1070/80-1150.
Phase 3: 1150-1241.

I løbet af 1100-tallet sker der en intensivering af bebyggelsen i Roskilde, og det har arkæologisk været muligt at spore en vis kontinuitet i gadenettet fra 1100- og 1200-tallet. Håndværksaffald og værktøjsfund synes særligt koncentreret omkring Algade, og dette peger på, at der formentlig har været et egentligt handelscentrum; men det har i Roskilde ikke været muligt at fastlægge, hvornår den gadeorienterede handel er opstået. Vender vi blikket mod Lund, der på denne tid må betragtes som hovedbyen i Østdanmark, har omfattende arkæologiske udgravninger vist, at der sker en intensivering af bebyggelsen i løbet af 1100-tallet. Tomterne blev her delt i mindre aflange parceller, hvor den korte side af parcellen var vendt mod gaden. Dette tolkes som et tydeligt tegn på gadeorienteret handel.

Både Lund og Roskilde bliver omkring 1150 omgivet med volde og grave. For Roskildes vedkommende peger krønikeskriveren Saxo på kong Svend Grathe (1146-57) som iværksætteren, og en datering til midten af 1100-tallet kan bekræftes arkæologisk. Danmark var på dette tidspunkt i borgerkrig, og det er oplagt, at befæstningen har tjent til byens forsvar. Byvolden har imidlertid ligeledes udgjort et tydeligt skel mellem byen og de omgivende landområder. Det er vanskeligt at fastlægge, hvornår der er sket en specifik retlig adskillelse mellem by og land. Byvolden har dog udgjort en praktisk fysisk grænse med porte, hvor afgifter kunne afkræves af købmænd og tilrejsende bønder. Roskildes stadsret blev stadfæstet i 1268. I stadsretten er torvets udstrækning nøje defineret. Dette hænger sammen med, at der gjaldt særlige regler for handlinger, der fandt sted inden for torvet, den såkaldte torvefred. Torvets udstrækning fastlægges til mellem Skoma-

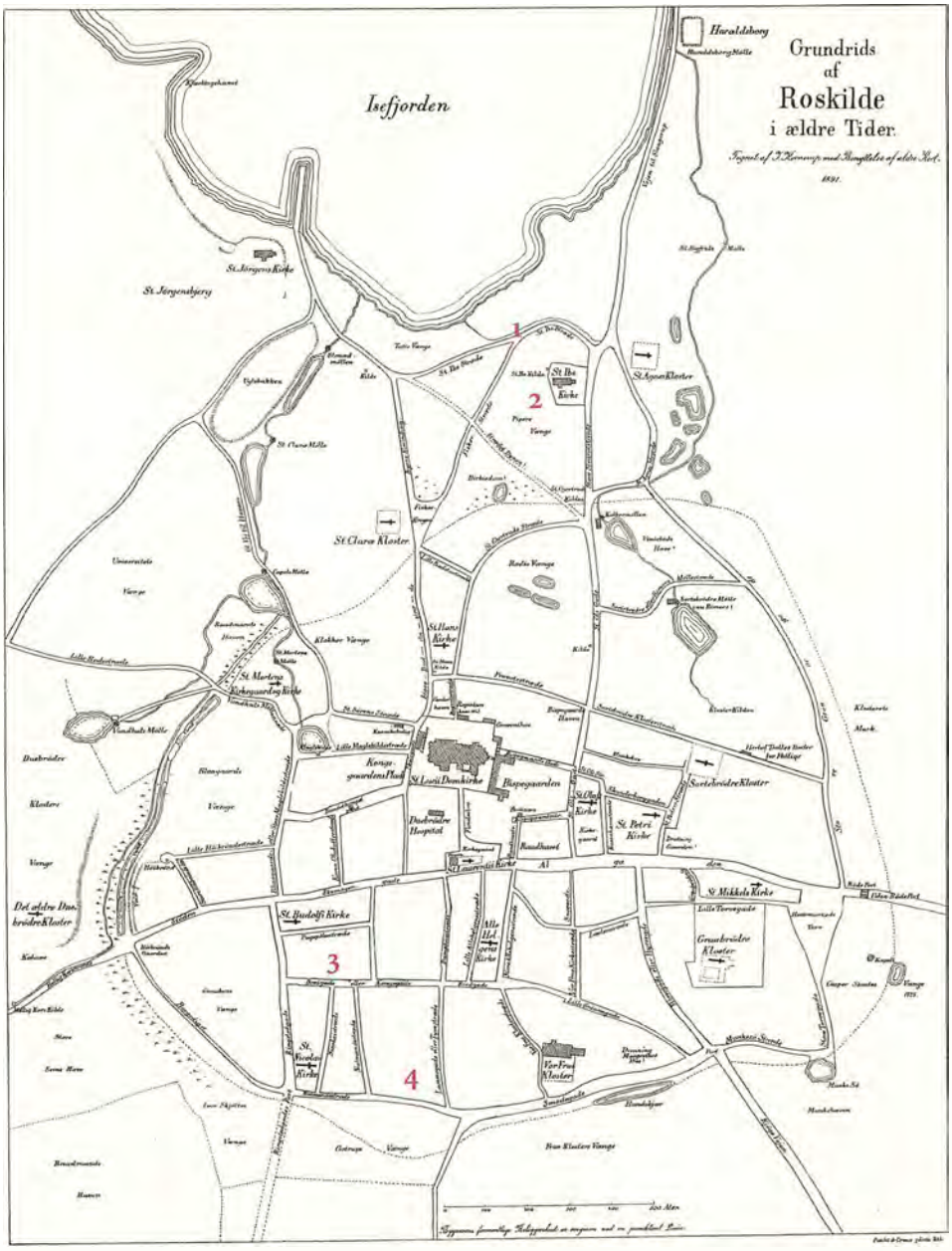

Fig. 6. Kornerups kort over Roskilde by fra 1891.
1) Sct. Ibs Vej,
2) Byparken,
3) Bredgade 28-30,
4) Allehelgensgade 24.
Nationalmuseet.

Kornerup's map of the city of Roskilde from 1891.
1) Sct. Ibs Vej.
2) Byparken,
3) Bredgade 28-30,
4) Allehelgensgade 24.

gergades begyndelse og et sted øst for Hersegade. De skriftlige kilder underbygger dermed tanken om en centrering af handel omkring Algade. Arkæologiske undersøgelser på Stændertorvet bekræfter, at byens torv og dermed centrum har ligget ved Algadekvarteret lige fra byens anlæggelse omkring år 1000.

Det vil naturligvis være interessant at se nærmere på, om mønterne er centreret omkring særlige kvarterer i Roskilde. Desværre er det kun en begrænset del af mønterne, der har et nærmere registreret findested inden for byen, og det er vanskeligt at udlede noget definitivt. To lokaliteter adskiller sig imidlertid ved en høj koncentration af mønter. Den ene er havneområdet ved Vindeboderkvarteret, og den anden er udgravningen i Bredgade 28-30.

Flere forhold antyder, at der på skråningen ned mod fjorden i området langs Sct. Ibs Vej har været en anløbsplads ved Vindeboderkvarteret, hvor varer er blevet landet og handlet i tiden ca. 1000-1150. Ved udgravninger på både Sct. Ibs Vej og i Byparken er der fundet spor efter let sæsonbetonet bebyggelse, formentlig telte, med store mængder keramik og håndværksaffald fra 1000- og 1100-tallet. Fra de to lokaliteter er der tilsammen seks mønter. Vest for ligger Sct. Ibs Kirke. I lag under kirken er der ved udgravninger ligeledes fundet store mængder af keramik fra 1000-tallet, og det tyder på, at der også her har ligget en tidlig bebyggelse, før kirken blev rejst. Selv om der ikke er foretaget undersøgelser, der knytter de tre lokaliteter entydigt sammen, er det forsvarligt at betragte dem som en del af den samme bebyggelsesstruktur. Der er fundet et stort antal mønter ved udgravning af Sct. Ibs Kirke. Tre af mønterne lå under kirken og skal formentlig tilskrives den tidlige bebyggelsesfase. Det samlede antal mønter fra havneområdet bliver dermed forøget.

Bredgade 28-30 er den mest møntrige lokalitet i Roskilde. Otte mønter er fundet ved udgravning i 1985. En enkelt Svend Estridsen-mønt kan knyttes til den tidligste bebyggelsesfase, hvor et 11-12 meter langt hus omtrent midt i 1000-tallet blev opført parallelt med Bredgade. Udgravningerne viste, at det var nødvendigt at udføre et omfattende drænings- og planeringsarbejde, inden huset kunne opføres. Der er fremkommet store mængder af håndværksaffald fra ben- og metalforarbejdning i 1000- og 1100-tallet, og der kan påvises en kontinuerlig brug af området fra midten af 1000-tallet og op gennem 1100-tallet. I modsætning hertil er der et spring i møntfundenes datering, således at de næste mønter stammer fra Valdemarstiden (1157-1241). Denne periode er til gengæld rigt repræsenteret med syv mønter. Dette fundbillede stemmer fint overens med de iagttagelser, der blev gjort tidligere, hvor der kunne spores en nedgang i møntbrugen fra ca. 1070/80-1150.

Det er fristende at kæde de mange møntfund sammen med de omfattende håndværksspor og dermed se en sammenhæng mellem handels- og håndværksaktiviteterne. Desværre er der ikke foretaget større udgravninger af håndværkskvarterer i Roskilde. Selv om byens håndværkere giver sig til kende overalt, når der graves i Roskilde, er det som regel udelukkende i form af sporadiske indslag af affaldsprodukter i kulturlag og affaldsgruber. Igen kan vi med fordel vende os mod den anden side af sundet. Omfattende udgravninger i centrale dele af Lund har med udgangspunkt i både ben- og takforarbejdning samt metalfremstilling givet et detaljeret indblik i håndværkets udvikling. I 1000-tallet var håndværksproduktionen domineret af husflid og omrejsende håndværkere. Fra omkring 1100-1150 sker der en specialisering af varefremstillingen, og fra 1150-1200 rettes håndværket mod markedsproduktion med anonyme aftagere. Denne professionalisering af håndværket falder fint i tråd med tanken om en monopolisering af handelen.

Tilbage i Roskilde er Allehelgensgade 24 den eneste anden lokalitet af en vis størrelse, der ligesom Bredgade 28-30 kan betegnes som en decideret håndværksplads. De tidligste aktiviteter kan dateres til første halvdel af 1000-tallet og indbefatter

smedevirksomhed, der fortsætter op gennem 1100-tallet. Ligeledes fra 1100-tallet og gennem hele middelalderen er der spor efter benhåndværk i form af forarbejdede knogler. Selv om der således er fremkommet massive spor efter en kontinuerlig håndværksmæssig brug af området, er der ikke gjort fund af møntер fra sen vikingetid og tidlig middelalder. Vi står dermed på den ene side med en velundersøgt håndværksplads (Bredgade 28-30), der har den største møntkoncentration i Roskilde, og på den anden side med en velundersøgt håndværksplads (Allehelgensgade 24) fuldstændig uden møntfund. Eventuelt skal forskellen på de to håndværkslokaliteter ses i sammenhæng med deres placering i bybilledet, hvor Bredgade 28-30 ligger mere centralt end Allehelgensgade 24 og altså muligvis i et handelskvarter. Der må i 1000-tallet have været rigeligt med byggegrunde i den nyanlagte og vidtstrakte by, og det omfattende planeringsarbejde tidligt i 1000-tallet viser, at grunden ved Bredgade 28-30 på et tidligt tidspunkt var eftertragtet.

Møntkoncentrationen på anløbspladsen ved havnekvarteret Vindeboder illustrerer ligeledes en forbindelse mellem møntер og handel. Ses bebyggelsen i Byparken, de keramikholdige lag under Sct. Ibs Kirke og anløbspladsen ved Vindeboder som del af en samlet struktur, udgør området den næstmest møntrige lokalitet i Roskilde. Som nævnt har aktiviteterne her deres tyngdepunkt før 1150, og ikke overraskende er en del af møntерne tidlige. Seks møntер er tabt før ca. 1080, og en enkelt mønt er præget under kong Niels (1103-34) og må dermed være tabt i begyndelsen af 1100-tallet. En tilsvarende koncentration af disse tidlige møntтyper findes ikke i Roskilde by. Materialet er spinkelt og må tolkes med forsigtighed, men set på baggrund af det samlede fundbillede fra Roskilde by antydes der en udbredt brug af møntер i havneområdet i 1000-tallet. Ved anlæggelsen af Roskilde byvold blev der skabt en fysisk barriere mellem byens centrum omkring domkirken og anløbspladsen ved Vindeboder. De arkæologiske fund fra Vindeboder viser en nedgang i aktivitetsniveauet fra omkring 1150. Midten af 1100-tallet var en urolig periode, og bosættelsen blev muligvis opgivet, fordi det var for risikabelt at bo ved kysten. Anlæggelsen af byvolden muliggjorde imidlertid også en øget kontrol med handelen, således at den kun foregik inden for volden. Bebyggelsens ændrede karakter kan derfor også skyldes, at anløbspladsen mistede sin handelsmæssige betydning. De skibsvrag, der er fundet i Roskilde Fjord, bekræfter havneområdets aftagende betydning. De yngste skibe består således udelukkende af mindre fartøjer med en begrænset lasteevne, hvilket står i kontrast til den generelle tendens inden for skibsudviklingen, hvor der sker en forøgelse af skibenes lasteevne.

Vender vi blikket mod lokaliteter fra landzonen omkring Roskilde, fremgår det, at en markant del af de enkeltfundne møntер er fra anløbspladser som Jyllinge, Sønderø og Kr. Hyllinge-Stensgård. Aktiviteterne på disse lokaliteter har ligesom Vindeboder deres tyngdepunkt før 1100-1150. Lundby er endnu en anløbsplads, der er registreret i omegnen af Roskilde. I modsætning til de øvrige anløbspladser forsætter aktiviteterne ved Lundby igennem hele middelalderen. Det er påfaldende, at der her ikke er fundet møntер fra den tidlige del af middelalderen. Både fraværet af møntер fra Valdemarstiden (1157-1241) på Lundbylokaliteten og de øvrige

Fig. 7. Roskilde Museums arkæologiske ansvarsområde er markeret med rødt på kortet, dette svarer til artiklens geografiske afgrænsning.

The areas for which Roskilde Museum is archaeologically responsible are marked in red on the map. This corresponds to the geographical demarcation of the article.

anløbspladsers tilsyneladende ophør bekræfter tanken om en ændring i handelsstrukturen.

Flere forhold peger således i retning af en monopolisering af handelen til Roskilde by fra midten af 1100-tallet. Men hvilket billede tegner der sig, hvis vi bevæger os væk fra vores snævre undersøgelsesområde? I hvilken kontekst skal vi forstå udviklingen i Roskilde og omegn?

Efter at have vundet borgerkrigen, hvor kongerne Svend, Knud og Valdemar kæmpede om magten, kunne Valdemar den Store i 1157 indtage den danske trone som enehersker. I de årtier, der fulgte, kom Danmark til at spille en markant rolle som stormagt i østersøregionen.

Landets forsvar blev under Valdemar den Store forstærket ved opførelsen af en række borge; Vordingborg, Kalundborg, Sønderborg, København, Sprogø og Tårnborg er alle opført fra midten af 1100-tallet og i de følgende årtier. Deres placering på øerne og langs Sønderjyllands østkyst gør, at deres etablering traditionelt sættes i forbindelse med et forsvar mod vendiske angreb. Borganlæggenes placering og funktion sandsynliggør, at de ligeledes har været et vigtigt led i kongemagtens kontrol over og beskyttelse af handelen. Anlæggelsen af andre former for handelsorienterede kystnære bebyggelser som fiskerlejer og havne tog ligeledes til fra midten af 1100-tallet. Handelen blev dermed styrket, og magthaverne opnåede en øget kontrol. Opkomsten af en tilsvarende handelsorienteret bebyggelsesstruktur ses langs den sydlige østersøkyst, hvor en lang række tyske handelsby-

Fig. 8. På forsiden af herregården Ulfeldtsholms jordebog fra 1588 ses muldfjælsploven i aktion. I vikingetiden var bonden afhængig af, at markerne blev flyttet med jævne mellemrum, da jorden ellers blev udpint. Med indførelsen af muldfjælen kunne bonden derimod vende jorden under pløjning og dermed pløje gødning ned i jorden. Endvidere anlagdes højryggede agre, som det ses på billedet. Dette betød, at lavtliggende fugtige områder blev drænet og kunne inddrages til dyrkning. Foto: Nationalmuseet.

On the front cover of the cadastre of the manor of Ulfeldtsholm from 1588 the mouldboard plough can be seen in action. In the Viking Age the farmer depended on the rotation of the fields at regular intervals, or else the soil would be exhausted. With the introduction of the mouldboard the farmer could turn the soil during ploughing, and thus plough manure into the soil. Ridge-and-furrow fields were also established, as can be seen in the photo. This meant that low-lying, wet areas could be drained and incorporated for cultivation.

Fig. 9. Det danske østersøeventyr kulminerede under Valdemar Sejr, der stort set årligt drog på korstog. Målet var ofte Estland, der blev endeligt erobret i 1219. Blot fire år efter blev Valdemar Sejr taget til fange af grev Henrik af Schwerin, og Danmark måtte som en del af løskøbelsesaftalen afgive hovedparten af sit østersøimperium. Danmarks tid som stormagt var forbi, hvilket blev endeligt understreget af Valdemars nederlag i slaget ved Bornhøved i 1227. Kilde: Scoccozza: Politikens bog om Danske monarker, 1997.

The Danish Baltic adventure culminated in the reign of Valdemar the Victorious, who went crusading more or less every year. The destination was often Estonia, which was finally conquered in 1219. Just four years later Valdemar was captured by Count Henrik of Schwerin, and as part of the ransom agreement Denmark had to give up most of its Baltic empire. Denmark's time as a great power was over, and this was finally underscored by Valdemar's defeat in the Battle of Bornhøved in 1227.

er fra Lübeck og østpå ligeledes anlagdes fra midten af 1100-tallet og i løbet af 1200-tallet. Opblomstringen af handelen kan ses i relation til udviklingen inden for skibsbygningen. I løbet af sen vikingetid og tidlig middelalder skete der en forøgelse af skibenes lasteevne. Dette kulminerede med en ændret skibsbyggeteknik fra midten af 1100-tallet, hvor man begyndte at bygge den helt nye skibstype koggen. Den professionalisering af håndværket, der arkæologisk kan spores i håndværksaffaldet i Lund, er endnu et tegn på specialiseringen af samfundet. I løbet af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet blev landbrugsdriften, hvor nyt land var taget i brug, effektiviseret med indførelsen af muldfjælsploven. En overskudsproduktion af fødevarer var en forudsætning for sammenhængen i et samfund, hvor en voksende gruppe af håndværkere og købmænd ikke tog direkte del i fødevareproduktionen.

Kongemagten har uden tvivl været en aktiv spiller og har støttet tiltag, der kunne fremme den beskrevne udvikling. Det krævede store økonomiske ressour-

Fig. 10. For at understrege vendertogternes missionerende islæt var Valdemar Sejr ledsaget af ærkebiskop Anders Sunesen. Ifølge legenden iagttog ærkebispen slaget ved Lyndanis ved Tallinn i 1219 fra en nærliggende høj. Så længe hans arme var hævet i bøn, sejrede de danske tropper, men faldt hans arme ned i udmattelse, gik det dansken ilde.

C. A. Lorentzens maleri fra 1809 »Dannebrog falder ned fra Himlen under Volmerslaget ved Lyndanis 15. juni 1219«. Foto: Statens Museum for Kunst.

To emphasize the missionizing element of the Wendish campaigns Valdemar the Victorious was accompanied by Archbishop Anders Sunesen. According to legend the Archbishop watched the Battle of Lyndanis near Tallinn in 1219 from a nearby hill. As long as his arms were raised in prayer the Danish troops won, but if his arms fell down in exhaustion, it went badly for the Danes.

C. A. Lorentzen's painting from 1809, The Dannebrog falling from Heaven during Valdemar's battle at Lyndanis, 15th June 1219.

cer at gennemføre mange af de tiltag, der var nødvendige for at sikre og understøtte de økonomiske forandringer. De danske vendertogter indledtes i løbet af 1160'erne. Valdemar den Store opnåede herved at stoppe de vendiske sørøverangreb, der tidligere havde plaget landet. Da de vendiske områder var hedenske, opnåede kongen ydermere anseelse som korsfarer i kirkelige og politiske sammenhænge i Europa. Lige så vigtigt var det imidlertid, at kongen kunne opkræve skat af de undertvungne vendere. De gentagne vendertogter, der blev gennemført i

tiden frem til Valdemar Sejrs tilfangetagelse i 1223, har altså ikke udelukkende haft et missionerende formål, men var en vigtig finansieringskilde for den danske kongemagt.

Danmark fremstår i tiden fra ca. 1150-1223 som et samfund i rivende udvikling styret af en stærk kongemagt, der kunne kontrollere og understøtte en opblomstrende økonomi. Det er i dette perspektiv, vi skal forstå udviklingen i brugen af mønter i tidlig middelalder i Roskilde og omegn.

LITTERATUR

Andrén, A.: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Acta Archaeologica Lundensia series in 8° nr. 13. 1985.

Bill, J., B. Poulsen, F. Rieck & O. Ventegodt: *Dansk søfarts historie 1. Indtil 1588. Fra stammebåd til skib.* 1997.

Birkebæk, F. A., E. Verwohlt & M. Høj (red.): *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536.* 1992.

Birkebæk, F. A. (red.): *13 bidrag til Roskilde by og egns historie. Udgivet i anledning af Roskilde Museums 50 års jubilæum*, s. 79-92. 1979.

Carelli, P. : *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-tallets Danmark.* 2001.

Christensen, T. & M. Andersen (red.): *Civitas Roscald – fra byens begyndelse.* 2000.

Christophersen, A.: *Håndverket i utvikling i Lund ca. 1000-1350.* 1980.

Jensen, J. S., K. Bendixen, N.-K. Liebgott & F. Lindahl (red.): *Danmarks middelalderlige skattefund. Fra c. 1050 til c. 1550.* Nordiske fortidsminder 12. 1992.

Mårtensson, A. W. (red.): *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund.* Archaeologica Lundensia VII. 1976.

Porsmose, E.: Middelalder o. 1000-1536. I: C. Bjørn (red.) *Det danske landbrugs historie* I. Oldtid og middelalder. 1988.

Ulriksen, J.: *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200-1100 e.Kr. Et studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord.* 1998.

SUMMARY

Among farmers and city people.
Coin use in Roskilde and its surroundings *c.* 1000-1250

Finds of single coins reflect where and to what extent coins were used in medieval Denmark. The distribution of single-coin finds from Roskilde and its surroundings shows that there was a strong increase in the use of coins around 1150, and that this high level continued through the age of the Valdemars (1157-1241). It is therefore remarkable that there is an almost total absence of coins in rural settlements from the Roskilde environs after *c.* 1150. This absence is accompanied by a sharp rise in coin finds from the city of Roskilde itself. The find picture thus implies that there was a monopolization of coin-based trading within the city of Roskilde from the middle of the 1100s.

Looking more closely at the finds from the city of Roskilde, several other factors point towards a concentration of trade. The craft site Bredgade 28-30 is the site in Roskilde that is richest in coins. However, the only other large craft site in Roskilde, Allehelgensgade 24, is without coin finds. The difference between the two sites should possibly be viewed in the light of their position in the urban pic-

ture, where Bredgade 28-30 is more central and thus in a possible trading neighbourhood. Roskilde's second most coin-rich area is the landing place in the harbour neighbourhood Vindeboder. The landing place lost its trading importance around 1150, at the same time as Roskilde's city rampart was built. Besides its defensive function, the city rampart could function as a physical boundary between the urban and rural areas. This made increased control of trade possible, and it therefore seems reasonable to link the two events together.

In Roskilde's rural zone, a striking proportion of the single-coin finds appeared at landing places which like Vindeboder had their prime before 1150. At the landing place Lundby the activities continued throughout the Middle Ages, but no coins from the age of the Valdemars (1157-1241) have been found there.

The distribution of the coins in the city of Roskilde, the change in the function of Vindeboder, the building of the Roskilde rampart, the 'absence' of coins at the Lundby site and the phasing-out of the other landing places thus confirm the idea of a monopolization of the trade to the city of Roskilde around 1150.

Den nye Danmarks Oldtid

Om nyopstillingen 2005-2008

AF BIRGITTE KIKKENBERG, POUL OTTO NIELSEN
OG JENS-ERIK THØGERSEN

Den 17. maj 2008 åbnede Nationalmuseet en ny, permanent udstilling om Danmarks Oldtid. Udstillingen er blevet til efter længere tids forberedelser og planlægning. Arbejdet, der har omfattet afmontering af den gamle udstilling, bygningsistandsættelse og nyopstilling, begyndte i august 2005 og varede to år og ni måneder. I det meste af denne periode, næsten 2 1/2 år, har udstillingsområdet været lukket for publikum. I modsætning til den forudgående udstilling, der blev til ved en årelang, etapevis fornyelse af udstillingen fra 1930'erne, har det været muligt denne gang at foretage nyopstillingen i ét samlet forløb.

I det følgende skal der redegøres for, hvilke idéer og principper der ligger til grund for den nye udstilling, og hvordan de blev realiseret. Vi vil se på udstillingens indhold og fysiske udformning i forhold til tidligere udstillinger. Desuden gives der indblik i hele det bagvedliggende, organisatoriske arbejde, der har været en forudsætning for projektets gennemførelse.

Udstillingen viderefører 200 års formidling af Danmarks forhistorie. Det sker ved præsentation af de arkæologiske fund, som giver os kendskab til den længste del af menneskets historie i Danmark, fra de første rensdyrjægere dukkede op under isens afsmeltning for ca. 15.000 år siden til vikingetidens slutning 1050 e.Kr. Hver generation har fortalt denne historie på sin egen måde ud fra de arkæologiske kilder, og også denne gang præger tidens opfattelse og fortolkninger den måde, udstillingen fremtræder på.

Oldtidssamlingen er en af Europas ældste. Den blev til efter nedsættelse af Den Kgl. Commission til Oldsagers Opbevaring i 1807. Oldsagskommissionens samling stod i Universitetsbiblioteket, der havde til huse i etagen over Trinitatis Kirke i København, hvor datidens museumsgæster kunne bese den én dag om ugen. Det var med denne samling som udgangspunkt, at Oldsagskommissionens sekretær fra 1816, Christian Jürgensen Thomsen, i løbet af 1820'erne udviklede treperiodesystemet: Inddelingen af forhistorien i en stenalder, en bronzealder og en jernalder. Det betød et internationalt gennembrud for arkæologien som videnskab.

Den nye inddeling i de tre aldre blev for første gang anvendt konsekvent i udstillingssammenhæng ved C. J. Thomsens nyopstilling af samlingen efter flytningen til Christiansborg Slot i 1833. Det blev derved en af de første arkæologiske samlinger, som var ordnet efter videnskabelige principper. Ved alle senere nyopstillinger af Oldtidssamlingen, inklusive den nyeste, er det kronologien, der er ledetråden.

C. J. Thomsen måtte i 1852 planlægge endnu en nyopstilling, da det blev beslut-

tet at flytte Oldsagssamlingen tillige med andre statslige samlinger til Prinsens Palais i Frederiksholms Kanal, som siden da har været museets hovedsæde. Her åbnede udstillingen i nye rammer i palæets stueetage i 1855 som en del af Det kgl. Museum for de nordiske Oldsager, i daglig tale Oldnordisk Museum. Og her er Oldtidssamlingen forblevet siden. I slutningen af 1860'erne blev den nyindrettet af Thomsens efterfølger, J. J. A. Worsaae. På lidt senere fotografier fra 1880'erne kan man se, hvordan skabene på den tid blev fyldt med oldsager, hvilket giver det indtryk, at så godt som hele samlingen var udstillet. I løbet af de følgende årtier voksede den betydeligt i omfang. Dengang som nu forøgedes den med fund fra arkæologiske udgravninger, ved donationer fra private og med genstande, der indkom som danefæ. Udstillingsrummene blev med den voksende tilvækst efterhånden ganske overfyldte, hvilket var medvirkende til, at man efter en folkeindsamling i 1925 påbegyndte den udvidelse af Prinsens Palais, der fandt sted 1929-38, og som resulterede i skabelsen af det nuværende museumskompleks.

Museumsudvidelsen gav mulighed for en nyopstilling af samlingerne i de fire fløje af stueetagen omkring palæets have, denne gang i rummelige lokaler. Målet var at udstille samlingen på grundlag af arkæologiens nyeste resultater. Til forskel fra den ældre udstilling, hvor genstandene var ordnet efter typer, lagde man nu større vægt på at vise fundene i deres virkelige sammensætning. Ansvarlig for nyopstillingen var den daværende leder af museets 1. Afdeling, Johannes Brøndsted, der på samme tid præsenterede en videnskabelig, men også alment tilgængelig syntese over forhistorien med trebinds-værket *Danmarks Oldtid* (1938-40). Med dette værk og med nyopstillingen af samlingen blev Oldtiden gjort så tilgængelig, som det dengang var muligt.

1930'ernes Oldtidsudstilling gav et imponerende indblik i mængden af fund, men kunne samtidig ikke undgå at virke ensformig. I 1960'erne blev denne udstillingsform stemplet som kedelig og ude af trit med tiden. Kulturministeriets betænkning nr. 517 fra 1969 fælder tidens dom: »Den store mangfoldighed af udstillingsgenstande virker som en belastning for den besøgende, som mister overblikket, modtageligheden sløves, og det bliver for mange en sløv og kedsommelig vandring gennem rummene«.

Kravet om fornyelse blev imødekommet fra 1972, da man påbegyndte en nyopstilling efter helt nye principper. Udstillingsopbygningen blev ledet af museumsinspektør Jørgen Jensen, der ikke var upåvirket af datidens voksende interesse for spørgsmål om miljø og ressourcer, og som desuden var eksponent for en retning inden for arkæologien, som satte fokus på samfundsudviklingen.

De arkæologiske fund blev nu anvendt til at illustrere en sammenhængende historie, formidlet ikke kun med genstande, men også med billeder og tekster i et nyt formidlingssprog, der henvendte sig til det brede publikum, ikke kun til specialister. Samtidig brød man i nogen grad med 1930'ernes princip om at vise de samlede fund for sig. I afsnittet om stenalderen betonedes især samspillet mellem menneske og natur. Udstillingen gav ved hjælp af store fotostater, tegninger og meget rigelige tekster oplevelsen af at bevæge sig gennem en billedbog. Som museumsformidling blev udstillingen banebrydende.

Men fornyelsen af 1930'ernes udstilling kom til at strække sig over lang tid. Ud-

stillingssproget udviklede sig, og det bevægede sig efterhånden væk fra det meget illustrerende og forklarende koncept. Med genopstillingen af Hjortspringbåden i 1988 og indretningen af nye rum til bronzealderen i 1992 blev der skabt nogle virkelig attraktive udstillingsafsnit. Det sidste rum, der blev fornyet, med udstillingen 'Den hellige mose', stod færdigt i 1997, 25 år efter at man tog fat på nyopstillingen. Der var da også stor forskel på de enkelte udstillingsafsnit. På trods af ihærdige forsøg lykkedes det ikke at føre nyopstillingen 100% igennem. Så sent som ved udstillingens lukning i 2005 var det sidste rum om vikingetiden endnu ikke færdigindrettet.

Jørgen Jensen satte en slutsten for sin årtier lange formidling af forhistorien med fire-bindsværket *Danmarks Oldtid*, der udkom 2001-04. Det var en bedrift, for mængden af arkæologiske fund er i de seneste årtier blevet mangedoblet. Jørgen Jensen fortsatte hermed på fornemste vis traditionen fra Johs. Brøndsted.

I 2001 indledtes drøftelser med museets ledelse om at forny afsnittet om stenalderen. Selvom denne del af udstillingen havde formidlet perioden ud fra de allernyeste forskningsresultater, da den åbnede, så var den nu efter 30 års arkæologisk forskning blevet utidssvarende. Efter grundige overvejelser tog museets direktion den beslutning at planlægge en total nyopstilling af Oldtidssamlingen, således at udstillingen blev vendt og fik indgang fra museets forhal. Projektet skulle også omfatte en klimatisering af hele udstillingen, hvilket både skulle tilgodese bevaringen af de udstillede genstande og fjerne de gener, som publikum oplevede, når temperaturen i udstillingens rum om sommeren steg til nær det uudholdelige. Realiseringen af disse planer blev muliggjort, da museet i maj 2005 modtog en bevilling til nyopstilling af Danmarks Oldtid på 35,6 mio. kr. fra A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Principperne for den nye udstilling blev udarbejdet i dialog med repræsentanter for museets forskellige enheder og med eksterne grupper. Udstillingskonceptet blev fremlagt og diskuteret på seminarer og formidlingsmøder, og fokusgrupper har været indkaldt for at lodde publikums forventninger til den nye udstilling. Alt i alt tegnede der sig herved et spor at følge.

I udstillingens første rum er dette gennemført ved at præsentere menneskets ældste redskaber fra Afrika, Indonesien og Europa. Dermed begynder fortællingen mellem 2 og 1,5 mio. år tilbage. I det danske område kan udviklingen kun følges i en brøkdel af dette lange tidsrum. Inden for de seneste én million år har gentagne istider her slettet de mulige spor efter menneskers ophold, måske på nær enkelte håndkiler, som er fundet i Danmark.

De ældste sikre spor af menneskers ophold i Danmark er fra slutningen af sidste istid, for mere end 14.000 år siden, da rensdyrjægere fulgte renerne på deres vandringer over tundraen mod nord. Ny forskning har inden for de sidste 20 år kastet lys over naturens udvikling fra istid til varmetid og levevilkårene for landets første befolkning. Nationalmuseet kan på den baggrund for første gang vise en række nye fund fra udgravninger af rensdyrjægernes bopladser i Sønderjylland og på Lolland-Falster.

Museets samling af fund fra jægerstenalderen, 12.500-4000 f.Kr., er særdeles

Fig. 1. Overgangen fra jæger- til bondestenalder. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

The transition from the Mesolithic to the Neolithic.

righoldig, og i udstillingens første tre rum har vi bestræbt os på at vise, hvor omfattende og varieret et materiale der er bevaret til i dag takket være tørvemosernes konserverende egenskaber. Elgen fra Tåderup på Falster og den kæmpestore urokse fra Vig i Odsherred markerer afsnittet om skovlandets jægere i tiden efter istiden ca. 9600-6400 f.Kr. Der sættes fokus på jægerfolkets levevis og tankeverden, som vi fornemmer ud fra fint indskårne mønstre og billeder i ben, hjortetak og rav. Udstillingen er her som i de følgende afsnit mere vidtgående end tidligere, hvad angår fortolkninger af det forhistoriske menneskets forhold til det overnaturlige.

De udstillede gravfund bringer os tæt på det enkelte menneske. Ny i udstillingen er graven fra Vedbæk. En 40-årig kvinde med en voldsom, men helet kranielæsion blev begravet sammen med et treårigt barn. Graven giver indtryk af omsorgen for de døde, men vidner også om de levendes hårde betingelser og om et samfund, hvor vold var en realitet.

Overgangen fra jæger- til bondestenalder ca. 4000 f.Kr. ses på baggrund af de påvirkninger, som jægerfolket modtog fra de tidlige bondesamfund i Centraleuropa. En kilde til forståelse af dette kulturskifte er blandt andet importen af våben og redskaber af fremmede stenarter, som her udstilles samlet for første gang.

Fra den tidlige bondestenalder udstilles ofringer af flintøkser, tusindvis af ravperler, husdyr og mennesker. Tilsammen tegner fundene et billede af et samfund i vækst med rige ressourcer. Samtidig var det en tid, der var stærkt præget af ritualer. Præsentationen af den tidlige bondekulturs gravfund er revideret i forhold til den forrige udstilling og viser nu fund fra de tidlige langhøje med gravkamre af træ ved siden af fundene fra dysser og jættestuer. Som noget nyt er der også givet plads til fund fra den tids imponerende store samlingspladser. Man kan betragte vor første bondekultur som en tid, der kulminerede i en højkultur omkring 3200 f.Kr., da jættestuerne blev bygget, og de rituelle samlingspladser blev anlagt. Også håndværksmæssigt var niveauet højt. Det fremgår af den blomstrende keramikproduktion, som lerkarret fra Skarpsalling er det mest fremragende eksempel på. Efter de første tusind års bondekultur indtraf der omkring 2800 f.Kr. forandringer, som tegner et helt andet billede. Med enkeltgravskulturen indførtes en ny gravskik og dermed en anden religion og et anderledes livssyn. Kvinder og mænd blev begravet med samme omhu og respekt. Betød det også ligestilling mellem kønnene? Også bebyggelsesmønster og dyrkningsmetoder var nye. Vogne på hjul tages i brug ved indgangen til dette tidsafsnit.

I den sidste del af stenalderen, ca. 2350-1700 f.Kr., begyndte metallet at gøre sig gældende. Importerede metalvarer kom fra produktionscentre og fyrstedømmer i Vest- og Mellemeuropa. Det var herfra, inspirationen kom til udvikling af metalteknologien i Norden. Flintsmeden tog udfordringen op og fremstillede mesterværker som flintdolken fra Hindsgavl.

I den tidlige bronzealder fra ca. 1700 f.Kr. introduceredes nye våbenformer og ornamenter, der vidner om forbindelser til den græske bronzealderkultur. Nytolkning af ældre fund har blandt andet vist, at kørsel med stridsvogn lige så vel blev praktiseret herhjemme som i landene ved Middelhavet.

Blandt egekistegravene fra bronzealderen er graven fra Egtved med den unge pige iklædt snoreskørt den bedst kendte. Nye i udstillingen er fund fra en række andre, samtidige kvindegrave, der belyser den udbredte brug af snoreskørt. Samtidig gives der forskellige eksempler på kvindedragtens udsmykning.

Bronzealderens religion har været genstand for intensiv forskning i de senere år, hvilket ikke mindst afspejler sig i præsentationen af Solvognen fra Trundholm Mose i Odsherred. Den omgives af en lang række andre fund, der fortæller om bronzealderens trosforestillinger og ritualer. Til billedet af, hvordan kulten udspillede sig i bronzealderen, hører også ofringer af kultgenstande: bronzelurer, guldskåle, skjolde, kultøkser. Hertil kommer nedlæggelser i jorden eller vandet af våben og kvindesmykker. Samlet i ét rum giver de indtryk af tidens overvældende rigdom.

Skellet mellem bronze- og jernalder ca. 500 f.Kr. er markant. Forsyningen med bronze ophørte næsten fuldstændigt, og man tog fat på udvinding af jern af den hjemlige myremalm. To bemærkelsesværdige fund fra de sidste århundreder f.Kr.

har fået en central plads i udstillingen: vognfundet fra Dejbjerg Mose og sølvkarret fra Gundestrup.

Fremtaget fra museets magasin, og som noget nyt anbragt i et lysdæmpet rum, er moseliget fra Huldremose. En kvinde blev omkring 100 e.Kr. udset som offer til guderne, dræbt og kastet i mosen. I modsætning til de moselig, der præsenteres i andre danske og udenlandske museer, er hun fuldt påklædt, som hun blev fundet, i den bedst bevarede kvindedragt fra jernalderen.

De, der hørte til jernaldersamfundets elite, fik en respektfuld begravelse som høvdingen i Hoby på Lolland, hvis grav var fuld af romerske luksusvarer. Et indtryk af den velstående høvdingestand på Østsjælland i romersk jernalder giver endvidere de rige gravfund fra Himlingøje, der er opstillet side om side i den nye udstilling.

Fig. 2. Et udsnit af den rige samling af våben og kvindesmykker fra bronzealderen. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

A section of the rich collection of weapons and women's ornaments from the Bronze Age.

Fig. 3. Moseliget fra Huldremose er placeret i et scenograferet rum, hvor væggrafik, lys og spejlinger i glasset fremkalder en stemning som ved en skovsø. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

The bog body from Huldremose has been placed in a scenery where wall graphics, lighting and reflections in the glass suggest an atmosphere like that of a forest lake.

Hjortspringfundet fra ca. 350 f.Kr. med den 20 m lange krigskano er det ældste blandt jernalderens våbenofre. Det præsenteres i en ny og mere komplet opstilling, med flere af båddelene monteret på plads og nu med et større antal våben. Til illustration af våbenofrene fra den romerske jernalder ca. 0-400 e.Kr. er valgt udsnit af fundene fra den fynske Vimose og Nydam Mose i Sønderjylland. Fra sidstnævnte stammer unikke, bevarede træsager fra de nyeste udgravninger, blandt andet ornamenterede sværdskeder, træskrin og udtryksfulde klamper med udskårne mandshoveder fra en af de ofrede både.

Samlingen af guldfund fra jernalderen er blevet placeret sammen med figurer

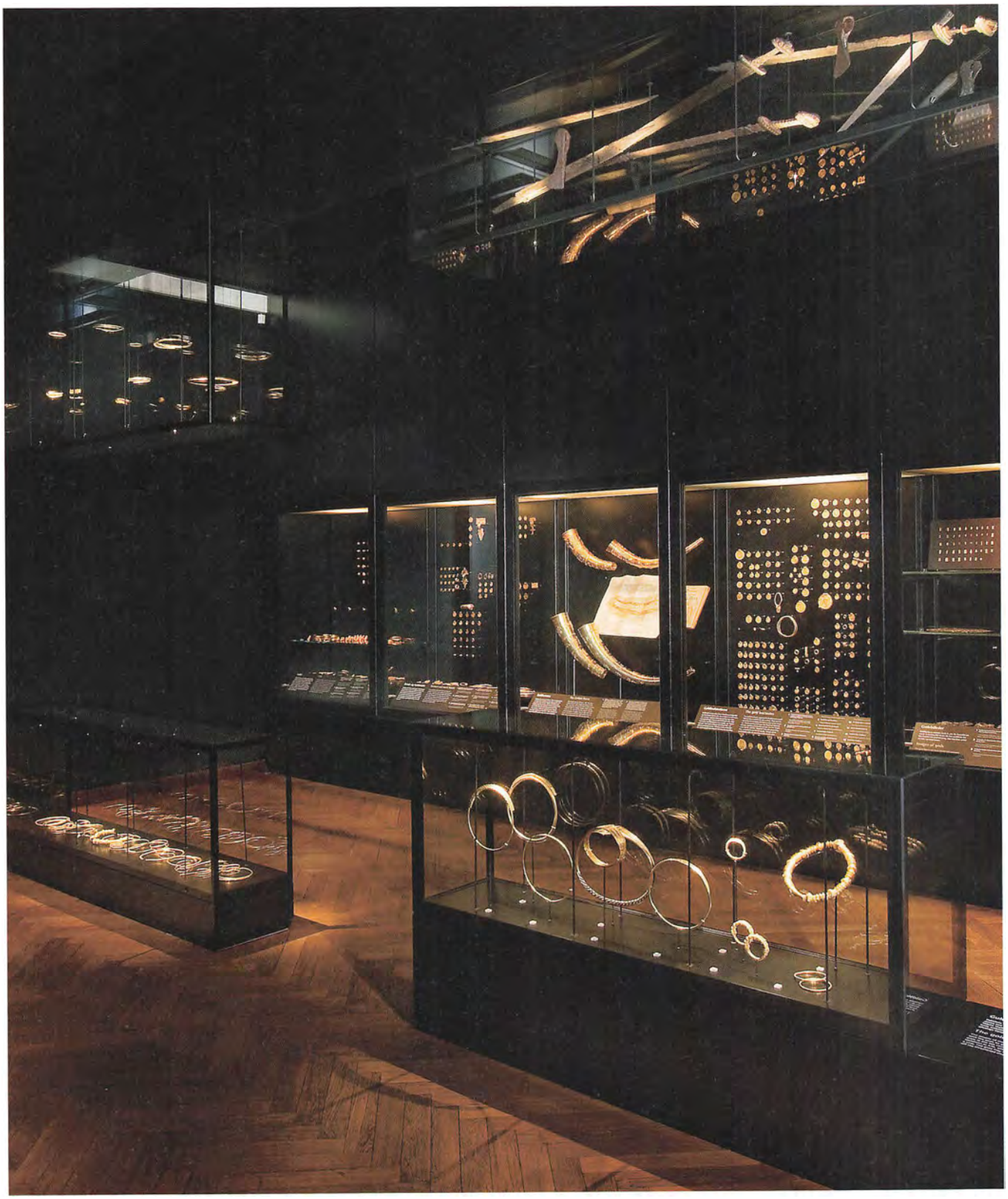

Fig. 4. Skatte af guld fra jernalder og vikingetid placeret omkring to sæt kopier af Guldhornene fra Gallehus. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

Hoards of gold from the Iron Age and Viking Age positioned around two sets of copies of the Golden Horns from Gallehus.

forestillende de gudeskikkelser, som mange af tidens ofrede kostbarheder må formodes at være tiltænkt. Blandt skattefundene optræder to sæt kopier af guldhornene fra ca. 400 e.Kr., de rige skattefund fra Gudme på Fyn og mange af jernalderens kostbare guldsmykker.

De sidste rum i udstillingen handler om vikingetiden. Her vises blandt andet et stort antal genstande fra den mest fundrige plads, der endnu er undersøgt: stormandsgården eller kongsgården ved Tissø på Vestsjælland. De udstillede skattefund fra vikingetiden er udvalgt med henblik på at vise de mange kostbarheder af fremmed oprindelse, som blev samlet under vikingernes togter. Til sidst fremhæves fundene fra Jelling, der belyser overgangen fra hedenskab til kristendom og samtidig markerer rigssamlingen, grundlæggelsen af vort kongedynasti.

Opgaven gik ud på at skabe en udstilling, der kunne formidle samlingen af genstande og den nyeste forskning omkring Danmarks oldtid. Dette skulle ske i et kronologisk forløb, som i de øvrige permanente udstillinger på museet. I dette forløb skulle samlingens vigtigste fund – dens højdepunkter – have en særligt fremtrædende rolle, således at man selv ved et relativt kortvarigt besøg kunne danne sig et overblik over de vigtigste fund og temaer. Et af principperne gik endvidere ud på at skildre udviklingen inden for Danmarks oldtid med udblik til begivenheder i omverdenen.

En væsentlig udfordring bestod i at skabe udstillingens fysiske rammer inden for en relativt stram budgetramme, der har nødvendiggjort en række svære prioriteringer undervejs. Selvom man altid kan drømme om at have uudtømmelige midler til sin rådighed, så tvinger en stram økonomisk ramme udstillingsdesigneren til at fokusere på det væsentligste og til at skærpe sansen for de kvaliteter, der allerede er til stede, før man bruger løs af ressourcerne. Som det følgende afsnit vil uddybe, har vi blandt andet derfor forsøgt at arbejde med og ikke mod bygningens arkitektur og dermed udnyttet dens gratis kvaliteter til udstillingens fordel. Allerede i den nye udstillings første rum har denne holdning haft stor indflydelse. Museets store forhal er et rum med et stort potentiale. Forhallen er samlingsstedet for de besøgende, og den nye Danmarks Oldtid åbner sig mod dette rum, således at den nye indgang til udstillingen opleves som en flydende overgang mellem forhallen og *introduktionsrummet*, der således giver liv til hinanden. Introduktionsrummets ene side mod forhallen er en række murpiller med nyindsatte, åbne glasdøre imellem. Forholdet mellem forhallen og introduktionsrummet minder om en kolonnade ud mod et torverum. I introduktionsrummet vil man møde tre fleksible, fritstående udstillingselementer, som fortæller om udstillingens tre tidsaldre: stenalder, bronzealder og jernalder. Montrerne i dette rum vil for fremtiden desuden kunne vise de nyeste fund og de seneste forskningsresultater, inden disse finder deres endelige placering inde i selve udstillingen. Montrerne i introduktionsrummet kan desuden flyttes rundt og opstilles på nye måder, der muliggør særudstillinger i den ellers permanente udstilling. Introduktionsrummet er både det rum, hvor man begynder og slutter sin rundgang i udstillingen, og derfor spænder det i en vis forstand over hele oldtiden, hvilket er illustreret af et stort billede i hver sin ende af rummet. De viser henholdsvis et udsnit fra istidens vægmalerier og et motiv, der signalerer overgangen til historisk tid. Fra introduktions-

rummet træder man ind i hovedudstillingen, der løber rundt i de fire fløje i Prinsens Palais.

De fire udstillingsfløje, som omkranser den store grønne palæhave, indeholder 24 udstillingsrum. De ligger i forlængelse af hinanden med døre og ganglinjer, der løber langs høje vinduer mellem de taktfaste murpiller ud mod Palæhavens plæne. Den forrige udstilling var præget af et næsten labyrintisk forløb, som delvist skjulte bygningsanlæggets hovedlinjer og stramme rumforløb. Denne labyrintiske udstilling var opbygget af en række montrer, der af og til var scenograferet med bagtæpper af landskabsbilleder, tableauer eller lignende for at føre den besøgende ind i oldtiden. Man havde helt bevidst søgt at sløre palæets arkitektur, som man med rette kunne sige ikke hørte til det indhold, som udstillingen skulle formidle. Af samme grund var vinduespartierne mod Palæhaven lukket med montreopbygninger eller mørklægningsgardiner. Således gik man som besøgende på opdagelse i mørke rum med kunstbelyste montrer, hvor lyset sikrede, at der kun var fokus på formidlingen af udstillingens indhold og ikke på uvedkommende ting i rummet omkring montrerne. Man undgik herved også uhensigtsmæssige refleksioner fra vinduerne i montrernes glasruder. Grundholdningen til udstillingsopbygningen synes at have været, at museumsbygningen, der tilfældigvis husede udstillingen, ikke skulle gribe forstyrrende ind i formidlingen af samlingen. Derfor var en del ressourcer som beskrevet brugt på at skjule bygningen.

I den nye Danmarks Oldtid er holdningen anderledes. Vi lader atter palæet komme til syne i store dele af udstillingen og blive en del af oplevelsen. Vi forsøger at trække museumsbygningens kvaliteter med ind i udstillingen for så til gengæld at bruge mørklægningseffekt og scenografier med omhu og på strategiske steder, så man får en varieret oplevelse med kontrasterende lys- og oplevelsesforhold. Når man således undgår den totale mørklægning, tilfører man udstillingen et liv i form af varierende lys udefra, der påvirker stemningen i rummene positivt. Man kan fornemme, når solen bryder gennem skyerne udenfor, og man undgår oplevelsen af det monotone og 'det kunstige' ved elektrisk belysning. For yderligere at variere oplevelsen i bevægelsen fra rum til rum i bygningen har vi fjernet to skillevægge i den nordlige fløj og på den måde etableret to nye, store udstillingsrum i stedet for fire små. Således er der skabt en variation af den rumlige oplevelse i forhold til den oprindelige, meget lange serie af små rum.

At dørene mellem rummene sidder helt ude ved facaden mod Palæhaven, sikrer lange, ubrudte kig ned gennem fløjene. Dette giver overblik og overskuelighed, en stor kvalitet i en udstilling af denne størrelse, hvor man nemt kan føle sig lidt fortabt, hvis man ikke har nogen anelse om omfanget af det forløb, man har foran sig. Vi har derfor i modsætning til den forrige udstilling valgt at bevare disse ganglinjer. Vi har endda valgt at udnytte bevægelsen langs vinduerne til at samle hele den kronologiske fortælling om Danmarks Oldtid på det lysende, svævende bånd af glas, som vi kalder *tidslinjen*.

Bevægelsen rundt langs Palæhaven affødte nemlig en vision om et svævende, lysende element, der kunne binde hele udstillingen sammen. Et element, der, skarpt i sit snit og med en præcision som en laserstråle, kunne være en smuk kontrast til den klassiske bygning og lede den besøgende fra rum til rum. Realiserin-

Fig. 5. Tidslinjen løber langs vinduesvæggen og fastholder det kronologiske forløb gennem hele udstillingen. På de bagbelyste plancher anslås de temaer, som de udstillede genstande knytter sig til. I montren i forgrunden ses fund fra Tissø, en stormandsgård fra Vikingetiden. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

The timeline runs along the window wall and maintains the chronological progression throughout the exhibition. The backlit wallcharts deal with the themes associated with the exhibits. In the display case in the foreground are finds from Tissø, a magnate's residence from the Viking Age.

gen af denne idé er et lysende bånd af bagbelyste glas, der er ophængt på skjulte beslag, og som en fremadskridende tidslinje nu er placeret på de fire udstillingsfløjes vinduesvægge ud mod Palæhaven. Tidslinjen flyder gennem udstillingsrummene og sammenfatter den kronologiske fortælling med udblik til omverdenen.

I hvert rum begynder tidslinjen med en hovedtekst, der sidder på et stemningsskabende landskabsbillede. Tidsangivelser, illustrationer, detaljefotos af genstande, tematekster og udblikstekster er placeret på de efterfølgende tidslinje-glas. Tidslinjen gør det muligt at friholde montrerne i rummet for de mere pladskrævende illustrationer og tekster og giver dermed rum til mere harmoniske og overskuelige opstillinger af genstandene. Af og til er der genstande placeret bag glasset i tidslinjen, som her vil fremstå som en tredimensionel grafik, og på længere sigt vil man kunne indbygge av-elementer rundt omkring i linjen for at gøre den endnu mere levende og fleksibel over for nyt indhold. Eller man kan udskifte en eller flere af dens glasplader.

I den nu afmonterede udstilling skelnede man ikke mellem særligt betydnings-

Fig. 6. Et tomt, nyistandsat rum, parat til at modtage udstillingselementerne. Gulvet er dækket af pap for at beskytte det nylakerede træ. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

An empty, refurbished room, ready to receive the exhibition items. The floor is covered with cardboard to protect the newly varnished wood.

bærende fund – samlingens hovedstykker – og mindre væsentlige fund, hvilket var med til at få samlingen til at virke næsten uoverkommelig i sin form, hvor alt var præsenteret som lige væsentligt. Hvor skulle man begynde, og hvad kunne man udelade, hvis man ikke havde flere dage til rådighed for udforskningen af udstillingen? Dette spørgsmål affødte ønsket om, at man i den nye udstilling skulle kunne udpege 'hovedfortællingen' og de vigtigste genstande, så man som forudsætningsløs besøgende skulle kunne overskue samlingen ved et kortere besøg i udstillingen.

Langs det kronologiske tidslinje-forløb, der blandt andet indeholder hovedfortællingen, har vi derfor placeret *fritstående montrer* til samlingens vigtigste fund. Bevæger man sig langs tidslinjen, kommer man således forbi alle samlingens vigtigste fund og får dermed et fint overblik på relativt kort tid. Disse montrer er hovedsagelig lave montrer. Mest af hensyn til de mange små genstande, som man gerne vil kunne se fra alle vinkler, men også for at opnå et overblik i rummene som helhed. Mellem de fritstående montrer finder man siddemøbler, der indbyder til hvile og fordybelse i de enkelte rum.

Alle montrerne i udstillingen er kvalitetsarbejde, udført af firmaet Standex. Især det gennemgående element, vægmontren, har krævet stor opfindsomhed og snilde fra montreproducentens side. Tidslinjen løber som nævnt foran vinduespartierne ud mod Palæhaven. På den modsatte væg i udstillingsrummene er vægmontrerne placeret. Med inspiration fra museets egen udstilling i 1880'erne placeres genstandene i høje, væghængte montrer, som kan vise store mængder af fund, der vil give den besøgende en oplevelse af samlingens rigdom og mangfoldighed. Her kan man, som i en studiesamling, fordybe sig i undersøgelse af de mange fund og lade sig fascinere af udstillingens kvantitet og opstillingernes æstetiske kvaliteter med de forskellige farvenuancer, der karakteriserer de forskellige tidsaldre. De væghængte montrer har ikke nogen selvstændig bagvæg, men indrammer blot et stykke af museets egen væg, der benyttes som baggrund for ophængning af genstandene. Dette giver montrerne en særlig lethed. Indimellem er der indsat en sort

Fig. 6. Konstruktionen til de første vægmontrer er ved at blive sat op. Specielt udviklet mobilt løfteudstyr benyttes til at samle de mange, til tider tunge montredele. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

The construction for the first wall display cases being set up. Specially developed mobile lifting equipment is used to assemble the many, sometimes heavy cases.

eller hvid bagplade med genstandsmonteringer. Letheden understreges af selve konstruktionen, der består af helt enkle og minimalt dimensionerede aluminiumsgalger, som bærer de tunge sikringsglas (med samme modulbredde som tidslinjen overfor). Detaljerne er udført, så låse, hængsler og sprosser er nærmest usynlige. Det faste inventar i vægmontrerne er lange, svævende tekstborter af glas og en svævende, sort bundhylde, der begge ligeledes fremmer indtrykket af lethed og enkelhed.

De tre hovedelementer, der nu er beskrevet: tidslinjen, de fritstående montrer og vægmontrerne, udgør udstillingens fundament, der understøtter den kronologiske udstilling. For at skabe et så varieret og oplevelsesrigt udstillingsforløb som muligt er der lagt endnu et lag til: de *scenograferede rum*. En række udvalgte udstillingsrum har fået en scenografi, der fører den besøgende ind i en 'anden verden', hvor stemningen er med til at understrege rummets tema og formidle udstillingen som en oplevelse for alle sanser. Virkningen af disse stemningsmættede rum bliver større i og med, at de opleves på baggrund af det afklarede, mere rationelle rumforløb langs den kronologiske tidslinje.

De scenograferede rum er tænkt som mørklagte rum, der fjerner oplevelsen af bygningens egen arkitektur. Dette giver mulighed for at skabe præcis den oplevelse, vi ønsker ved hjælp af belysning, scenografiske billeder og lyd. For eksempel er rummet, hvor Huldremosekvinden har fået sit nye hjem, blevet fremhævet. I dette rum er søerne og moserne, hvor en meget stor del af fundene i samlingen er gjort, ophøjet til et scenografisk tema. En række lave montrer er placeret på gulvet foran et stort bagbelyst skovbillede, der fylder hele den ene væg i rummet. Normalt er lysrefleksioner noget, man så vidt muligt søger at undgå i en udstilling. Men i netop dette rum udnyttes refleksionerne til at skabe en drømmende stemning, hvor skoven spejler sig i montrernes topglas, der på denne måde minder om vandspejlet på en skovsø (fig. 4).

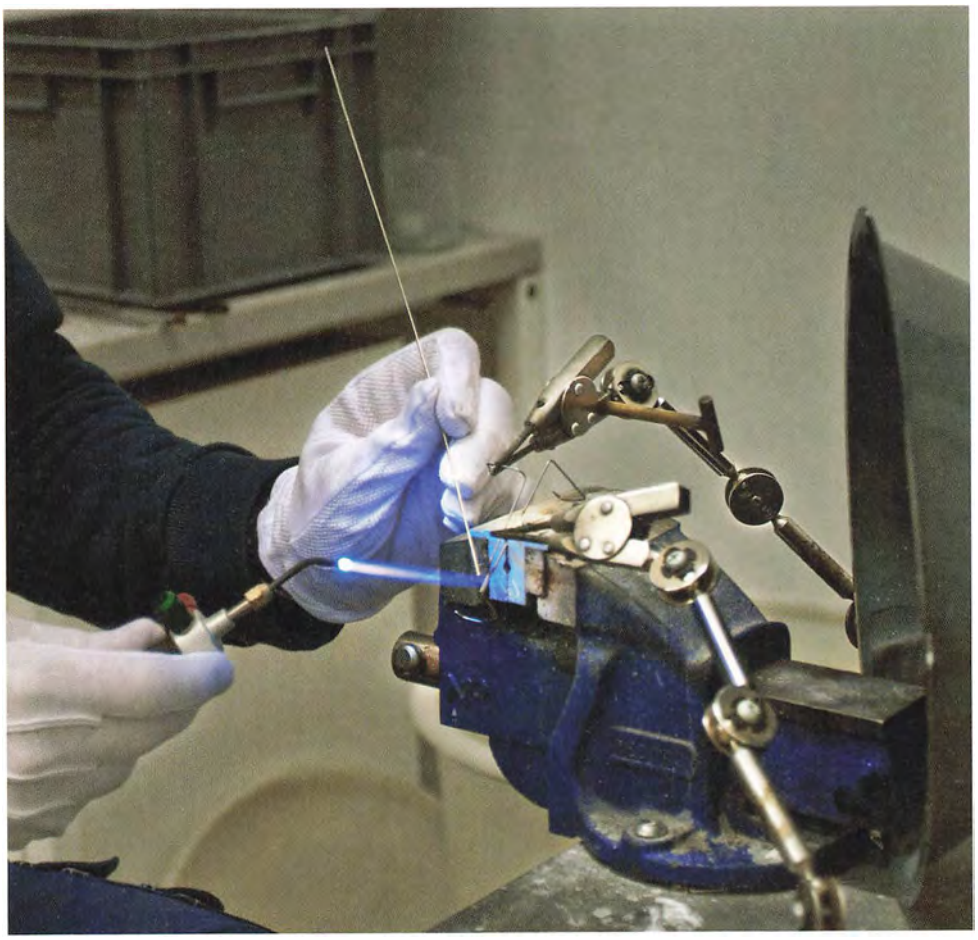

Fig. 8. Monteringsteknikere forbereder de allerfineste monteringsbeslag til de mange genstande, som skal monteres på vægge og i loft eller støttes på deres hylder. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

Assembly technicians preparing the very finest mountings for the many items to be mounted on walls and ceiling or supported on their shelves.

Hermed har vi berørt alle den nye Danmarks Oldtids hovedelementer: introduktionsrummet, tidslinjen, de fritstående montrer, vægmontrerne og de scenograferede rum. For at disse elementer kan virke efter hensigten, er der dog endnu et lag, hvis betydning ikke kan overvurderes: *lyssætningen*. Det lag, der for alvor giver liv til genstandene i en udstilling, er belysningen. En særlig udfordring har det været at skabe en perfekt belysning af genstandene i de fritstående montrer og vægmontrerne. Udfordringen blev ikke mindre af, at vi har valgt at lade rummene variere mellem at være sortmalede og hvidmalede. I de hvide rum trænger der endda flere steder vekslende mængder diffust dagslys ind gennem rullegardinerne, og dette påvirker naturligvis (og heldigvis) lysoplevelsen i disse rum. Lyssætningen i så varierede omgivelser kræver nøje planlægning for at kunne fungere enkelt og overbevisende, og derfor har vi sammen med Rambøll Lysdesign udført forsøg til afklaring og afprøvning af lyskonceptet. Den endelige løsning baserer sig hovedsagelig på en traditionel spotbelysning støttet af diffus belysning fra armaturer over vægmontrerne og en varieret brug af fiberlys og pendler over de fritstående montrer. Enkelte steder i tidslinjen og i mindre montrer, eksempelvis med genstande af rav, er der anvendt lysemitterende dioder, LED.

At organisere en ny oldtidsudstilling er en opgave, som kræver mange menneskers medvirken. For at sikre et effektivt og velfungerende forløb fra planlægning til åbning af udstillinger har Nationalmuseet gennem en årrække organiseret

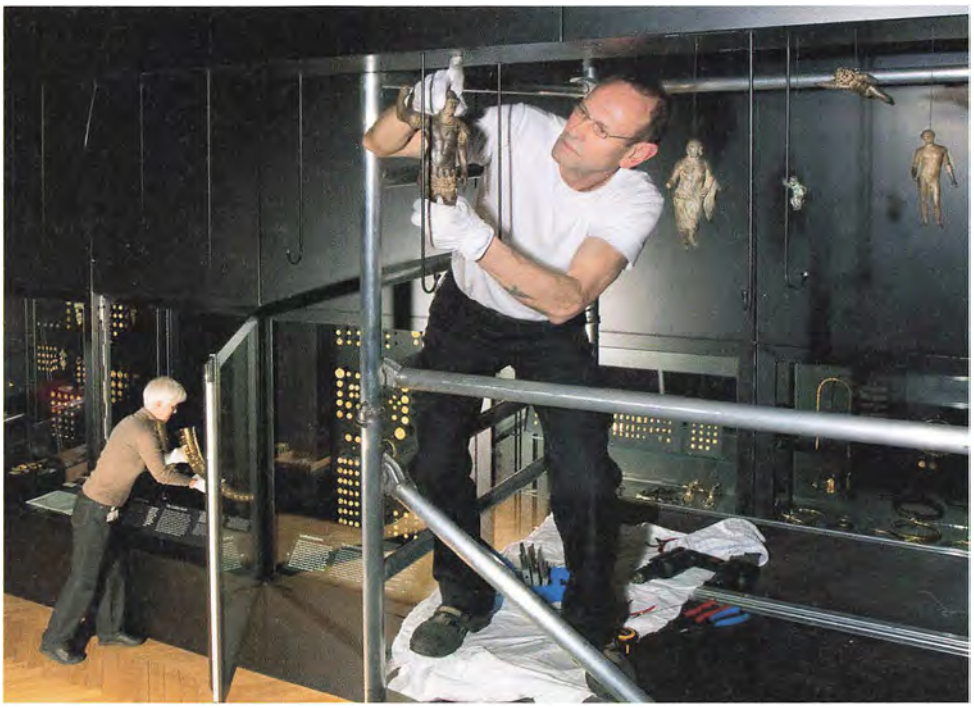

Fig. 9. Konservatorer arbejder med montering i montrer. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

Conservators working on the mounting in the display cases.

Fig. 10. Flyttemænd, der er uddannet til at håndtere tunge museumsgenstande, finjusterer placeringen af et gravpræparat på sit montrepodium, før glasklokken løftes på plads. Foto: Laila Malene Odyja Halsteen.

Removal men trained to handle heavy museum objects making the fine adjustments to the placing of a grave assembly on its display stand before lifting the glass cover into place.

nyopstillinger af permanente udstillinger samt de store særudstillinger i Egmonthallen gennem et fastlagt procesforløb. Det er nøje beskrevet i en udstillingsmanual og evalueres efter hvert forløb for derigennem løbende at forbedre og udvikle processen. Ved planlægning af den nye Oldtidsudstilling har ikke mindre end 193 personer været involveret. Nogle har været med i hele forløbet, lige fra de første ideer om en ny udstilling blev tænkt, til den dag dørene blev slået op på indvielsesdagen. Andre har kun været med i meget korte perioder, eller de kommer

først til, når udstillingen er åbnet. For at alle de involverede skal have forståelse for deres egen rolle i organisationen, beskriver udstillingsmanualen detaljeret, hvorledes og hvornår de enkelte faggrupper deltager. Hensigten er, at alle er velinformeret om, hvad der sker andre steder i organisationen.

Øverst er styregruppen placeret. Den har ansvaret for alle de igangværende udstillingsprojekter på museet, og i den sidder cheferne for museets tre afdelinger samt en række ledere og medarbejdere, der på hver sit område repræsenterer centrale faggrupper. I styregruppen træffes alle de væsentligste beslutninger vedrørende udstillingsindhold, økonomi, tidsplan, ressourceforbrug, udstillingsdesign, undervisning og aktiviteter, markedsføring og kommunikation samt åbningsarrangement. Styregruppen er imidlertid afhængig af et omhyggeligt tilrettelagt forarbejde, som leveres fra en lang række specialiserede arbejdsgrupper.

Temagruppen er den første arbejdsgruppe, der går i gang. I denne gruppe beskriver museumsinspektørerne detaljeret hele den historie, der skal fortælles i udstillingen, vælger de genstande, som skal bære fortællingen, og skriver teksterne, der skal binde fortællingerne om genstandene sammen. Den detaljerede beskrivelse skal fungere som en drejebog, ud fra hvilken arkitekterne efterfølgende kan designe udstillingen. Det er også i denne gruppe, at publikationen om udstillingen bliver planlagt.

I Bygnings- og Udstillingsgruppen forberedes istandsættelsen af lokalerne, der skal rumme udstillingen, og udstillingsdesignet udvikles og detaljeres for efterfølgende at blive opført i de nyistandsatte lokaler, hvor til sidst de mange genstande opstilles i de nye montrer. Denne gruppe består af medarbejdere fra mange faggrupper: inspektører, konservatorer, sikringsmedarbejdere, ingeniører, klimaeksperter og ikke mindst de eksterne arkitektfirmaer, der tager sig af henholdsvis bygningsistandsættelsen og design af udstillingen.

Oldtidsudstillingen rummer knap 12.000 genstande, som alle er registreret i en udstillingsdatabase med fotos og oplysninger om dimensioner og krav til montering. Databasen er et vigtigt arbejdsredskab for inspektørerne og konservatorerne samt for arkitekterne på museets tegnestue, der på computerskærmen beregner, hvor i montrerne genstandene skal placeres. For at genstandene kan være klargjort til at blive præsenteret i udstillingen, foregår der desuden et stort logistisk arbejde med at få dem fremtaget fra magasiner eller tidligere udstilling, få dem konserveret og gjort klar til opstilling i udstillingen. Hele arbejdet omkring fremtagning, pakning og transport af genstande mellem magasiner, konserveringsværksteder, monteringsværksted og udstilling foretages af Magasin- og Logistikgruppen, som har stor erfaring inden for dette område.

I Undervisnings- og Aktivitetsgruppen forberedes undervisningsprogrammet, som målrettes til skoler og højere uddannelsesinstitutioner. Undervisningsmaterialet til Danmarks Oldtid udarbejdes fortrinsvis i elektronisk form. Temaer for omvisninger udarbejdes, og studenter ansættes og instrueres i præsentation af udstillingens temaer.

Forud for åbningen af en ny udstilling er der et stort arbejde med at informere omverdenen om den nye udstilling. Dette finder sted i Kommunikations- og Markedsføringsgruppen. Her tilrettelægges arbejdet med at producere plakater,

foldere, annoncer, hjemmeside og andet markedsføringsmateriale, og her varetages også kontakten til pressen med henblik på at få de vigtigste af landets aviser til at bringe artikler om udstillingen.

I Grafikgruppen forberedes det grafiske koncept, som skal binde den visuelle identitet sammen på tværs af hele udstillingen og sikre genkendelighed – fra udstillingens tekster over markedsførings- og undervisningsmateriale til indbydelsen i forbindelse med åbningsarrangementet. I denne gruppe deltager en repræsentant fra hver af de andre arbejdsgrupper, hvor grafiske materialer produceres.

Ud over de mange medarbejdere på Nationalmuseet, som er med i forberedelsen af udstillingen, er en lang række eksterne samarbejdspartnere involveret. Det drejer sig om arkitekter, ingeniører, brandvæsen, bygningsmyndigheder, fredningsmyndigheder, snedkere, murere, malere, elektrikere, ventilationsteknikere, montreproducent, trykkerier, lyssættere og mange, mange flere. Alt i alt skønnes det, at der til den ny oldtidsudstilling er anvendt ca. 98.640 arbejdstimer af medarbejdere såvel som eksterne samarbejdspartnere fra den første spæde opstart i 2001, til udstillingen slog dørene op for publikum den 17. maj 2008, svarende til i alt ca. 61 årsværk – et omfang af ressourcer, som de færreste nok forestiller sig, der skal til for at skabe en ny udstilling. Hertil kommer et ukendt, men meget stort antal arbejdsår, der i 200 år er ydet af arkæologer, konservatorer og andre forskere for at få samlet den viden, som udstillingen bygger på. Forhåbentlig har de mange specialiserede fagfolk været med til at skabe en udstilling af høj kvalitet, som publikum vil have glæde af at besøge i mange år fremover.

LITTERATUR

Brøndsted, Johannes: Danmarks Oldtid 1-3, København 1938-40 (2. rev. udgave 1957-60).
Jensen, Jørgen: Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet. København 1992.
Jensen, Jørgen: Danmarks Oldtid 1-4. København, 2001-04.
Jensen, Jørgen & Thorkild Ebert: Udstillingsbilleder. Nationalmuseets Arbejdsmark 1979, s. 23-33.

SUMMARY

The new Danish Prehistory at the National Museum
Old exhibits in a new setting

On 17th May 2008 the National Museum opened a new permanent exhibition of Danish Prehistory, continuing two centuries of presenting the prehistoric past of Denmark. The prehistory collection at the National Museum is one of the oldest in Europe. It was created after the establishment of the Royal Antiquities Commission in 1807 and it was with this collection as the starting point that Christian Jürgensen Thomsen developed the three-period system in the course of the 1820s: the division of prehistory into a Stone Age, a Bronze Age and an Iron age. This led to an international breakthrough for archaeology as a science.

The division into the three ages was first used in the exhibition context with

C. J. Thomsen's reorganization of the collection at Christiansborg Castle in 1833, which thus became one of the first archaeological collections to be ordered on scientific principles. There were reorganizations in 1852-55, at the end of the 1860s and in connection with the expansion of the National Museum in 1929-38. Johannes Brøndsted, who headed the reorganization in the 1930s, also published the three-volume work *Danmarks Oldtid* (Danish Prehistory) (1938-40). Unlike the older exhibitions where the objects were ordered by type, the finds were now shown in their original context.

A renewal of the exhibition on modern pedagogical principles was begun under the leadership of Jørgen Jensen in 1972. The job was to take a long time. The language of the exhibition developed, and in time it moved away from its original highly illustrative and explanatory concept. Jørgen Jensen published a popular overview with the four-volume work *Danmarks Oldtid* (2001-04).

The planning of the present exhibition began in 2001. It was decided to carry out a total rearrangement of the prehistory collection. The project was made possible by a donation of DKr 35.6 million from *A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal.* The exhibition presents the latest research on Danish prehistory in a chronological sequence as in the other permanent exhibitions in the museum. In this sequence the most important finds of the collection – its 'highlights' – play a particularly prominent role, so that even in a relatively brief visit to the collection one should be able to gain an overview of the most important finds and themes. One of the principles is also to describe developments in Danish prehistory with a sidelight on events outside in the surrounding world.

From the entrance hall of the museum one walks into the *introduction room,* where there are three flexible, free-standing exhibition cases which present the exhibition's three ages: Stone Age, Bronze Age and Iron Age. From there one enters the main exhibition, which runs round four wings of Prinsens Palais, which houses the National Museum, and which is divided into 24 exhibition rooms.

The exhibition begins with tools from Africa, Indonesia and Europe that are 1.5-2 million years old. Denmark's prehistory begins much later with the immigration of the reindeer hunters around 12,500 BC, illustrated by finds from new excavations. The first rooms show examples of the rich, varied material that has been preserved from the Mesolithic. The elk from Tåderup and the aurochs from Vig begin the section on the hunters of the primeval forest. Alongside everyday implements, examples of the hunting people's art in materials such as amber, bone and antler are shown. A new feature in the exhibition is the grave with a 40-year-old woman and a three-year-old child from Vedbæk.

From the Early Neolithic, sacrificial finds of flint axes, thousands of amber beads, domestic animals and human beings are shown. Together the finds paint a picture of a growing society with rich resources. The presentation of the finds from the early farming cultures has been revised compared with the earlier exhibition, and now shows finds from the early earthen long barrows beside the finds from dolmens and passage graves, as well as finds from the great causewayed camps of the period.

The cultural changes around 2800 BC are elucidated by finds from the Single Grave Culture. At the end of the Stone Age, *c.* 2350-1700 BC, metal goods spread from production centres in western and central Europe. The competition with metal produced masterworks in flint such as the dagger from Hindsgavl on Funen. Among the finds from the Early Bronze Age, *c.* 1700-1100 BC, features are singled out that testify to links with the Greek Bronze Age culture.

The best known of the Bronze Age burials in oak coffins is the grave from Egtved with the young girl dressed in a cord skirt. New exhibits are the finds from other womens' graves with examples of the decoration of the womens' costumes and the use of the cord skirt. Most important among the Bronze Age finds is the Sun Chariot from Trundholm, which demonstrates sun-worship. It is surrounded by other finds that tell us about the religion of the Bronze Age. In addition the rich sacrificial finds of the Bronze Age are presented – bronze lurs, golden bowls, shields and cultic axes.

The Wagon from Dejbjerg with its Celtic ornamentation and the famous silver cauldron from Gundestrup have been given a central position among the finds from the Early Iron Age, *c.* 500-0 BC. An example of the Iron Age bog bodies is shown – the woman from Huldremose in Djursland. From the period 0-400 AD come a number of grave finds with Roman imports, including the burial from Hoby with the two unique silver cups and the later, richly furnished graves from Himlingøje.

The oldest of the weapon-offerings of the Iron Age is the find from Hjortspring with the 20 m long war canoe in a new mounting. The weapon sacrifices from the Roman Iron Age, *c.* 0-400 AD, are represented by finds from Vimose and Nydam, including new preserved wooden items from the latest excavations in Nydam. The collection of gold finds from the Iron Age is mounted around two sets of copies of the Golden Horns from Gallehus, *c.* 400 AD.

The last rooms in the exhibition are about the Viking Age. Here grave finds, hoard finds and settlement finds are exhibited, including finds from the magnate residence at Tissø in western Zealand. Finally the focus is on the finds from Jelling, which illustrate the transition from heathendom to Christianity and which also mark the unification of the kingdom and the foundation of our royal dynasty.

Unlike the labyrinthine progression of the former exhibition, we have tried to work with, not against the architecture of the building. Dimming effects and stage design are used with care at strategic points to create a varied experience. On the window wall around the Palais Garden the whole chronological tale of Danish Prehistory is told on the shining, hovering strip of glass we call the *timeline*.

In each room the timeline begins with a main text on an evocative landscape picture. Along the subsequent timeline glass, texts and images are shown which shed light on the themes of the exhibition. Along the chronological timeline we have placed free-standing display cases for the *highlights* of the collection. One can move along the timeline past all the most important finds of the collection and thus form an overall impression in a relatively short time. On the opposite wall the *wall displays* are placed. With inspiration from the museum's exhibition of the 1880s, objects are placed in tall display cases that can show large numbers of finds,

which will give the visitor an experience of the riches of the collection. A number of selected exhibition rooms are *stage-designed*. The mood of the room helps to underline the theme of the room. The lighting is a traditional spotlight system supported by diffuse lighting from fittings above the wall cases and the varied use of fibre lighting and pendant lamps over the free-standing cases.

The organization of a new exhibition like Danish Prehistory requires effective, smoothly-functioning planning. The National Museum has developed a process that is described in detail in an exhibition manual. At the head of planning is the Steering Group, which makes all the overall decisions on the basis of proposals drawn up by a number of specialized working groups. In the Theme Group the curators describe in detail the whole story that has to be told in the exhibition, choose the exhibits that are to form the setting for the story, and write the texts that are to link the accounts and the exhibits together. The Construction and Exhibition Group consists of staff from many specialist groups: curators, conservators, safety and security staff, engineers, climatic experts and external architectural firms who deal respectively with the refurbishing of the building and the design of the exhibition. The prehistory exhibition's 12,000 exhibits are all registered in an exhibition database with photos and information on dimensions and mounting requirements. The work with the retrieval, packing and transport of exhibits between stores, conservation workshops and the exhibition is done by the Stores and Logistics Group. The Education and Activities group prepares the educational programme, which targets schools and institutions of higher education, and which mainly exists in digital form. Communication with the outside world about the new exhibition is the responsibility of the Communication and Marketing Group. The Graphics Group prepares the graphical concept that will unify the visual identity across the whole exhibition and ensure recognizability all the way from the exhibition texts through the marketing and educational material.

All in all it is estimated that *c.* 98,640 working hours of staff and external partners have been used on the new prehistory exhibition, corresponding to a total of *c.* 61 man-years – a volume of hours that few people would imagine necessary to create a new exhibition.

Hvor galt står det til og hvorfor?

Bevaringsundersøgelse af Ribe Domkirkes Kathoveddør og runestenene i Jelling

AF SUSANNE TRUDSØ, KLAUS STØTTRUP JENSEN OG PER KRISTIAN MADSEN

I flæng anvender man udtrykket: *Det er stensikkert*. Udtrykket refererer til noget stærkt og uforanderligt. Men sandheden er desværre, at heller ikke sten varer evigt, og især ikke når de er placeret under åben himmel. Både bygningssten og de natursten, der siden oldtiden er rejst rundtomkring i Danmark som monumenter for slægtens døde og dens bedrifter, er udsat for en vedvarende påvirkning og nedbrydning, både fra naturens side og fra os mennesker. Sådan er vilkårene, og gennem tiden er mange runesten kommet inden døre, og ofte er vores bygningsmindesmærkers udsmykninger, især dem af sandsten, blevet kopieret og fornyet både én og flere gange. I begge tilfælde ændrer man afgørende på det oprindelige monument, og det kan være den eneste løsning, dersom man ikke beslutter at lade forfaldet fortsætte. For at vide, hvad der måske skal gøres, kræves der præcis viden om stenenes tilstand, og i denne artikel præsenteres den hidtil mest gennemgribende undersøgelse af bevaringstilstanden for nogle af vores mest centrale, nationale mindesmærker, Ribe Domkirkes Kathoveddør og de to runesten i Jelling.

Alt hvad der er i fri luft, påvirkes af klimaet, dvs. vind og vejr samt kemiske forhold såsom salt og luftforurening (fig. 1). Hertil kommer risikoen for fremvækst af mosser, alger og andet på selve stenene, samt de skader, som mennesker bevidst

Fig. 1. Ribe Domkirke rejser sig markant over Ribe bys huse og det flade landskab omkring byen, udsat for vind og vejr. Foto: Lone Lemvigh, 2006.

Ribe Cathedral towers strikingly above the houses of Ribe city and the flat landscape around it, exposed to wind and weather.

Fig. 2. Lysscanning er udviklet af den tyske bilindustri i midten af 1990'erne og finder ligeledes anvendelse inden for undersøgelse af stenmonumenters bevaringstilstand. Lysscanning muliggør dokumentation af overfladen med en nøjagtighed på tiendedele af en millimeter. Foto: Susanne Trudsø, 2007.

Light-scanning was developed by the German automobile industry in the mid-1990s and also proves useful in the examination of the state of preservation of stone monuments. Light-scanning permits documentation of the surface with an accuracy to a tenth of a millimetre.

eller ubevidst kan tilføje. Nedbrydning ses som revne- og skorpedannelser samt overfladeforvitring i form af afstødning af enkelte mineralkorn, flager eller decideredе afslag. Det er dog vigtigt at understrege, at en placering i det fri ikke er ensbetydende med nedbrydning, endsige med hurtig nedbrydning af stenmaterialet. Således spiller også andre faktorer end omgivelsernes påvirkninger ind, herunder orienteringen i forhold til verdenshjørnerne, og den enkelte bjergarts egenskaber og medfødte svagheder og skader helt tilbage til tiden for dens dannelse. Nedbrydning af sten i fri luft, enten det drejer sig om fritstående monumenter eller bygninger, er sjældent en jævnt løbende proces, hvor grad og omfang er den samme år for år. Forfaldet ses hyppigt som afslag af større områder på overfladen af sten, efter at der måske ikke har kunnet konstateres forandringer gennem en årrække. Det ujævne forløb af nedbrydningen af fritstående sten skal sammenholdes med, at selv små forandringer i monumenternes omgivelser kan have stor indflydelse på graden og omfanget af forfaldet. Tilsammen nødvendiggør det løbende tilsyn og forebyggende undersøgelser af stenmonumenters bevaringstilstand. Nationalmuseet har gennem sit to hundrede år lange virke indsamlet erfaringer og viden, som kan bringes i anvendelse, men hertil kommer i dag tillige helt nye metoder, som ofte kan være udviklet med ganske andre formål for øje. Det gælder f.eks. lysscanning, som kom frem ved midten af 1990'erne, og som har vist sig at byde på gode muligheder, når det gælder undersøgelse af stens og bygningers bevaringstilstand. Den blev derfor også anvendt med stort udbytte ved de to indbyrdes meget forskellige opgaver i henholdsvis Ribe og Jelling (fig. 2).

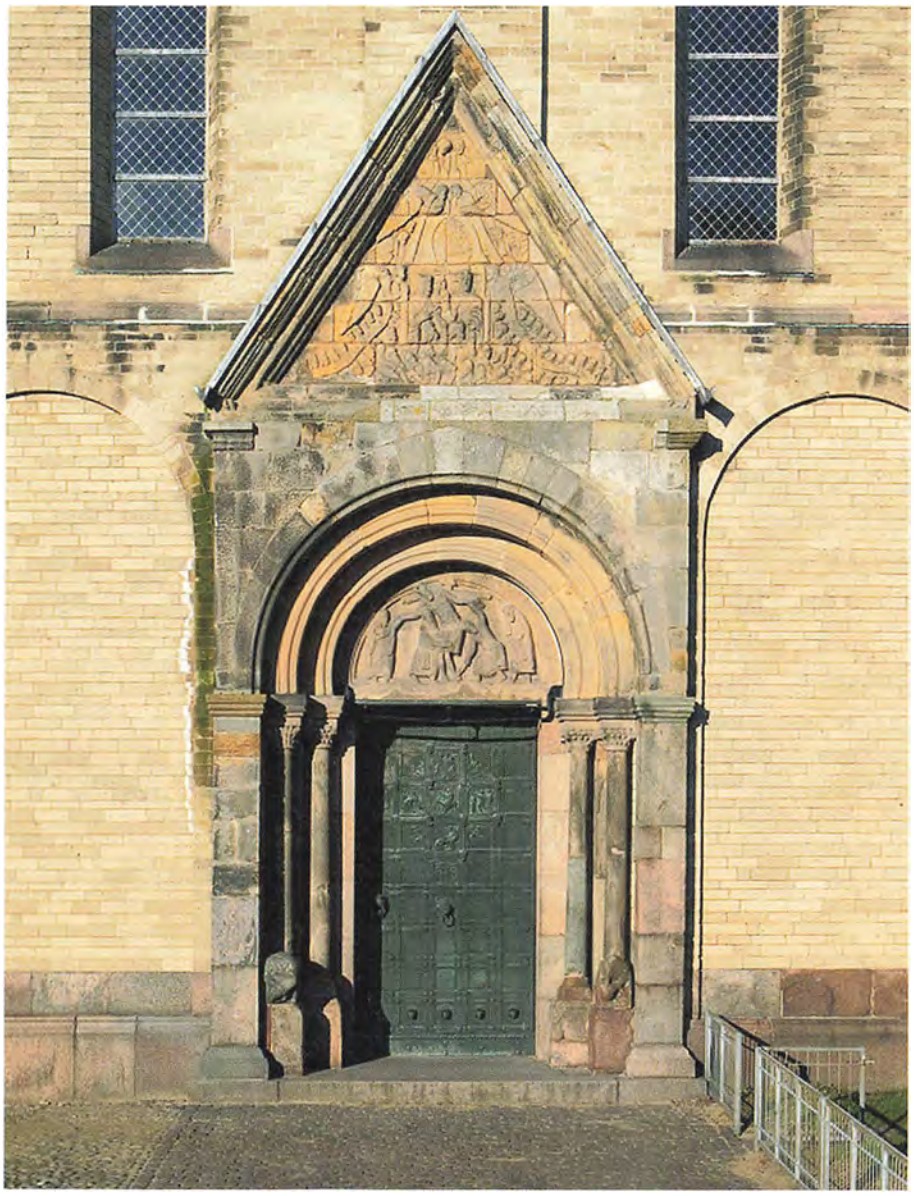

Fig. 3. Kathoveddøren, Ribe Domkirke. Foto: Roberto Fortuna, 2005.

The Cat's Head Door, Ribe Cathedral.

Blandt Ribe Domkirkes indgange er den såkaldte Kathoveddør på søndre tværskibsgavl af særlig art og betydning (fig. 3). Navnet skyldes et sagn knyttet til det romanske løvehoved med en dørring i flaben og omgivet af fire øgler, som eftertiden tolkede som mus, hvorfor løvehovedet blev opfattet som et kattehoved. Døren sidder i et murfremspring og er udformet som en firesøjlet portal. Søjlerne, som forneden står på stærkt forvitrede granitskulpturer af kæmpende mennesker og løver, bærer i forening med de retkantede false Danmarks største og prægtigste romanske tympanon, hugget af én stor granitsten. Den er placeret lige over døren og indrammet af et hesteskoformet bueslag. Tympanonrelieffet gengiver korsnedtagelsen i det øjeblik, da Kristi arme er frigjort fra korset, og det døde legeme synker ned mod og over bipersonerne, Maria, Josef af Arimathæa, Nikodemus samt disciplen Johannes. Mens denne del af portalen stammer fra domkirkens primære byggefase, det vil snarest sige anden halvdel af 1100-årene, er det såkald-

te Trekantrelief ovenover først opsat senere, nemlig et godt stykke ind i 1200-årene eller eventuelt lige efter århundredets midte. Det er værd at bemærke, at Kathoveddøren ikke altid har stået udendørs. I en periode på måske ca. 400 år frem til 1738 var portalen således dækket af tagrummet over østfløjen af den nu næsten helt forsvundne processionsomgang. Måske er det derfor, portalen ikke er omtalt eller afbildet i den ældre og ellers meget righoldige litteratur om Ribe og dens domkirke – eneste undtagelse og tillige den ældste omtale er en enkelt sætning i Peder Terpagers beskrivelse af Ribe, som udkom i 1736. Den ældste afbildning er fra 1836-37 og skyldes den unge arkitekt Theophilus Hansen.

Trekantrelieffet er med sin knap fem kvadratmeter store figurdækkede flade Danmarks største middelalderlige skulpturværk. Stærkt fremspringende profilled indrammer relieffet på alle tre sider og danner en stejl spidsgavl. Selve relieffet er 275 cm højt og 360 cm bredt forneden, dertil kommer rammen. Det er sammensat af huggede kvadre af sandsten sat i syv skifter, og motivet har en symmetrisk opbygning. Indskriften »CIVITAS HIERVSALEM« eller Det himmelske Jerusalem står i det mellemste skifte lige over relieffets to hovedpersoner, som er den kronede Kristus og himmeldronningen Maria, som domkirken er viet til. De holder et kors mellem sig. Omkring og over disse centrale felter er der en hærskare af engle med brusende vinger og allerøverst i spidsen Gudfaders hånd. Under relieffets hovedpersoner og englene er et sandt mylder af personer, hvoraf man kun ser hoveder og hænder. Der er kvinder og mænd med kroner, huer, barhovedede eller med hovedlin. Under centralmotivet er et kongepar og en ung skægløs mand med korsprydet, spids hovedbeklædning. Den unge mand løfter sin venstre arm, støttet af den højre op mod Kristus, der griber hånden. Kongen til venstre herfor med overskæg og korsmærket krone holder om foden af et kors, hvis tværbjælke støttes af Maria. Bag kongen ses en dronning med hovedlin og ligeledes korsprydet krone. Øst for den unge skægløse mand er opstrakte hænder, som hver holder et hoved. I forhold til Trekantrelieffets storslåede komposition er selve håndværket påfaldende ringe. Centralmotivet er hugget med stor akkuratesse, mens de nedre ansigter er sært fortrukne. Motivets tolkning såvel som dateringen af relieffet er omdiskuteret, men at der er tale om et værk med en enestående komposition og dermed et ganske særligt budskab til både dets samtid og eftertid, hersker der enighed om.

I 2005 modtog Nationalmuseet en større bevilling fra Velux Fonden til gennemførelse af en bevaringsmæssig undersøgelse af Kathoveddøren, især Trekantrelieffet og tympanon. Årsagen var årtiers tydeligt udtrykte bekymring for forvitringen af frem for alt Trekantrelieffet. Formålet med undersøgelsen var på baggrund af en tilbundsgående dokumentation så vidt muligt at fremkomme med anbefalinger til såvel øjeblikkelige som mere langsigtede foranstaltninger til sikring og bevaring af Kathoveddøren. Undersøgelsen var desuden foranlediget af et lokalt ønske om en samlet, arkitektonisk helhedsløsning af sammenhængen mellem Ribe Domkirke og det omgivende byrum. Undersøgelsen blev udført i samarbejde med Ribe Domkirkes menighedsråd samt domkirkens personale og håndværkere og med Nationalmuseets Bevaringsafdeling i spidsen.

Fig. 4. Undersøgelse af fugematerialer. Foto: Susanne Trudsø, 2005.

Investigation of filler materials.

Første skridt i enhver undersøgelse af denne art er at bestemme monumentets bjergart, så man kender dennes naturlige egenskaber og oprindelige skader fra dannelsestidspunktet. For Kathoveddøren gælder, at tympanon er hugget i en lys, grålig, finkornet granit. Trekantrelieffet er hovedsagelig af Bremersandsten, hvor bjergarten mestendels består af kvarts med et betydeligt indslag af kaolin samt pyrit og baryt, altså naturligt forekommende jernkrystaller. Områder med højt kaolin- og pyritindhold er generelt årsag til svaghedszoner i bjergarten, og nedbrydningsgraden viste sig også at være større i disse områder.

I relieffets levetid har det undergået en række restaureringer, hvilket har indebåret flere udskiftninger af stenblokke, dog er ingen motivsten udskiftet. En enkelt sten øverst i rammen er erstattet af en kalksten, ligesom flere af de nederste rammesten også er i kalksten. Det formodes, at disse udskiftninger hidrører fra en restaurering af domkirken i 1843.

Der blev mellem relieffets stenblokke ikke konstateret fugemateriale fra den oprindelige middelalderlige opmuring, men derimod en hydraulisk kalkmørtel, der sikkert ligeledes stammer fra restaureringen i 1843 (fig. 4). Hertil kommer endnu en kalkmørtel, der sandsynligvis er brugt ved en restaurering i 1947. Uheldigvis viste kortlægningen af fugerne, at disse langtfra er intakte, hvilket betyder,

at der er stor risiko for, at der løber vand ind mellem stenblokkene med deraf følgende fare for frostsprængninger.

Undersøgelsen omfattede kortlægning af de klimatiske påvirkninger og af salt som den væsentligste kemiske nedbrydningsfaktor. Umiddelbart sås der ingen biologiske vækster, så lidt som nogen mikrobiologisk begroning på selve Trekantrelieffet eller på tympanon. Disse skadesfænomener kan man derfor se bort fra, og det samme gælder skader, som direkte er påført af mennesker – dertil sidder de to kunstværker for højt.

Klimaet blev registreret over en sammenhængende periode på omtrent et år fra september 2005 til august 2006. De målte klimaparametre var lufttemperatur, luftfugtighed, nedbørsmængde, overfladetemperaturer og overfladefugt. En dokumentation af disse parametre er generelt vigtig for alle stenmonumenter placeret i det fri, ikke mindst fordi de klimatiske påvirkninger, når det gælder nedbrydning af sten, især har at gøre med kombinationer af fugt og temperatur. Falder temperaturen under frysepunktet, vil fugt i form af direkte nedbør, tåge og kondens omdannes til is, med fare for frostsprængninger. Det er netop kendetegnende for det danske klima, i modsætning til eksempelvis vores nordiske broderlande, at temperaturen i vinterperioden ofte passerer frysepunktet i enten op- eller nedadgående retning. I måleperioden blev der for Kathoveddøren konstateret 40 frysepunktspassager. En anden klimafaktor med betydning for nedbrydning af stenmonumenter er pludselige, store temperaturforandringer, idet større temperaturforskelle kan påvirke elasticiteten og dermed sammenhængskraften i bjergarten. For Kathoveddørens vedkommende måltes i vinterperioden 2005 til 2006 gentagne gange temperaturforandringer på op til 25°C inden for ganske få timer, hvilket nødvendigvis må karakteriseres som et betydeligt termisk stress.

Ribe ligger nær det salte Vesterhav og Vadehavet, hvorfra vestenvinden ofte blæser. Det var derfor oplagt at undersøge saltbelastningen på Trekantrelieffet. Resultatet var overraskende, idet ingen af prøverne indeholdt nitratsalte eller natriumklorid i nogen betydende mængde trods nærheden til havet. Når der ikke er udfældet salt i overfladen, må det skyldes, at saltet vaskes bort af nedbøren. Man kunne også forestille sig, at saltet i stedet var trængt dybere ind i stenene, men dette er lidet sandsynligt, idet der i så fald burde være konstateret hvide udfældninger på relieffets overflade. Til gengæld konstateredes der sulfatsalte bundet i gipsdannelser på relieffets sandsten. Gipsen er tydeligt at se som skorpedannelser, og de er de første skridt hen mod afstødning af overflade.

Kathoveddørens bevaringstilstand og dermed dens nedbrydningsgrad er desuden dokumenteret ved en minutiøs visuel besigtigelse af relieffernes overflader. Dette er endvidere suppleret med en gennemgang af ældre fotos samt med anvendelsen af lysscanning. Ved hjælp af denne er der foretaget en sammenligning mellem ældre afstøbninger af Trekantrelieffet og relieffet selv i den tilstand, det havde ved lysscanningen i året 2005.

Lysscanning er en metode, der er baseret på hvidt lys, som rammer i mønstre på et objekt, alt imens disse mønstre observeres af to kameraer. På baggrund af

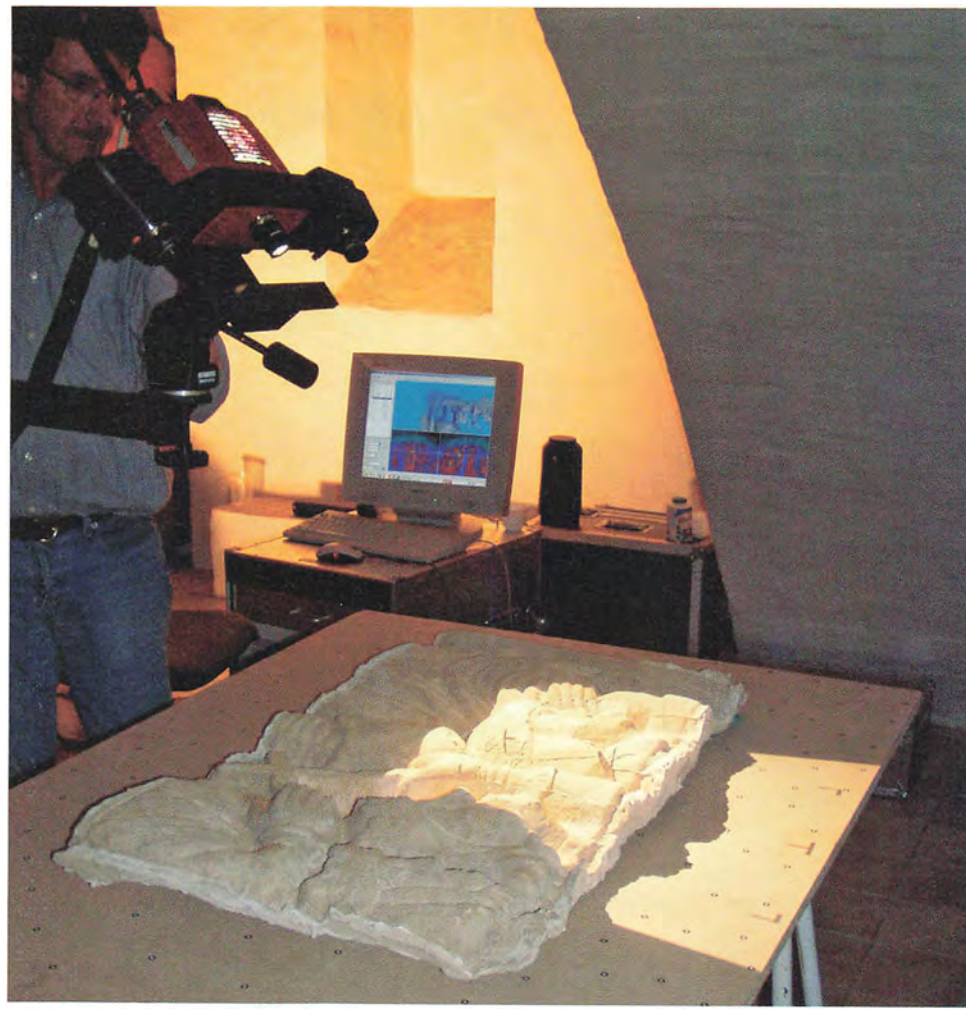

Fig. 5. Lysscanning af gipskopi af en stenblok fra Trekantrelieffet. Lysscanningen foretages i domkirken. Kameraopstillingen er på et fast stativ. Bemærk at dataopsamlingen samtidig kan ses på pc'en i baggrunden. Foto: Allan Larsen, 2005.

Light-scanning of a plaster copy of a stone block from the Triangular Relief. The light-scanning is being done in the Cathedral. The camera is mounted on a fixed stand. Note that the data collection can be seen at the same time on the PC in the background.

observationerne opsamles i digital form automatisk punkter i tre dimensioner for hvert enkelt kamerapixel, hvorefter der ud fra punkterne kan dannes et særdeles præcist billede af den scannede overflade. Millioner af punkters indbyrdes beliggenhed kan fastsættes på få sekunder og efterfølgende anvendes i analytisk sammenhæng. Målenøjagtigheden af overfladen er på tiendedele millimeter. Gentages en lysscanning af det samme objekt med års mellemrum, eller lysscannes f.eks. et relief og en ældre kopi deraf, kan man sammenligne scanningerne i et særligt softwareprogram, som gør det muligt at kortlægge selv de mindste forandringer og forskelle i overfladen (fig. 5).

I 1947 var man lykkeligvis så fremsynet at få udført en gipskopi af Trekantrelieffet, dog kun af de 15 centrale motivsten. Gipskopien blev skabt af konservator C. J. Baumbach og befinder sig i dag i domkirken. Det må formodes, at den først og fremmest har været fremstillet med henblik på en senere eventuel nyhugning af hele Trekantrelieffet, hvis tilstand også da har givet anledning til bekymring. Desuden har Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot en gipskopi fra 1907 af Trekantrelieffets centralmotiv, dvs. motivet af Kristus og Maria. Denne kopi skyldes sikkert Frederiksborgmuseets omsorg for dokumentation af centrale

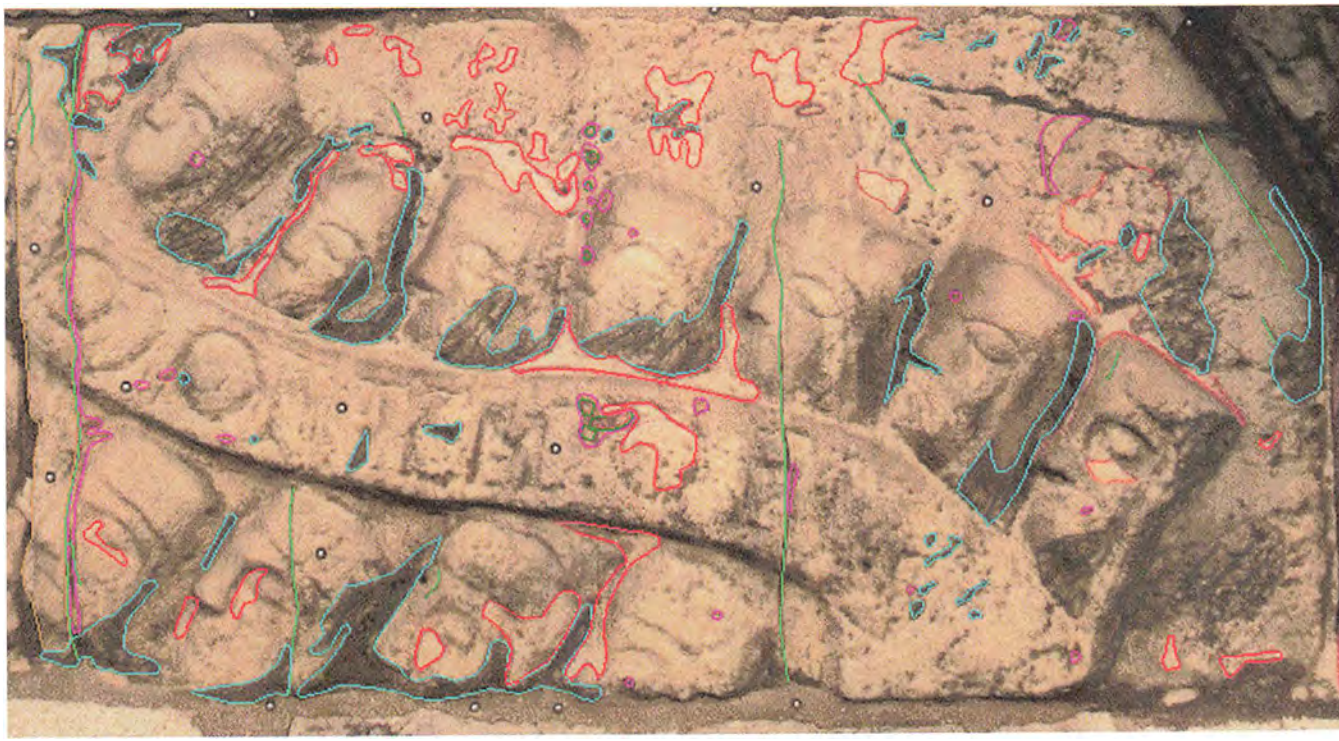

Fig. 6. Udbredelse af skader på motivsten 25. Rød streg angiver områder med afflagning, lyseblå viser områder med gipsskorpe, og de grønne streger er revner. Foto: Roberto Fortuna, 2005. Tegning: Klaus Støttrup Jensen, 2005.

Extent of damage to motive stone 25. The red line indicates areas with flaking, light blue shows areas with plaster crusting, and the green lines are cracks.

danmarkshistoriske kunstværker fra hele landet. Både kopierne fra 1907 og 1947 blev i forbindelse med undersøgelsen lysscannet og anvendt i den efterfølgende sammenligning med dokumentationen af originalen. I praksis viste det sig imidlertid ikke muligt at sammenligne hele stenblokke. Årsagen er, at Baumbach antagelig har anvendt ler som afformningsmateriale. Da leret ikke er elastisk, har hver form været sammensat af flere dele, og ved støbningerne i gips opstod der støbegrater, hvor formdele mødtes, og det gjorde, at sammenligninger kun kunne foretages i områder inden for støbegraterne. Desuden betød den unøjagtighed, der kunne konstateres i afstøbningerne, at det alene var forandringer i overfladen af et omfang på 2 millimeter og derover, som med sikkerhed kunne tilskrives nedbrydningsskader (fig. 6).

Det samlede resultat af den visuelle besigtigelse suppleret med gennemgangen af arkivmateriale og sammenligninger af lysscanninger viste en imponerende god bevaringstilstand for Trekantrelieffets motiv som helhed. Således kunne det konstateres, at langt de fleste skader var opstået før 1947 og for det centrale motivs vedkommende endda før 1907, idet der stort set ikke var afvigelser i lysscanningen mellem original og kopier (fig. 7). Den behuggede overflade fremstår for det meste intakt, og visse steder ses værktøjssporene så tydeligt, som om den middelalderlige stenhugger eller den, som måske engang har hugget dele af fladen op, lige har lagt hammer og mejsel fra sig for en kort pause. Dog er der på Trekantrelieffets vestligste motivsten i tredje, femte og sjette skifte flere områder med afvigelser mellem original og kopier, hvor der kan konstateres jernudfældninger og omfattende reliefforvitring. Disse nedbrudte områder har tillige et højt indhold af kaolin i sandstenen, foruden at de er særligt udsatte for vejrets påvirkninger. Under-

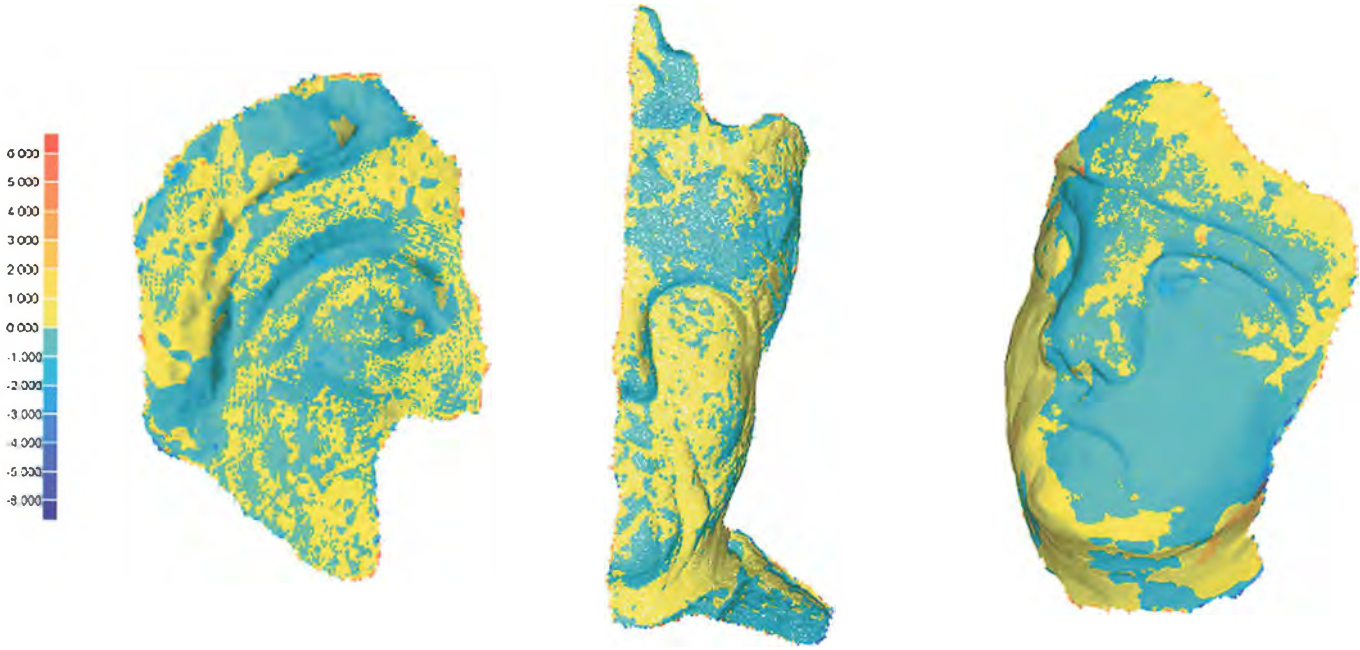

Fig. 7. Sammenligning af lysscanninger af tre hoveder på Trekantrelieffet. Gul og turkis markerer, at man er inden for usikkerhedstolerancen, hvilket betyder, at der ikke er konstaterbare forandringer. Illustration: Allan Larsen og Klaus Støttrup Jensen, 2007.

Comparison of light-scannings of three heads on the Triangular Relief. Yellow and turquoise indicate that one is within the uncertainty tolerance, which means that there are no observable changes.

søgelsen blotlagde, at Trekantrelieffets rammesten er i en betydeligt ringere tilstand end motivstenene, dog synes en blyinddækning opsat i 1978 på oversiden af Trekantrelieffets ramme at have bremset og stabiliseret nedbrydningen.

Tympanons overflade vurderes overordnet set at være i en tilfredsstillende bevaringstilstand, men en større, og aktiv sætningsrevne, som løber lodret ned gennem tympanons østre del, må anses for betænkeligt farlig. Den kan skyldes det tryk, som murmassivet ovenover udøver. Derfor blev der i 2004 opsat en midlertidig, aflastende sikring af form som en art stor fjeder, som sørger for at stoppe revnens fortsatte udvikling. Det skal imidlertid understreges, at en vedvarende sikring af tympanon forudsætter et mere omfattende indgreb, og at dette fortsat er nødvendigt. Dette skyldes tillige, at en ultralydsundersøgelse af tympanon afslørede, at den store stenflade er hugget ned i tykkelse til blot ca. 20 cm i de dybereliggende dele af motivet – et imponerende dristigt forhavende fra den ukendte kunstners side. Samme undersøgelsesteknik blev brugt på Trekantrelieffet, hvor den viste, at de enkelte sandstensblokke måler ca. 22-26 cm i tykkelse. Endelig frembragte en analyse af Trekantrelieffets temperaturforskelle ved solens opvarmning et forbløffende billede, idet der nær på trekantens midterpunkt aftegnede sig en cirkulær figur på ca. 140 cm i diameter. Det kan kun skyldes en strukturforskel i forhold til det omgivende materiale, måske at der bag Trekantrelieffet kan skjule sig et ældre, ikke tilmuret, cirkulært vindue, en blænding eller en åbning i muren, hvis formål og eventuelle betydning for placeringen af Trekantrelieffet vi kun kan gisne om.

Undersøgelsernes resultater og konklusioner mundede som ønsket ud i en række anbefalinger af, hvad der bør gøres for Kathoveddøren og Trekantrelieffet, dels på kortere sigt, dels på længere. På grund af portalens overordnet set tilfredsstillende tilstand er den langsigtede anbefaling, at Kathoveddørens skulpturværker og arkitektoniske detaljer kan bevares på plads – en konklusion, der må betegnes som

meget glædelig set i forhold til den lange række af problemer og overvejelser, som f.eks. en flytning inden døre uvægerligt ville rejse. Det skal fremhæves, at såfremt man – som det har været drøftet i forbindelse med planerne for domkirkens omgivelser – med tiden skulle ønske at opføre en bygning foran Kathoveddøren for bl.a. at beskytte denne, vil en grundmuret bygning fra en udelukkende bevaringsmæssig betragtning være at foretrække frem for en glasbygning eller et halvtag.

Blandt anbefalingerne er flere øjeblikkelige foranstaltninger. Disse anses for at være nødvendige af hensyn til den fortsatte sikring af bl.a. Trekantrelieffet. Det bør således snarest fuges med den rette mørtelblanding mellem alle stenblokke, således at vandindtrængningen stoppes. Endvidere anbefales en udskiftning af den af relieffets rammesten, som er af kalksten. Desuden bør alle rammesten og de tilstandsmæssigt dårligste motivsten imprægneres, og de fremtrædende gipsskorper bør renses bort.

Samtidig med undersøgelserne i Ribe havde man i Jelling Menighedsråd og i Haderslev Stift i tiltagende grad bekymret sig om de to runestens bevaringstilstand. Stiftet bad derfor Nationalmuseets Bevaringsafdeling om at udarbejde et undersøgelsesprogram med henblik på at sikre runestenenes fremtidige bevaring. Også denne undersøgelse blev generøst støttet af Velux Fonden, så den i samarbejde med menighedsrådet og efter Kulturarvsstyrelsens godkendelse kunne gennemføres fra oktober 2006 til marts 2008.

Som en del af Jelling-anlægget, der desuden består af de to gravhøje, resterne af en skibssætning og kirken, er de to runesten førstehåndskilder til de ganske afgørende begivenheder i Danmarks historie, der er knyttet til Jelling. Anlægget i Jelling er således unikt og af enestående og central betydning for Danmarkshistorien. Tillige er det ét af de blot tre danske monumenter, som figurerer på UNESCO's »World Heritage List«, en liste over Verdensarvens særligt bevaringsværdige natur- og kulturværdier. Jelling-anlægget var det første danske monument, som blev optaget på denne eksklusive liste, nemlig i 1994.

Hvor Gorms runesten, der dateres til ca. år 950, oprindelig stod, er gået i glemmebogen, men det vides, at den i begyndelsen af 1600-årene, efter at have tjent som sæde for de trætte, blev opsat ved siden af den store runesten, foran kirkens sydside (fig. 8). Den bærer en indskrift, som på et mere nutidigt dansk kan oversættes med »Gorm konge gjorde disse kumler [mindesmærker] efter Thyra sin kone, Danmarks bod«. Indskriften løber på forsiden i tre lodrette runebånd og på bagsiden i ét lodret runebånd, som er indrammet.

Den store runesten står ifølge udgravningsresultater på sin oprindelige plads, præcis midt mellem de to gravhøje. Den er kong Harald Blåtands flot udsmykkede mindesten fra ca. år 965 over forældrene Gorm og Thyra og over hans egne bedrifter. Ud over teksten bærer den en fremstilling af et stort fremadskridende dyr i kamp med en slange samt på den anden side Nordens ældste Kristusbillede af den korsfæstede med korsglorie og omgivet af båndslyng. Desuden har runestenen en indskrift i vandrette linjer, som på moderniseret dansk lyder: »Harald

Fig. 8. De to kongelige runesten i Jelling. Forrest ses kong Gorms lille runesten og bagved kong Haralds store runesten. Motivet på den store runestens ene side er den korsfæstede Kristus med korsglorie, Nordens ældste afbildning af Kristus. Foto: Roberto Fortuna, 2006.

The two royal runestones in Jelling. At the front King Gorm's small runestone and behind it King Harald's large runestone. The motif on one side of the large runestone is the crucified Christ with a cross-halo, the oldest depiction of Christ in the Nordic countries.

konge bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og Thyra sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne«. Stenen markerer således den danske konges officielle accept af kristendommen, og runestenen kaldes derfor ofte »Danmarks dåbsattest«.

Den lille runesten er af bjergarten gnejs; en såkaldt granodioritisk, semipelitisk, grålig gnejs. Bjergarten er sammensat primært af mineralerne kvarts, feldspat og glimmer. Der ses to overfladetyper på stenen, nemlig en glat, gullig overflade og en ru, grålig overflade. Sidstnævnte gælder langt den største del af overfladen. Stenen er vellamineret, hvilket vil sige, at den er opdelt i tydelige, regelmæssige, glimmerrige lag. De har samme orientering i hele stenen og er sammenfaldende med de brudplaner, der udgøres af runestenens for- og bagside. Da glimmer er det mineral, der lettest nedbrydes, er glimmerlagene svaghedszoner i stenen. Groft sagt kan siges, at det er glimmermineralerne, der først eroderer og udvaskes, og at områder af sten »går op i limningen«. Den store runesten er ligeledes af bjergarten gnejs, men mineralsammensætningen er til gengæld mere kompleks end i den lille sten. Overordnet set består den store runesten af kvarts, feldspat og glimmer. Bjergarten er dog omdannet i flere omgange under stenens skabelse for ca. 1-2,5 milliarder år siden, hvorfor også andre mineraler forefindes i den. Under dannelsen er stenen således revnet flere steder og efterfølgende udfyldt med ny magma – dvs. flydende stenmasse – med en anden mineralsammensætning. Magmaen er så efterfølgende størknet og ses i dag som velafgrænsede, såkaldt pegmatiske og migmatiske bånd.

Alle store revner på den store runesten vurderes modsat den lille runestens revner at være medfødte skader, dog ikke i hele deres forløb og udstrækning. At flere af revnerne kan henføres til stenens dannelse, skyldes, at de fremstår helede med glimmermineraler. Endvidere er det tydeligt, at runeristeren/billedhuggeren har indrettet sig efter den rå stens medfødte revner. Et eksempel er Kristi fødder, hvor ankelleddene har deres naturlige knæk netop i en revne.

For at belyse runestenens bevaringstilstand blev såvel de klimamæssige, de biologiske som de menneskeskabte nedbrydningsfaktorer kortlagt. Lufttemperatur, luftfugtighed, nedbørsmængde, overfladetemperaturer og overfladefugt blev målt over en periode på et år. Som i Ribe var den vigtigste årsag til nedbrydning af stenene fugt, enten i form af direkte nedbør eller kondens. Overraskende blev det konstateret, at et lindetræ tæt øst for stenene leder en meget stor, ekstra mængde vand ned over den store runesten, nemlig hele tre gange så meget vand som normalt for Jelling-området. Runestenene måltes desuden at være opfugtede i ikke mindre end halvdelen af tiden i måleperioden, og det vel at mærke, når man ser bort fra perioder med direkte nedbør. Fugtbelastningen er således meget betydelig. De øvrige klimamålinger viste imidlertid ingen overraskende resultater. Naturligvis har der været frysepunktspassager i perioden, i alt er der målt 18. Som for Kathoveddøren måltes tillige pludselige temperaturforandringer. Da runestenene er af gnejs, har det ikke den store betydning, idet gnejs har en god varmeledningsevne, hvorved varmen eller kulden hurtigt fordeles jævnt i stenen.

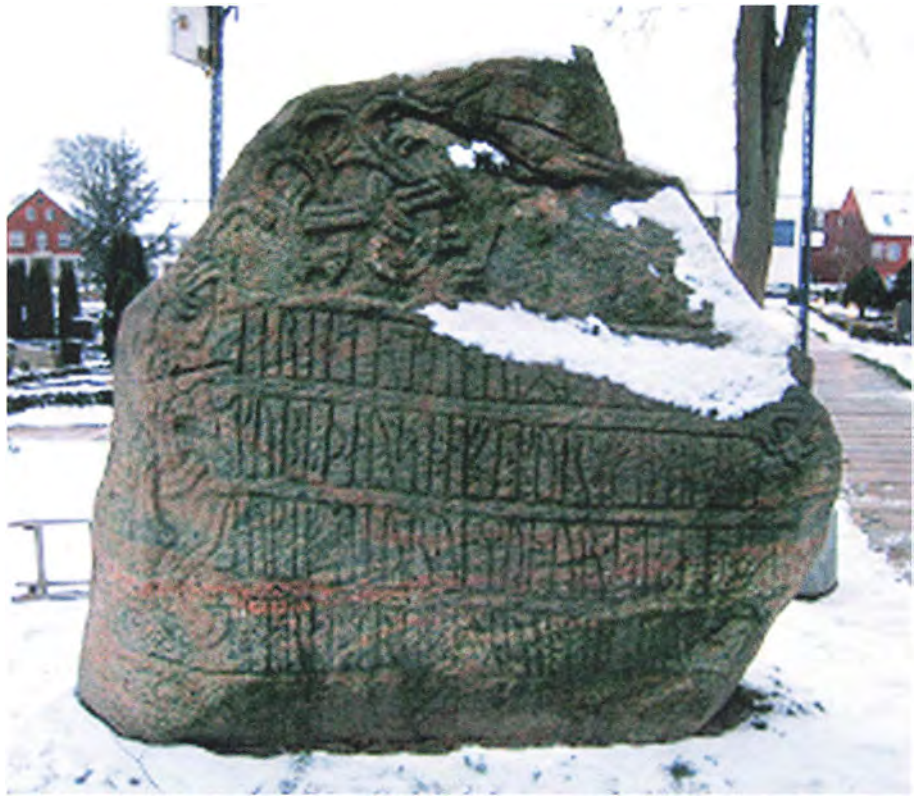

Fig. 9. Den store runesten med snedække i vinterperioden 2006-2007. Foto: Poul Klenz Larsen, 2006.

The large runestone covered with snow in the winter period 2006-2007.

På de to runesten konstateredes begroning af alger og laver. Kortlægningen viste, at begroningen først og fremmest findes på den store runestens østvendte side samt på dens top. Problemet med begroning på stenmonumenter er, at lavenes hyfer, dvs. deres rødder, i deres søgen efter vand trænger ind i stenenes overflader i revner og imellem mineralkorn. Hyferne kan ved yderligere vækst, og såfremt det tryk, de frembringer, overstiger bjergartsmassens trækstyrke, danne yderligere revner og i sidste ende sprænge mineralkorn eller hele flager af stenene.

Jelling-anlægget besøges årligt af skønsmæssigt 100.000 turister, og modsat Ribe Domkirkes Kathoveddør er det i Jelling muligt – faktisk meget let – at røre ved runestenene. Undersøgelserne påviste dog ingen sammenhæng mellem de besøgendes eventuelle berøring af stenene og disses bevaringstilstand. Men det er klart, at direkte adgang til sådanne monumenter til hver en tid indebærer en risiko for hærværk, hvilket en af runestenene desværre også har været udsat for. I 1916 indridsede en seminarielev således sine initialer i den lille runestens top, men i et område, som dengang var begroet med et så tykt lag af lav, at skaden heldigvis var begrænset. I dag spores indridsningen ikke.

Begge runestens bevaringstilstand blev som for Kathoveddørens vedkommende kortlagt ved en minutiøs besigtigelse af hver kvadratcentimeter af stenenes overflade, suppleret med lysscanninger af såvel de originale runesten som af kopier af stenene. Desuden blev ældre arkivmateriale gennemgået. Modsat hvad der gælder Kathoveddøren, er arkivmaterialet langt mere omfattende og detaljeret. Eksempelvis foreligger der tegninger af runestenene fra 1591, 1627, 1771, 1835, 1861 og 1868. Derimod er der kun ét sæt brugbare fysiske kopier af runestenene, nem-

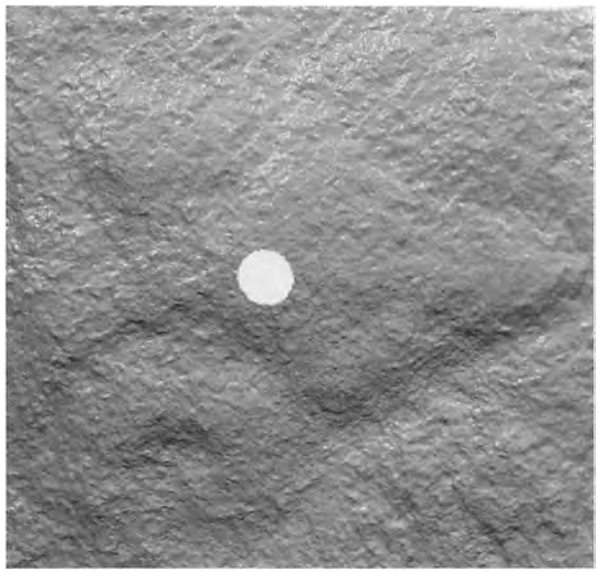

Fig. 10. Lysscanningen viser, at afslutningen på indramningen af runeteksten på den lille runestens bagside er et slangehoved. Den hvide cirkel er et målemærke brugt til lysscanningen Illustration: Klaus Støttrup Jensen.

The light-scanning shows that the termination of the framing of the runic text on the back of the small runestone is a snake's head. The white circle is a measuring mark used for the light-scanning.

lig fra 1984, hvor Nationalmuseet ved konserveringstekniker Peter Henrichsen stod for arbejdet. Ved afformningen anvendte man silikonegummi og ikke ler som i sin tid i Ribe, og derfor kunne de enkelte formdele i afstøbningsprocessen gøres større med væsentligt færre støbegrater til følge. Det gav mulighed for at vælge større sammenligningsområder af lysscanningsdokumentationen. En væsentlig sidegevinst ved lysscanningen blev en afklaring af runetekstens indramning på den lille runestens bagside. Hvordan denne indramning er afsluttet, har hidtil været diskuteret. Tegneren Jon Skonvig valgte således i 1627 slet ikke at tegne en afslutning, Abildgaard skitserede i 1771 én spiral som afslutning, og senere tegnere valgte at tegne to par spiraler. Lysscanningen har imidlertid afsløret, at der snarere er tale om to slangehoveder, ét i hver side, og svarende til det slangehoved, der ses på den store runestens dyreside (fig. 10).

Kortlægningen af skader på de to runesten viste, at flere forvitringsfaktorer har påvirket stenene betydeligt. På begge sten blev konstateret afsprængninger og områder med hulrum inde i stenene. Hulrum kan ikke ses på en stens overflade, men kan findes af den trænede konservator. Områder med hulrum er selvsagt særdeles foruroligende, da hulrum er første skridt mod afsprængninger, ikke mindst hvis vand trænger ind og fryser. På den lille runesten blev der konstateret et ca. 1500 cm^2 stort hulrum, som omfatter store dele af stenens indskriftsbånd. Hulrummet må skyldes stenblokkens medfødte geologiske opbygning i lag. Dels er hulrummet beliggende i et relativt tykt glimmerlag, dels ses revnerne omkring hulrummet at have en planparallel orientering med den lille runestens brudplaner. At der er en aktiv proces i gang, underbyggedes desværre ved sammenligninger af lysscanningerne af henholdsvis stenen selv og af kopien fra 1984, idet et mindre område er forsvundet i det i virkeligheden korte åremål siden 1984. Omkring hulrummet sås endvidere tre større områder med afsprængninger, hvor den ornamenterede overflade allerede er gået tabt. Af arkivmaterialet kunne det udledes, at disse skader sandsynligvis skal henføres til 1860'erne. Det er »ikke længe

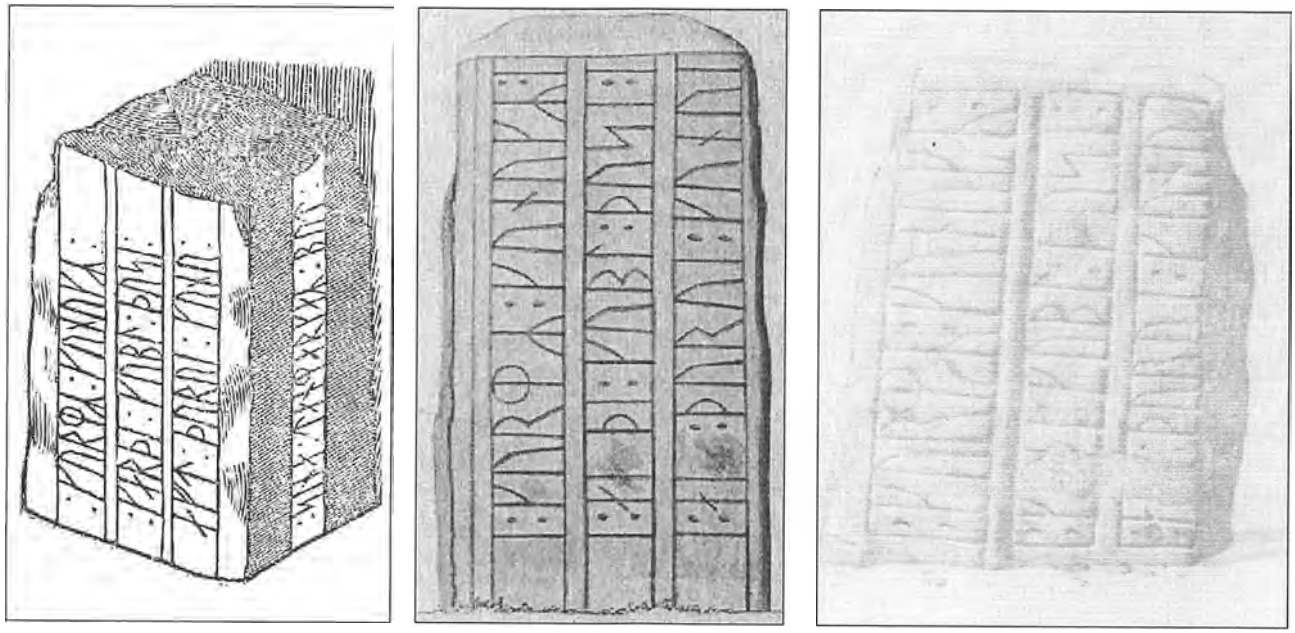

Fig. 11. Afbildninger af den lille runestens forside. Til venstre ses Skonvigs tegning fra 1627, i midten Abildgaards tegning fra 1771 og til højre Adam Müllers tegning fra 1835. Nationalmuseet.

Depictions of the front of the small runestone. Left, Skonvig's drawing from 1627; centre, Abildgaard's drawing from 1771; and right, Adam Müller's drawing from 1835.

siden«, hverken set i forhold til den tid, runestenen har været rejst, eller til dens egenalder (fig. 11).

Den store runesten, hvis samlede overflade er ca. 12 m², konstateredes at have afsprængninger på i alt ca. 1,6 m² af stenens samlede overflade, hvilket svarer til, at ca. 15 cm² af overfladen i gennemsnit er faldet af pr. år, siden stenens behugning i ca. 965. Der er dog imidlertid nok grund til at tro, at forfaldet især er sket nærmere på vores egen tid. Mest iøjnefaldende er det store triangulære afslag i stenens top, omkring hvilket der blev kortlagt flere forgrenede revnesystemer. Det volder især stor bekymring, at der desuden blev konstateret områder med hulrum under ca. 270 cm² af den ornamenterede overflade. Især vurderedes et område på tekstsiden at være i fare for afskalning i løbet af en kortere årrække, ikke mindst fordi sammenligningen af lysscanningerne af original og kopi viste, at et mindre område allerede er forsvundet siden 1984.

Den afsluttende vurdering er, at den lille runestens bevaringstilstand anno 2008 bedømmes som yderst kritisk. Det anbefales derfor, at den snarligst bringes under kontrollerede forhold, hvilket vil sige fysisk beskyttende foranstaltninger, hvor runestenen kan sikres mod klimamæssige, biologiske og menneskeskabte nedbrydningsfaktorer. Med andre ord, at den er inden døre under kontrollerede forhold.

Den store runestens bevaringstilstand ses som bekymrende, og den umiddelbare anbefaling er at fælde det nærtstående lindetræ for at mindske den øgede vandpåvirkning, som træets krone skaber. Derudover bør der udarbejdes en samlet handlingsplan for, hvordan den store runesten, set i sammenhæng med den lille runesten, skal sikres fremover. De rent bevaringsmæssige aspekter må således vejes op imod de kulturhistoriske og formidlingsrelaterede aspekter, herunder hvor vigtigt det er at bevare runestenene på deres oprindelige/nuværende plads,

hvor de er tilgængelige til hver en tid. Det skal bemærkes, at såfremt der vælges en form for overdækning af den lille sten på dens nuværende plads, må man alene af pladshensyn uvægerligt også inddrage den store runesten herunder – samt under alle omstændigheder gennemføre en særdeles grundig overvejelse af, hvorvidt stenene kan sikres på denne måde, samtidig med at det samlede Jelling-anlægs udsagnskraft forbliver intakt. Vil kopier i virkeligheden gøre bedst fyldest, især da, hvis man samtidig har de to originale sten i sikker forvaring?

Undersøgelserne af Kathoveddørens relieffer og af de to runesten i Jelling viser tydeligt, at nedbrydningen af vores fritstående stenmonumenter og arkitektoniske mindesmærker er et samspil mellem mange forskellige faktorer, herunder bjergartens egenskaber og medfødte skader fra dens dannelse, monumenternes placering og naturligvis omgivelsernes påvirkninger af enhver art. Derfor gælder der heller ikke en fast skabelon for undersøgelser af stenmonumenter, om end hvert gennemført projekt skærper vores viden om, hvilke teknikker man skal benytte sig af, og hvad de kan forventes at bringe. Umiddelbart kan det forekomme overraskende, at runestenene i en så hård bjergart som gnejs er mere nedbrudte end Kathoveddørens Trekantrelief, som er af den blødere bjergart sandsten, men de faktiske forhold på monumenternes hjemsteder indebærer en uensartet påvirkning fra omgivelserne, og derved en mere eller mindre fremskreden nedbrydning.

Naturligvis har undersøgelserne af Kathoveddøren og runestenene i Jelling fællestræk, både med hensyn til, hvilke faktorer der især har indvirkning på stenens nedbrydning, og hvilke teknikker der er relevante at benytte sig af i kortlægning af nedbrydningsfaktorer samt af omfang og grad af nedbrydningen. De gennemførte undersøgelser viser klart og entydigt, at lysscanning i sig selv er en landvinding, og ikke mindst når der samtidig kan inddrages kopier af ældre dato. På grund af den store nøjagtighed fanger sammenligning af lysscanningerne af original og kopi således det, som øjet ikke ser. Endvidere er det fremover muligt at lysscanne originalerne igen og således sammenligne original med original gennem en periode, og således påvise selv meget små forandringer på monumenternes overflade. En anden vigtig gevinst ved lysscanningen er, at den gennemførte dokumentation i virkeligheden er en digital sikkerhedskopi af monumentet. Det er vigtigt at påpege, at den digitale kopi til hver en tid, så længe den vedligeholdes, gør det muligt at udfræse en fysisk kopi i fuld størrelse på baggrund af den digitale kopi. Kopifremstilling på grundlag af en lysscanning er, modsat afformning på traditionel vis, en ikke-destruktiv fremgangsmåde.

Det er især fugt, der er den store og afgørende nedbrydningsmæssige aktør over for både Kathoveddøren og runestenene i Jelling. Dette er oftest tilfældet for stenmonumenter i det fri, ikke mindst fordi andre nedbrydningsfaktorer, som de biologiske og delvis de kemiske, kun kan forekomme ved tilstedeværelse af fugt. Det ville være nærliggende at antage, at skærmer man af for den direkte nedbør, vil monumenternes nedbrydning standses. Men desværre viser fugtmålingerne i de to undersøgelser, at op til 50 % af fugtpåvirkningen skyldes kondens og ikke den direkte nedbør. Der findes endnu ikke foranstaltninger, der helt kan eliminere fugtens påvirkninger, uden at det tillige har en kraftig og begrænsende indvirk-

ning på den frie adgang til monumenterne. Det skal derfor understreges, at de rent bevaringsmæssige overvejelser nødvendigvis altid må afvejes i relation til de historiske og kulturhistoriske forhold samt de formidlingsmæssige aspekter. Dette er *stensikkert*.

Spørgsmålet, som især de to runestens tilstand rejser, er: Hvad er bedst, en god, stabil kopi eller en forfalden original i fortsat forfald? Og kan fremadskridende forfald accepteres som enden på historien om så centrale monumenter i Danmarkshistorien?

LITTERATUR

Madsen, Per Kristian: Trekantrelieffet over Ribe Domkirkes Kathoveddør – et monument over en angrende, retmæssig konge, By, marsk og geest 12, Kulturhistorisk årbog for Ribeegnen, Ribe 2000, s. 5-28.

Trudsø, Susanne og Per Kristian Madsen: Ribe Domkirkes Trekantrelief, Årsskrift 2006, Villum Kann Rasmussen Fonden, Velux Fonden, København 2007, s. 76-83.

Trudsø, Susanne og Per Kristian Madsen: The Ribe Cathedral Gable Relief, Annual Report 2006, Villum Kann Rasmussen Fonden, Velux Fonden, København 2007, s. 76-83.

SUMMARY

How bad is it and why?
Study of the preservation of the Cat's Head Door in Ribe Cathedral and the runestones in Jelling

The article presents the most thorough investigation hitherto of the state of preservation of some of the most crucial Danish monuments in stone: the reliefs on the 'Cat's Head' door of Ribe Cathedral and the two runestones in Jelling. These investigations, conducted between 2005 and 2008, and headed by the Conservation Department of the National Museum, show clearly that the wearing down of our free-standing stone monuments and architectural antiquities involves an interaction of many different factors, including the properties of the stone and innate faults from its formation, the location of the monuments, and of course influences of all kinds from the surroundings. There is therefore no fixed formula for investigations of stone monuments, although each project accomplished enhances our knowledge of the techniques one should use and the results they can be expected to achieve. On the face of it, it may seem surprising that the runestones, in rock as hard as gneiss, are more worn down than the Triangular Relief of the Cat's Head Door, which is in the softer sandstone, but the actual conditions at the sites of the monuments involve heterogeneous influences from the surroundings, and thus a greater or lesser state of decomposition.

Of course the investigations of the Cat's Head Door and the runestones in Jelling have features in common, both in terms of the main factors that have

affected the decomposition of the stone, and in terms of the techniques that are relevant in the surveying of decomposition factors, as well as the extent and degree of decomposition. The investigations conducted show clearly and unambiguously that the light-scanning process is in itself a great advance, not least when one can use older copies at the same time. Because of the high accuracy, comparisons of light-scannings of originals and copies show what the eye cannot see. Moreover, in future it will be possible to light-scan the originals again and compare original with original over a period, and thus demonstrate even small changes in the surfaces of the monuments. Another important advantage of light-scanning is that the documentation produced is in reality a digital safety copy of the monument. It is important to point out that the digital copy, as long as it is maintained, makes it possible at any time to mill out a full-scale physical copy on the basis of the digital copy. The making of copies on the basis of a light-scanning, unlike taking castings in the traditional way, is a non-destructive procedure.

It is moisture in particular that is the great, crucial agent of decomposition for both the Cat's Head Door and the runestones in Jelling. This is usually the case for stone monuments in the open air, not least because other erosion processes, such as the biological and to some extent the chemical ones, can only take place in the presence of moisture. It might seem reasonable to assume that if the monuments were sheltered from direct rainfall their decomposition would stop. But unfortunately the humidity measurements in the two investigations show that up to 50% of the moisture effect is due to condensation, not to direct rainfall. As yet no measures exist that can wholly eliminate the effects of humidity without at the same time strongly limiting free access to the monuments. It must therefore be emphasized that the purely conservational considerations must always be weighed against historical and cultural considerations as well as informative and presentational issues. The arguments have to be rock solid, so to speak.

The question raised especially by the two runestones is what is best – a good, stable copy or a decayed original that continues to decay? And can progressive decay be accepted as the end of the story for monuments so central to the history of Denmark?

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 2008

JETTE ARNEBORG
museumsinspektør, ph.d., Danmarks Middelalder & Renæssance, Nationalmuseet

METTE BORITZ
museumsinspektør, cand.mag., Undervisning & Aktiviteter, Nationalmuseet

BJARNE GRØNNOW
centerleder, mag.art, SILA – Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning

CHARLIE CHRISTENSEN
museumsinspektør, cand.scient., Danmarks Oldtid/Naturvidenskab, Nationalmuseet

JØRGEN FRANDSEN
museumsinspektør, arkitekt, Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet

JAN HEINEMEIER
lektor, lic.scient., Institut for Fysik og Astronomi, Aarhus Universitet

JØRGEN HOLM
museumsinspektør, cand.phil., Haderslev Museum

NIKOLAJ HYLLESTAD
arkitekt m.a.a., Nik Hyllestads Tegnestue, Århus

JYTTE HØSTMARK
museumssekretær, Danmarks Oldtid, Nationalmuseet

GITTE TARNOW INGVARDSON
museumsinspektør, cand.mag., Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet

KLAUS STØTTRUP JENSEN
akademisk medarbejder, cand.geom., IT-enheden, Drifts- og Administrationsafdelingen, Nationalmuseet

ANNE METTE JØRGENSEN
projektkoordinator, cand.mag., Etnografisk Samling, Nationalmuseet

BIRGITTE KIKKENBERG
enhedsleder, arkitekt m.a.a., Tegnestuen, Nationalmuseet

JESPER KURT-NIELSEN
akademisk medarbejder, BA, Etnografisk Samling, Nationalmuseet

JOHN LUND
museumsinspektør, mag.art., Antiksamlingen, Nationalmuseet

NIELS LYNNERUP
lektor, ph.d., leder af Antropologisk Laboratorium, Retsmedicinsk Institut, Københavns Universitet

PER KRISTIAN MADSEN
museumsdirektør, cand.mag., Nationalmuseet

HANS MIKKELSEN
museumsinspektør, cand.mag., Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet

MORTEN FISCHER MORTENSEN
museumsinspektør, ph.d., Naturvidenskab/Danmarks Oldtid, Nationalmuseet

POUL OTTO NIELSEN
overinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid, Nationalmuseet

EBBE NYBORG
redaktør, cand.mag., Danmarks Kirker, Nationalmuseet

MIKKEL VENBORG PEDERSEN
museumsinspektør, ph.d., Frilandsmuseet

MARTIN PETERSEN
ph.d., Etnografisk Samling, Nationalmuseet

PETER VANG PETERSEN
museumsinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid, Nationalmuseet

MONA RASMUSSEN
registrator, Danmarks Nyere Tid, Nationalmuseet

MERETE STAACK
lærer, tidl. medarbejder ved Skoletjenesten og Undervisning & Aktiviteter, Nationalmuseet

MIKKEL SØRENSEN
projektforsker, ph.d., SILA – Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning

JENS-ERIK THØGERSEN
arkitekt m.a.a., Schmidt, Hammer & Lassen, Århus

SUSANNE TRUDSØ
konserveringstekniker, exam.art., Nationalmuseets Bevaringsafdeling

KIM AARIS-SØRENSEN
lektor, lic.scient., Zoologisk Museum, Statens Naturhistoriske Museum

ISBN 978-87-7602-084-2

NATIONALMUSEET